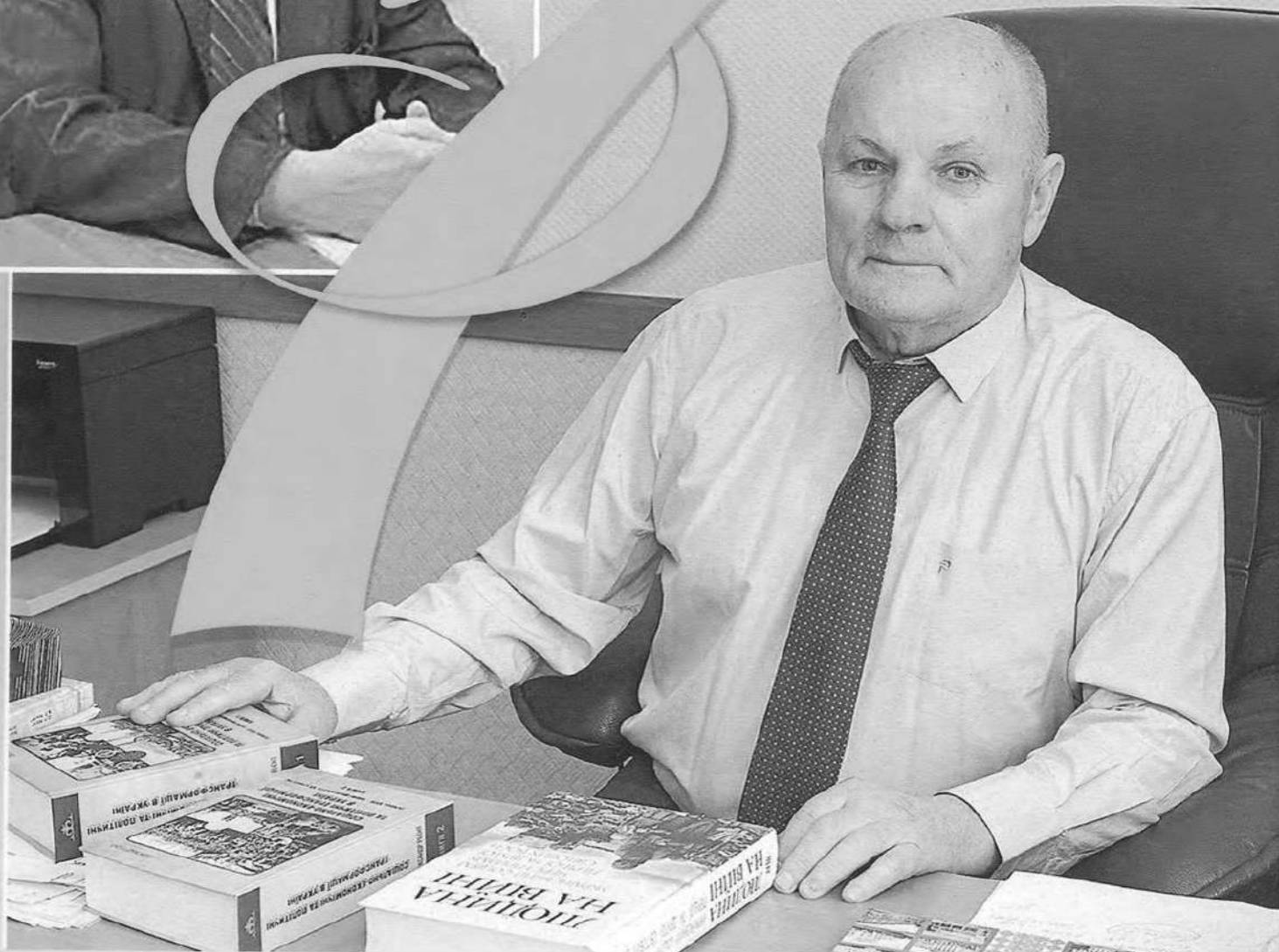

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 1'2024

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1(126)'2024

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.01

Головний редактор

Олександр Реєнт

Редакційна колегія:

Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Лариса Синявська
(заступник
головного редактора)

Дмитрій Ніколайчук
(відповідальний секретар)

Богдан Андрусишин

Володимир Великочий

Людмила Вовчук

Сергій Гальчак

Олександр Гончаров

Олександр Гуржій

Володимир Дмитрук

Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк

Матеуш Каміонка

Ігор Коляда

Андрій Королько

Михайло Косило

Віктор Коцур

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Наталія Мех

Володимир Милько

Ірина Петренко

Олег Рафальський

Олександр Рубльов

Григорій Савченко

Ганна Скрипник

Валерій Смолій

Юрій Стецик

Сергій Шумило

Засновник

Національна спілка
краєзнавців України

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Краєзнавство в особах

Олександр Реєнт (м. Київ). Із словом щирим про колегу (до 75-річчя з дня народження Сергія Дмитровича Гальчака) 6

Руслана Маньковська (м. Київ). На чолі краєзнавчого руху України: до 75-річчя від дня народження голови НСКУ Олександра Петровича Реєнта 9

Вінниччина: минуле та сьогодення

Олександр Кравчук (м. Вінниця). Князь Федір Корятович: сторінки біографії 21

Сергій Гальчак (м. Вінниця). Тарасовими шляхами Вінниччини (локалізація маршруту експедиції-подорожі Т.Г. Шевченка Поділлям 1846 року) 35

Тетяна Кароєва (м. Вінниця), Анастасія Рога (м. Вінниця). Позбавленці Вінниці за доби НЕПу (1921–1929): статистика та долі людей . . 43

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу 53

Літинщина в історико-культурній спадщині

Анатолій Бичок (сmt. Літин). Літинщина у плінні часу 76

Руслан Зелінський (сmt. Літин). Микулинецький монастир на Поділлі в історичних джерелах ХІХ – поч. ХХ ст. 79

Джерела та біографічні студії

Віктор Прокопчук (м. Дунаївці), Борис Пентюк (м. Вінниця). Славний з духовного стану (до 190-річчя від дня народження поета Степана Васильовича Руданського) 87

Валерій Рекрут (м. Київ), Оксана Костенко (м. Переяслав). Кооперативна діяльність подолянина Миколи Литвицького у період еміграції в Польщі (1921–1923 рр.) 94

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Руслана Давидюк (м. Рівне). Михайло Тиравський: церковно-релігійна та громадська діяльність 106

Олександр Федчук (м. Луцьк). Розвиток неоунії у Рівненському повіті Волинського воєводства в 1930-х роках 115

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Валентина Надольська (м. Луцьк). Підготовка фахівців з музеєзнавства, пам'яткознавства у незалежній Україні 124

Краєзнавство і туризм

Галина Гуменюк (м. Івано-Франківськ), Леся Польова (м. Івано-Франківськ). Квест-екскурсія як інноваційна форма туристичного продукту 134

Медичне краєзнавство

Володимир Левандовський (м. Івано-Франківськ), Ігор Любчик (м. Івано-Франківськ). Постать професора СергіяВерхратського на тлі післявоєнної радянзації Прикарпаття 143

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Сергій Гальчак (м. Вінниця). Вінницька обласна організація НСКУ в 2010–2023 роках: видавнича та громадсько-просвітницька діяльність . . 149

Руслана Маньковська (м. Київ). Освітнянське краєзнавство: форми патріотичного виховання воєнного часу 160

Огляди

Олена Прищепя (м. Рівне). Подільське шкільництво наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у фокусі дослідження вінницької музейниці . . . 164

Степан Борчук, Лілія Бурачок, Євген Лизень (м. Івано-Франківськ). Прикарпаття в історико-краєзнавчих студіях Ісидора Шараневича . . . 168

Інна Мартинчук (м. Рівне). Локальна історія у загальноукраїнському фокусі 175

Олександр Гончаров (м. Київ). Бібліографічна діяльність Національної спілки краєзнавців України 181

In memoriam

Життя, присвячене збереженню культурної спадщини України (Микола Пархоменко) 188

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол №2 від
29 лютого 2024 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Наказом МОН України
від 10.10.2022 р. № 894
журнал «Краєзнавство»
включено до Переліку нау-
кових фахових видань
України з історичних спеці-
альностей (категорія "Б")

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Україніка
наукова.

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclo@ukr.net
Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua
www.kraieznastvo.history.o
rg/ua/en

© Національна спілка
краєзнавців України,
(ідентифікатор
media-R30-03175), 2024

CONTENTS

Local Lore Studies in Persons

- Oleksandr Reient (Kyiv)*. With a sincere word about a colleague (to the 75th anniversary of Serhii Halchak's birth) 6
- Ruslana Mankovska (Kyiv)*. At the head of the local lore research movement of Ukraine: to the 75th anniversary of Oleksandr Reient's birth . . . 9

Vinnychchyna (Vinnytsia Region Territory): the Past and Present

- Oleksandr Kravchuk (Vinnytsia)*. Prince Fedir Koryatovych: biography pages 21
- Serhii Halchak (Vinnytsia)*. Through the Taras's roads of Vinnytsia region (localization of Shevchenko's expedition-route to Podillia in 1846) . . 35
- Tetiana Karoieva (Vinnytsia), Anastasiia Roha (Vinnytsia)*. Disenfranchised people in Vinnytsia during the period of the new economic policy (1921–1929): statistics and people's fate 43
- Oleh Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotaryov (Kharkiv)*. State security bodies of the Vinnytsia region (1932–1938): an attempt to reconstruct the top management 53

Litynshchyna (Lityn Region Territory) in Historic and Cultural Heritage

- Anatiliu Bychik (Lityn)*. Lityn region in the course of time 76
- Ruslan Zelinskyi (Lityn)*. Mykulyntsi Monastery in Podillia in historical sources of the 19th – beginning 20th century

Sources and Biography Studios

- Viktor Prokopchuk (Dunaivtsi), Boris Pentuk (Vinnytsia)*. Glorious from a spiritual state (to the 190th anniversary of the poet Stepan Rudansky's birth) 79
- Valery Rekrut (Kyiv), Oksana Kostenko (Pereiaslav)*. Cooperative activities by a Podillia region resident Mykola Lytytskyi during the period of emigration in Poland (1921–1923) 87

Medical Local Lore Research

- Volodymyr Levandovskyi (Ivano-Frankivsk), Ihor Liubchuk (Ivano-Frankivsk)*. The figure of professor Serhiy Verkhovatovskyi on the background of the postwar period of making Pre-Carpathians Soviet 94

Church-Historical Local Lore Research: Origins and Modern Discourse

- Ruslana Davydiuk (Rivne)*. Mykhailo Tyravskyi: church-religious and public activities 106
- Oleksandr Fedchuk (Lutsk)*. The Development of Neo-Uniia in the Rivne district of the Volyn administrative region in the 1930-s 115

На першій сторінці
обкладинки
голова НСКУ
Олександр Реєнт
та
голова Вінницької
обласної організації НСКУ
Сергій Гальчак

Museum Activities in Ukraine: History and Problems of Modern Development

Valentyna Nadolska (Lutsk). Specialists' training in Museum and Monument studies in independent Ukraine 124

Local Lore Research and Tourism

Halyna Humeniuk (Ivano-Frankivsk), Lesia Polova (Ivano-Frankivsk). Quest tour as an innovative form of a tourist product 134

National Union of Local Lore Research of Ukraine: a Panorama of Modern Life

Serhii Halchak (Vinnytsia). Vinnytsia regional organization of the NULLR in the period between 2010-2023: publishing and public educational activities 143

Ruslana Mankovska (Kyiv). Educational local lore research: forms of wartime patriotic education 149

Reviews

Olena Pryshchepa (Rivne). Podillia school education at the end of the 18th – in the first third of the 19th century in the focus of the Vinnytsia museum woman-employee's research 160

Stepan Borchuk (Ivano-Frankivsk), Liliia Burachok (Ivano-Frankivsk), Yevhen Lyzen (Ivano-Frankivsk). Pre-Carpathians in historical and local lore studies by Isydor Sharanevych 164

Inna Martynchuk (Rivne). Local history in an all-Ukrainian focus 168

Oleksandr Honcharov (Kyiv). Bibliographic Activity by National Union of Local Lore Researchers of Ukraine

In memorium

A life dedicated to preserving the cultural heritage of Ukraine (Mykola Parkhomenko)

Олександр Ресніт (м. Київ)

голова Національної спілки краєзнавців України,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту історії України НАН України
E-mail: kraeznavstvo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>"

Із словом щирим про колегу (до 75-річчя з дня народження Сергія Дмитровича Гальчака)

Сергій Дмитрович Гальчак – особистість неординарна. Історик, краєзнавець, архівіст, журналіст, педагог, громадський діяч. Член Президії Національної спілки краєзнавців України, голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, директор (на громадських засадах) Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, керівник Вінницького обласного осередку Наукового товариства ім. Шевченка, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, академік Української академії історичних наук.

Народився 9 лютого 1949 року в с. Сосни Літинського району Вінницької області. У 1973 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, в 1979 р. – відділення журналістики Вищої партійної школи. В 2003 р. у Харківському національному університеті імені Василя Каразіна захистив дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук, а в 2012 р. в Інституті історії України НАН України (м. Київ) – докторську дисертацію. По закінченні університету служив в армії, понад двадцять років працював у редакціях районних та обласних газет Вінниччини (завідувачем відділу – у літинській райгазеті «Радянське життя», обласній молодіжній «Комсомольське плем'я», заступником редактора обласної газети «Земля Подільська», редактором погребіщенської райгазети «Колос», обласної культурно-мистецької газети «Камертон-ІКС»). Працював також в апараті секретаріату Вінницької обласної Ради народних депутатів (завідувачем прес-служби, сектору інформації та зв'язків з громадсько-політичними організаціями і об'єднаннями; завідувачем відділу по зв'язках із засобами масової інформації), директором Державного архіву Вінницької області (1996–2009 рр.).

Сповнений енергії та творчого ентузіазму, тоді ж відчув нестримний потяг до науки, зокрема, історії, а тому із задоволенням поринув в улюблену справу. Працював за сумісництвом: асистентом кафедр історії (1996–1997 рр.), українознавства (1997–1998, 2001–2002 рр.) Вінницького національного технічного університету, старшим викладачем кафедри історії слов'янських народів та кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (з 2004 р.), який згодом став для нього рідним. З 2009 р. доцент кафедри журналістики, з 2012 р. – її завідувач, з 2014 р. – професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю цього ж закладу вищої освіти.

Член вчених рад факультету філології та журналістики імені Михайла Стельмаха, Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Валентина Отамановського. Підготував трьох кандидатів історичних наук, неодноразово виступав офіційним опонентом під час захисту докторських та кандидатських дисертацій.

Досліджує різні аспекти історичного минулого Поділля. Автор (співавтор) численних наукових праць, у тому числі 17-и монографій («Поділля: природа, людина – еволюція, історичний

розвиток», «Східні робітники з Поділля у Третньому рейху», «На узбіччі суспільства: Доля українських оstarбайтерів (Поділля, 1942–2007 рр.)», «Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля)», «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників», «Краєзнавство Східного Поділля», «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.», «Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945)», «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» (У 2-х кн.), «Україна Тараса Шевченка», «Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції 1917–1920 рр., Розстріляного Відродження», «Непрочитані сторінки життєпису і поезики Лавра Миронюка» та ін.); 35-и енциклопедично-довідкових видань, книг наукової, науково-краєзнавчої тематики («Ступені мужності», «Герої Поділля», «Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст.», «Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості», «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни», «Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні», «Український Прометей Т. Г. Шевченко і Вінниччина», «Герої Вінниччини», «Ліквідація Московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. Хронологічний довідник», «Захисники правди, свободи, демократії. Відомі журналісти – випускники Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського» та ін.); упорядник, співупорядник 15-и збірників документів і матеріалів («У боях за Вінниччину», «Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сливови? До 650-річчя битви на річці Сині Води», «Жизнь в окупації. Вінницька область. 1941–1944 гг.», «У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом», «Краєзнавці Вінниччини», «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця», «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина I: Барський – Немирівський райони», «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина II: Оратівський – Ямпільський райони», «Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини», «Смерть дивилася в очі...». Спогади свідків Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Вінницька область» та ін.).

Автор-упорядник восьми томного документального видання «З любов'ю до малої батьківщини» – щоденникових записів про діяльність Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, краєзнавців області за останніх тринадцять років.

Автор близько трьохсот наукових статей; більше ста статей у науково-меморіальних виданнях; 85-и передмов, післямов до книг інших авторів (науковців, краєзнавців); офіційний рецензент більше 60-и наукових, науково-краєзнавчих видань, автор 15-и рецензій на опубліковані праці науковців, дослідників малої батьківщини.

Член редколегій (у різні роки) видань «Книга Пам'яті України. Вінницька область», «Книга Скорботи України. Вінницька область», «Переможці: учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території Вінницької області», «Національна Книга Пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область», «Вінницький мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20–50-і рр. XX ст.)», «Звід пам'яток історії та культури по Вінницькій області», наукового журналу «Краєзнавство», Всеукраїнського науково-краєзнавчого збірника «Хмельниччина. Дивокрай», літературно-мистецького журналу «Вінницький край» (2004–2009 рр.), наукових збірників «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія», «Журналістика й мистецтво слова», «Філологічні студії», краєзнавчого видання «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження», обласної газети «Вінниччина» (27 червня 1992 р. – 28 грудня 1996 р.), редактор та член редколегії численних збірників матеріалів регіональних історико-краєзнавчих конференцій, науковий редактор праць місцевих дослідників, науковців, зокрема науковий редактор краєзнавчої серії «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край» (уже вийшло друком більше 80-и книг про населені пункти області, що є своєрідним рекордом в Україні).

Делегат III–VI-го з'їздів Національної спілки краєзнавців України, VIII-го позачергового та XIV з'їздів Національної спілки журналістів України. Учасник і організатор численних міжнародних, Всеукраїнських, регіональних наукових та історико-краєзнавчих конференцій, круглих столів, історико-краєзнавчих семінарів, інших науково-просвітницьких заходів.

3 жовтня 2007 р. успішно очолює Вінницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців (до 2010 р. – Всеукраїнської спілки краєзнавців України), з 1 листопада 2006 р. – Вінницьку філію Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. З 2020 року – очільник Вінницького обласного осередку Наукового товариства ім. Шевченка.

Обирався членом Правління Національної спілки краєзнавців України, нині, як уже згадувалося, – член Президії НСКУ.

Також впродовж останніх майже десяти років – перший заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України.

12 лютого 2012 р. обраний членом-кореспондентом Української академії історичних наук, а 23 січня 2024 р. – її академіком.

За вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини удостоєний почесного звання «Заслужений працівник культури України» (2001 р.). Почесний краєзнавець України (2013 р.). Нагороджений медалями «Еуропа virtutibus unita» («Європейська спілка гідності») – від Міжнародної асоціації почесних докторів, почесних професорів та почесних сенаторів, друзів і благодійників з Німеччини, Австрії, Польщі та Швейцарії; Всеукраїнського об'єднання «Країна» «За збереження історії»; почесною відзнакою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки»; «День працівника освіти» Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова; «90 років журналу «Краєзнавство».

Лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії імені Героя України академіка Петра Тронька; Вінницької обласної краєзнавчої премії імені Володимира Вовкодава; Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України в галузі науково-краєзнавчих досліджень імені академіка І. С. Винокура.

Лауреат Вінницьких обласних журналістських премій імені Костянтина Гришина, імені

Олександра Гетьмана, «Золоте перо». Нагороджений також Почесним знаком Національної спілки журналістів України, «Золотою медаллю української журналістики», подякою Прем'єр-Міністра України, Почесними Грамотами Міністерства освіти України, Міністерства культури і мистецтв України, Державного комітету архівів України, Вінницької обласної державної адміністрації та обласної ради, Інституту історії України НАН України, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Секретаріату Національної спілки журналістів України, правління Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, грамотами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та іншими.

Занесений на Дошку пошани Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2015 р., 2017 р.), до Всеукраїнського видання «Почесні імена України – еліта держави» (Почесні імена України – еліта держави. Том IV. К.: Видавництво Логос Україна, 2017. С. 183), Всеукраїнського видання «Науковці України – еліта держави» (Том VII. К.: ТОВ «Видавництво Логос Україна», 2022. С. 131).

Стипендіат двохрічних державних стипендій (як видатний діяч інформаційної сфери та видатний діяч культури і мистецтва).

Обирався депутатом Погребищенської районної ради народних депутатів, а також депутатом Вінницької обласної ради, головою ради редакторів Вінницької області, керівником, членом правління низки громадських організацій.

Це зайвий раз підтверджує, що Сергій Дмитрович Гальчак – знаний на Поділлі, в Україні науковець, людина активного способу життя, творчо обдарована, неспокоїної вдачі, особистість, яка постійно у пошуку, пізнанні нових сторінок незвіданого. Тож своєю багатолітньою працею на ниві краєзнавства, наукової діяльності, журналістики заслуговує на належну шану, повагу та любов. Бажаю йому, як колега, здоров'я, снаги, завзяття. Хай і післяювілейний період буде таким же щедрим на наукові здобутки, як і прожиті ним роки.

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.009

УДК 908(042.5)

Руслана Маньковська (м. Київ)

заступник голови

Національної спілки краєзнавців України,

доктор історичних наук, професор

E-mail: ruslana_man@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4581-2128>

НА ЧОЛІ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ УКРАЇНИ:

До 75-річчя від дня народження голови НСКУ Олександра Петровича Ресента

У статті, присвяченій 75-річчю від Дня народження відомого вченого, громадського діяча, члена-кореспондента НАН України Олександра Ресента, досліджується його діяльність як голови Національної спілки краєзнавців, розкривається реформаторський період розбудови Спілки на початку 2000-х рр., характеризуються основні підходи, форми та методи розвитку українського краєзнавства як науки та громадського руху, зокрема, і в умовах російсько-української війни, проаналізовано змістове наповнення краєзнавчої роботи творчої організації, особливості якої є наукове підґрунтя краєзнавчих практик, які в свою чергу складають основу наукового вивчення актуальних проблем науки краєзнавства та сприяють зростанню поліфункціональності краєзнавчого руху в українському суспільстві. Констатується, що новаторське бачення О. Ресентом стратегії розвитку Національної спілки краєзнавців України спрямоване на актуалізацію гуманістичного потенціалу краєзнавства в суспільстві, вдосконалення духовного та патріотичного виховання молодого покоління, трансформацію інтеграційних процесів у краєзнавчому русі, направлених на зміцнення зв'язків з державними структурами та інституціями, громадськими, творчими організаціями та об'єднаннями, піднесення інформаційно-комунікативних форм із розширення краєзнавчого сегменту в суспільстві.

Ключові слова: Олександр Ресент, Національна спілка краєзнавців України, краєзнавство, наука, краєзнавчий рух, галузі краєзнавства, журнал «Краєзнавство».

Ruslana Mankovska (Kyiv)

Deputy Chairman

of the National Union of Local History of Ukraine,

doctor of historical sciences, professor

E-mail: ruslana_man@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4581-2128>

AT THE HEAD OF THE LOCAL STUDY MOVEMENT OF UKRAINE: To the 75TH anniversary of the birthday of Alexander Reent

The article, dedicated to the 75th anniversary of the birth of the famous scientist, public figure, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Oleksandr Reent, examines his activities as the head of the National Union of Local Historians, reveals the reform period of the development of the Union in the early 2000s, characterizes the main approaches, forms and methods of the development of Ukrainian local history as a science and social movement, in particular, in the conditions of the Russian-Ukrainian war, the content of the local history work of a creative organization is analyzed, a feature which is the scientific basis of local history practices, which in turn form the basis of the scientific study of current problems of the science of local history and contribute to the growth of the multi-functionality of the local history movement in Ukrainian society, it is stated that O. Reent's innovative vision of the development strategy of the National Union of Local History of Ukraine is aimed at actualizing the humanistic potential of local history in society, improving the spiritual and patriotic upbringing of the young generation transformation of integration processes in the local history movement, aimed at strengthening ties with state structures and institutions, public, creative organizations and associations, promotion of informational and communicative forms for the expansion of the local history segment in society.

Key words: Oleksandr Reent, National Union of Local History of Ukraine, local history, science, local history movement, fields of local history, journal «Local History».

В умовах широкомасштабної російсько-української війни 2022–2024 рр. краєзнавство виступає важливою складовою світоглядних орієнтирів громадянського суспільства, коли особливої ваги набувають питання відродження історичної пам'яті та національної свідомості. Водночас, осмислюючи суспільну місію краєзнавства в умовах війни, відзначаємо актуальність його гуманістичного потенціалу для розвитку та самореалізації сучасного громадянина, вдосконалення духовного, морально-етичного та патріотичного виховання молодого покоління. Людиноцентричність є одним із ключових принципів у діяльності очільника Національної спілки краєзнавців України, заступника директора Інституту історії України НАНУ, члена-кореспондента НАН України, професора Олександра Петровича Реєнта. Провідник Спілки нерозривно пов'язує утвердження української державності з виховним і об'єднуючим потенціалом «малої історії»¹. В умовах воєнного стану керівник перебуває в постійній комунікації

з регіональними організаціями, під його орудою Спілка активно здійснює організаційну, краєзнавчо-просвітницьку, науково-дослідницьку, освітньо-виховну та популяризаторську роботу. Стверджуючи, що в умовах російсько-української війни сучасна концепція розвитку краєзнавчого руху базується на актуалізації патріотичного, націєтворчого та гуманістичного потенціалу краєзнавства як суспільного явища, Олександр Реєнт розглядає українське краєзнавство як ефективний освітньо-виховний та суспільно значимий сегмент у соціо-культурному просторі України.

Як наукова галузь та громадський рух краєзнавство нині об'єднує і координує Національна спілка краєзнавців України – інституційно оформлена в 1925 р., репресована в 1930-х рр., зусиллями академіка Петра Тронька та його однодумців, краєзнавців – відроджена в 1990 р. У її лавах нині нараховується близько трьох тисяч дослідників рідного краю, які відроджують історичну пам'ять українського народу, відкривають маловідомі сторінки його історії, повертають з небуття

¹ Реєнт О.П. З історії Національної спілки краєзнавців України (до 90-річчя заснування) // Український історичний журнал. 2015. № 3. С. 4–20.

імена видатних співвітчизників, опікуються збереженням національних святинь, проводять активну просвітницьку діяльність та патріотичну роботу серед громадськості.

У січні 2012 р. на V (позачерговому) з'їзді Національної спілки краєзнавців України член-кореспондента НАН України Олександра Реєнта делегати одноголосно обрали очільником Спілки. Досвід громадської роботи він отримав ще в 1980-х рр., коли був членом експертної комісії з дослідження пам'яток Товариства охорони пам'яток історії та культури, а з 1996 р. став заступником голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, разом із академіком П.Т. Троньком відроджував краєзнавчий рух в Україні, наполегливо формував регіональні організації Спілки, розробляючи перспективні напрями та програмні положення діяльності краєзнавців.

У непростих умовах утвердження української державності глибокі знання та фаховий досвід О.П. Реєнта, а також його талант організатора та досвід практичної роботи в галузі краєзнавства, сприяли подальшому зміцненню авторитету Національної спілки краєзнавців України, яка об'єднала інтелектуальну еліту країни та сприяла якісному удосконаленню громадянського суспільства. Згодом у своїй книзі Олександр Реєнт наголошував: «Ми розглядаємо краєзнавство як соціогуманітарну парадигму розвитку суспільства, що сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах громадсько-політичного й духовного життя. Комплексний аналіз розвитку краєзнавчого руху в контексті сучасних суспільних явищ засвідчує неухильне зростання ролі краєзнавства в процесах державотворення, посилення впливу регіональних краєзнавчих осередків на духовне життя громадськості»².

Власні підходи до краєзнавчої діяльності Олександр Реєнт сформулював у одному з інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр»: «Сьогодення виокремило нагальну потребу в відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини українців. Мета краєзнавця – розкрити історію свого міста чи села. Що в пам'яті малої батьківщини, тим і велика пророста»³. Свою малу батьківщину Олександр

Петрович досліджував як науковець-краєзнавець, неодноразово організовував краєзнавчі експедиції з популяризації творчості класика української літератури та свого земляка Михайла Стельмаха, про зустрічі з яким у шкільні роки часто розповідає, згадуючи як письменник читав свої твори учням.

Олександр Реєнт народився 10 травня 1949 р. в с. Дяківці Літинського району Вінницької області в працьовитій сільській родині. Батьки власним прикладом навчали дітей трудитися, поважати людей та вкладали в дитячі душі істинні життєві цінності про любов до рідного краю, його людей, а також зацікавленість народними традиціями, звичаями та історичною минувиною. Назавжди вкарбувався в пам'яті Олександра тихий голос мами, яка, важко працюючи, наспівувала українських пісень, а також крізь все життя він проніс вдячність батькові, який, наражаючи себе на небезпеку, домігся того, щоб син, який прагнув навчатися, зміг поїхати з села до науки⁴.

На історико-педагогічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова) Олександр Реєнт вступив у 1970 р. після строкової служби в армії. Ще студентом він виявив неабиякі організаторські здібності, був обраний секретарем комсомольської організації інституту, а під час роботи в студентському будівельному загоні «Славутич» в Казахстані, який очолював впродовж трьох років, проявив справжні лідерсько-командирські якості, коли студентам доводилося обживатися в голому степу, він особистим прикладом підтримував друзів та всупереч всьому домагався виконання поставлених завдань. Студентські роки Олександра Петровича стали для нього міцним підґрунтям подальшого професійного зростання.

У 1975 р. після закінчення інституту з відзнакою розпочався наступний етап в житті О. П. Реєнта. Наукова діяльність його тісно пов'язана з Інститутом історії України НАН України, в якому він безперервно працює вже 47 років, пройшовши шлях від аспіранта до заступника директора, завідувача відділом історії України

² Реєнт О.П. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 181.

³ Махінчук М. Олександр Реєнт: «Що в пам'яті малої батьківщини, тим і велика пророста» // Урядовий кур'єр. 1 лютого 2013 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/oleksandr-reyent-sho-v-pamyati-maloyi-batktivshini/>

⁴ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

XIX – поч. XX ст., члена кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора. Окрім того доктор історичних наук Олександр Реєнт був і є головою, заступником або членом поважних редакційних колегій знакових історичних багатотомних наукових видань «Енциклопедія історії України», «Книга Пам'яті України», «Реабілітовані історією» тощо. Подвижницька праця вченого високо відзначена державними нагородами: Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, премії Президії НАН України ім. М. І. Костомарова, премії ім. Д. Яворницького, Заслужений діяч науки і техніки України, нагороджений орденом «За заслуги» III та II ст., а також відзнаками Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Національної академії наук України та інших державних органів та відомств України, освітніх установ та культурних закладів країни⁵.

Взявши під свою оруду Національну спілку краєзнавців України, Олександр Реєнт на тлі посилення інтересу суспільства до витоків і джерел українського краєзнавства керівну діяльність ґрунтував на найбільш повному розкритті потенціалу краєзнавства та урізноманітненні його поліфункціональних можливостей. Наголошуючи на впливі краєзнавчого руху на процеси державотворення та формування духовних основ громадянського суспільства, голова Спілки ключову роль відводив самовідданій праці краєзнавців, яка спрямована на формування національної свідомості та світогляду громадян, сприяє відродженню духовності й історичної пам'яті народу.

За роки незалежності в Україні значно розширилося коло людей, причетних до вивчення локальної історії та збереження багатовікових культурних традицій. Як зазначалося, основною цінністю для О.П. Реєнта, як для голови Спілки, був і залишається краєзнавець, який своєю самовідданою подвижницькою працею на ниві українського краєзнавства плекає майбутнє незалежної держави, формуючи інтелектуальні та духовні засади нації, дбаючи про виховання креативної та патріотичної молоді. Високо оцінюючи вагомий внесок у розвиток краєзнавства академіка Петра Тронька, Михайла Сікорського та відомих корифеїв українського краєзнавства, О.П. Реєнт ініціював запровадження премій НСКУ імені Героїв України,

академіка П.Т. Тронька та М.І. Сікорського. Спілка з 2011 р. щорічно проводить спільно з Національною історичною бібліотекою України Троньківські читання та в партнерстві з Університетом Григорія Сковороди в Переяславі – Сікорські читання. Повсякчас широкий суспільний резонанс викликає вручення активістам краєзнавчого руху щорічної премії НСКУ ім. Д. Яворницького. Такі урочистості дають можливість не лише відзначати дослідників рідного краю, але і представити громадськості їхні досягнення, окреслити пріоритетні напрями розвитку краєзнавства.

Високо цінуючи внесок кожного дослідника в розвиток вітчизняного краєзнавства, професор Олександр Реєнт активно підтримує відзначення активістів краєзнавчого руху Подяками, Почесними грамотами, Грамотами, званням «Почесний краєзнавець України», що є неодмінною складовою високої шани до дослідників рідного краю. Олександр Петрович постійно наголошує, що, завдячуючи самовідданій праці подвижників краєзнавчого руху, краєзнавство набуло важливого науково-дослідницького, навчально-виховного, культурно-освітнього і практичного значення в духовному житті суспільства, стає одним із визначальних чинників формування національної свідомості, залучення широкої громадськості до вивчення та збереження національної культурної спадщини.

Визначаючи головні пріоритети подальшого розвитку краєзнавства, провідник Спілки та відомий вчений розглядає краєзнавство як громадський рух та невід'ємну складову сучасного громадянського суспільства, а також як галузь наукових знань. Він спрямовує діяльність всеукраїнської організації на проведення фундаментальних наукових досліджень з історичної, природничої, географічної, культурно-мистецької, музейної, бібліотечної, туристичної, релігійної та інших галузей краєзнавства. Члени Спілки продовжують працювати над реалізацією масштабних суспільно значимих проєктів: підготовка енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», Державної програми з підготовки багатотомного науково-документального видання «Реабілітовані історією», багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України», Каталогу-довідника «Втрачені нерухомих пам'яток України в період російсько-української

⁵ Реєнт Олександр Петрович. Інститут історії України НАН України. Електронна бібліотека. URL: <http://resource.history.org.ua/person/0000366>

війни 2022–2024 рр.» тощо. Поряд із проведенням наукових конференцій, круглих столів, читань з краєзнавчої тематики, залученням учнівської та студентської молоді до краєзнавчих досліджень, особливу увагу керівник Спілки приділяє зміцненню теоретико-методологічної бази краєзнавства, активізує організацію семінарів, нарад щодо удосконалення методики проведення краєзнавчих досліджень, викладання краєзнавчих дисциплін⁶.

Зауважимо, що лише за воєнний 2023 р. краєзнавці під керівництвом Олександра Реєнта спільно з регіональними організаціями, обласними музеями та бібліотеками, науковими установами, закладами вищої освіти провели понад 160 наукових форумів, видали більше 500 наукових, науково-популярних і документальних книг з краєзнавчої тематики. У 2023 р. важливим напрямом для краєзнавців залишалося історичне краєзнавство, серед актуальних проблем якого є дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні. У березні 2023 р. з ініціативи О.П. Реєнта краєзнавці спільно з громадською організацією «Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору» до 90-х роковин Голодомору провели Круглий стіл, присвячений проблемам вивчення та популяризації документальних свідчень та фотоматеріалів про Голодомор в Україні. Регіональні організації Спілки провели значну науково-організаційну та пошукову роботу з виявлення автентичних відомостей про Геноцид українського народу, а також підготовку їх до розміщення в глобальній інформаційній структурі «Інтернет-архів епохи Голодомору», взяли участь у проведенні Всеукраїнської краєзнавчої акції учнівської молоді «Україна пам'ятає і Світ не забуде», а в листопаді 2023 р. Спілка долучилася до організації та проведення Всеукраїнського форуму, присвяченого проблемі Голодомору.

Голова Спілки, доктор історичних наук О. Реєнт, враховуючи сучасні виклики для українського краєзнавства, твердо опираючись на багаторічні традиції в краєзнавстві та набутий досвід, спрямував стратегію розвитку Спілки на удосконалення її організаційно-структурної складової, поглиблення науково-дослідного змісту краєзнавчої діяльності, зростання впливу краєзнавства на розвиток громадянського суспільства, зміцнення матеріально-технічної бази

Спілки та регіональних організацій. У нових суспільно-історичних умовах реформаторський період розвитку НСКУ під орудою Олександра Реєнта характеризується поєднанням в роботі громадської ініціативи та науково-методологічних підходів до краєзнавчих досліджень.

Як досвідчений та авторитетний керівник, професор О.П. Реєнт активно розбудовує організаційну структуру Спілки, що включає розширення структури НСКУ, вдосконалення форм її координаційної роботи, дотримання статутних положень організації. Він помітно підсилив регіональні осередки науковими фахівцями та представниками професорсько-викладацького складу вищої школи, систематично проводить консультації та зустрічі з краєзнавчим активом у регіонах, з метою вивчення проблем місцевих осередків, запровадив проведення Пленумів правління Спілки в областях, особисто бере участь у науково-краєзнавчих експедиціях. Висунуті під час таких обговорень конструктивні пропозиції членів Спілки стають реальними справами в роботі краєзнавців.

Так, впродовж багатьох років члени Національної спілки краєзнавців України порушували питання про запровадження на державному рівні Дня краєзнавця. У січні 2017 р. на VI з'їзді НСКУ Олександр Реєнт вніс цю пропозицію до Ухвали з'їзду про встановлення Всеукраїнського дня краєзнавства та його щорічне відзначення 28 травня. Метою такого рішення було поглиблення досліджень і популяризація історії, культури, мови, звичаїв, традицій українського народу, репрезентація практичних здобутків у цьому напрямі, сприяння в залученні до вивчення та пізнання рідного краю широких верств населення, підвищення суспільної уваги до діяльності краєзнавців, поглиблення співпраці з органами влади, закладами культури та освіти, науковими установами, громадськими організаціями, зацікавленими в розвитку краєзнавства. Після дискусій, краєзнавці обрали день 28 травня, коли в 1925 р. у Харкові розпочалася I Всеукраїнська конференція з краєзнавства та було створено Український комітет краєзнавства. Саме відтоді, від дати інституціоналізації вітчизняного краєзнавчого руху, веде відлік своєї історії Національна спілка краєзнавців України. О.П. Реєнт наполегливо впроваджував рішення з'їзду, адресував запит до вищих органів державної влади –

⁶ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

розглянути питання щодо затвердження його на державному рівні⁷.

У липні 2017 р. зусиллями голови Спілки Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення розглянув звернення Національної спілки краєзнавців України та в листі-відповіді запевнив щодо законодавчої підтримки пропозиції краєзнавців. Водночас, з 2017 р. традиційним в Україні став Краєзнавчий марафон, який щороку об'єднує дослідників рідного краю країни, все більше поширюючись в її містах і селах. Лише в 2023 р. краєзнавчий тиждень пройшов у Кропивницькому, на Івано-Франківщині, Чернігівщині, Полтавщині, Волині. Було проведено майже 70 краєзнавчо-просвітницьких заходів, лекцій з краєзнавчої тематики, зустрічей з відомими дослідниками рідного краю, презентацій краєзнавчих видань, музейно-туристичних екскурсій. Зокрема, Донецька обласна організація НСКУ провела І Регіональну краєзнавчу конференцію «Краєзнавчі читання», Черкаська обласна організація НСКУ 29 травня в приміщенні Обласної універсальної наукової бібліотеки імені Тараса Шевченка зібрала Круглий стіл на тему: «Краєзнавчий фронт Черкащини», за участю керівництва обласної військової адміністрації. Наші партнери Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України підготував відеоролик «Там, де ти живеш...». Поступово травень в Україні стає краєзнавчим⁸.

У центрі уваги керівника НСКУ перебуває науково-методичний напрям роботи краєзнавців, пов'язаний, зокрема, з прагненням створити Інститут краєзнавства як спеціалізовану інституцію для акумулювання напрацьованого, насправду, потужного наукового надбання краєзнавців-професіоналів та, зрештою, для реалізації академічного потенціалу краєзнавства як науки. Член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт глибоко усвідомлює важливість та необхідність узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, поглиблення краєзнавчих досліджень та розширення його джерельної бази, системної розробки галузевих напрямів.

З метою зміцнення наукової бази краєзнав-

ства науковець розробив концепцію діяльності Інституту краєзнавства, оформлено його попередній формат: Науково-методичний кабінет краєзнавства як науковий та координаційний центр краєзнавчих досліджень в Україні. Як вважає вчений, така академічна краєзнавча структура необхідна для дослідження фундаментальних та прикладних наукових проблем із краєзнавства, організаційно-координаційної діяльності наукових краєзнавчих закладів в Україні, поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти, формування в українському суспільстві наукового світогляду, поваги до історії та культури рідного краю. Основні напрями його діяльності охоплюють науководослідний, науково-методичний, науково-координаційний, організаційно-інформаційний, редакційно-видавничий види практичної роботи. Важливо відзначити, що за підтримки О.П. Реєнта в Спільці започатковано бібліотеку краєзнавчої літератури, де зібрано унікальні видання краєзнавчої тематики з усіх куточків України, якими користуються науковці та краєзнавці, студенти та юні дослідники Малої академії наук України.

Для координації наукових краєзнавчих проєктів теоретико-методологічного змісту, зокрема, підготовка підручників, навчально-методичних матеріалів для закладів вищої освіти, шкіл та позашкільля, член-кореспондент НАН України Олександр Петрович поновив та очолив роботу Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України. Науковий напрям діяльності Спілки тісно збігається з роботою цієї академічної структури, дві третини членів якої складають науковці, освітяни, голови регіональних організацій – члени Президії Спілки. Продуктивна співпраця Міжвідомчої ради з науковими, культурно-освітніми й державними інституціями сприяє розширенню професійних комунікацій, зміцненню партнерських зв'язків і підтримки краєзнавства серед академічної спільноти.

Члени Ради продовжують здійснювати координаційну та науково-методологічну підтримку Державної програми з підготовки багатотомного науково-документального видання «Реабі-

⁷ VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2017 року). Матеріали та документи / [за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд: В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, В.І. Милько]. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 269 с., іл.

⁸ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

літовані історією», де О. Реєнт є заступником головного редактора, покликаної увічнити пам'ять репресованих громадян, що постраждали від тоталітарного режиму. У багатотомному виданні вміщено архівні документи, біографічні відомості про репресованих громадян розкривають методи та механізми терору і насильства комуністичної тоталітарної системи. У поданих спогадах жертв політичних репресій розкривається трагедія їх життя в таборах ГУЛАГу, місцях заслання і депортацій. Вже опубліковано понад 130 томів науково-документальної серії книг, а копітка робота дослідників продовжується.

Олександр Реєнт активно залучає членів Міжвідомчої координаційної ради до масштабного проєкту з підготовки багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Консультації та рекомендації членів Ради є конструктивними в дослідженні та розробці теоретико-методологічних засад пам'яткознавства і музеєзнавства, оцінці організаційних, нормативно-правових основ та практичних результатів вирішення завдань збереження та фіксації втрат національної культурної спадщини в умовах російсько-української війни. Продовжується публікація матеріалів до томів «Звід пам'яток історії та культури України», зокрема опубліковані окремі праці по Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Харківській, Чернівецькій, Чернігівській областях. Варто наголосити, що в умовах російсько-української війни голова НСКУ Олександр Реєнт об'єднав зусилля членів Міжвідомчої ради, краєзнавців та науковців Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України з Національною історичною бібліотекою України для підготовки Каталогу-довідника знищених, зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини під час російсько-української війни 2022–2024 рр. На сьогодні розроблено методику опису нерухомих історико-культурних об'єктів, зібрано та підготовлено список втрат культурної спадщини, що склав на вересень 2023 р. – 823 об'єкти, розроблено схему-опис втрачених пам'яток, ведеться робота з підбору фотодокументів.

Завдяки організованій членом-кореспондентом О.П. Реєнтом конструктивній співпраці Співки та Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства дослідники вирішують важливі наукові та суспільні проблеми воєнного часу, пов'язані з деколонізацією соціогуманітарного

простору, відродженням історичної пам'яті, пам'яткоохоронною тематикою, документуванням втрат об'єктів культурної спадщини під час війни, освітньо-виховною роботою з молоддю, а також окреслюють перспективи розвитку краєзнавства як науки в сучасній соціогуманітаристиці та роль краєзнавства як громадського руху в державній гуманітарній політиці та політиці ідентичності.

Серед напрямів діяльності НСКУ Олександр Петрович завжди виокремлює проведення Співкою науково-краєзнавчих експедицій, метою яких є залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини України, вирішення нагальних завдань краєзнавчої тематики. Голова Співки завжди особисто очолює експедиції, спілкується з місцевими краєзнавцями, керівництвом областей та міст, обговорює конкретні проблеми, які хвилюють краєзнавчі регіональні організації та місцеві осередки. За останні роки експедиціями охоплено всі регіони України, здійснено понад 20-ти виїздів, відбулася майже сотня зустрічей з краєзнавчим активом, керівниками органів місцевої влади, освітянами, студентською та учнівською молоддю, музейниками, бібліотекарями, архівістами, представниками ЗМІ. Матеріали науково-краєзнавчих експедицій НСКУ опубліковані в двотомнику «Джерела Духовності». 24 серпня 2023 р., у День Незалежності України голова Співки О.П. Реєнт з колегами і співробітниками Національного музею народної архітектури та побуту України організували і провели музейно-краєзнавчу експедицію «Людина і час: шлях до незалежності України», присвячену Дню Незалежності України, оглянули унікальні пам'ятки історії та культури на території музею, відвідали музеї Петра Тронька та Левка Лук'яненка.

Значну увагу професор Олександр Реєнт приділяє освітянському краєзнавству, поширенню його краєзнавчої складової та зміцненню навчально-методичної бази краєзнавства в системі національної освіти, популяризації краєзнавчих досліджень та залученню молоді до краєзнавчої тематики. Важливо зауважити, що дієвими науково-освітніми центрами краєзнавства виступають структурні підрозділи в університетах України, які професору Олександрю Реєнту, вченому з поважним авторитетом серед освітянської спільноти, вдалося об'єднати довкола Співки. Слід відзначити плідну роботу в галузі краєзнавства Центру краєзнавства ім. П.Т. Тронь-

ка Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка, Навчально-наукового центру розвитку туризму і краєзнавства ім. М. Шрібляка Інституту туризму Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Центру з дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної ради. Тематика з краєзнавства є пріоритетною в Інституті дослідження Волині Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Інституті історії, археології і етнології Карпат Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, науково-дослідній лабораторії «Педагогічне краєзнавство Черкащини» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, спеціалізованих кафедр в університетах Києва, Львова, Полтави, Чернігова, Тернополя⁹.

Олександр Петрович налагодив плідну співпрацю з кафедрами краєзнавства в закладах вищої освіти щодо підготовки та захисту бакалаврських, дипломних, магістерських, дисертаційних досліджень із проблем краєзнавства, введення в програми із підвищення кваліфікації вчителів, викладачів, державних службовців та працівників закладів культури навчального курсу з краєзнавства. Підтримуючи тісні контакти з колегами-освітянами, у вересні 2023 р. голова НСКУ Олександр Реєнт взяв участь в урочистостях з нагоди 20-річчя з дня заснування факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, де краєзнавчий напрям є одним із головних.

Провідник НСКУ ініціював та провів у 2018 р. Всеукраїнську нараду з питань освітнього краєзнавства, низку навчально-методичних нарад з викладачами та вчителями гуманітарних дисциплін та навчальних дисциплін із проблем краєзнавства, обговорював підготовку методичних розробок, підручників, посібників із краєзнавства, запровадження в педагогічних вишах курсів «Методика викладання краєзнавства у загальноосвітніх школах», забезпечення навчальним підручником «Основи краєзнавства» для студентів закладів вищої освіти всіх спеціальностей. Під керівництвом вченого та зусиллями авторського колективу в світ вийшов і вже

двічі перевиданий підручник для студентів закладів вищої освіти «Основи краєзнавства».

Впродовж багатьох років Олександр Реєнт опікується юними дослідниками рідного краю, підтримує діяльність Малої академії наук України як позашкільного освітнього закладу з інтелектуального виховання талановитої молоді. Як голова журі секції історичного краєзнавства вчений брав участь у проведенні Всеукраїнських конкурсів-захистів науково-дослідницьких робіт. Під час зустрічей з манівцями очільник Спілки розповідає про актуальні проблеми історії України та краєзнавства, ділиться власним досвідом, часто наголошує, що розширення їхнього дослідницького світогляду, осмислення причинно-наслідкових закономірностей розвитку суспільства стане в нагоді в їхньому дорослому житті, набуті навички самостійної роботи, вміння сформулювати і аргументувати власну думку допоможуть реалізуватися в професійній сфері та громадській діяльності.

Олександр Петрович, співпрацюючи з Українським державним центром національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, бере участь в проведенні всеукраїнських заходів з історико-краєзнавчої тематики, зокрема Всеукраїнських історико-краєзнавчих експедицій учнівської молоді «Історія міст і сіл України», «Географічні мікротопоніми в Україні», «Сто чудес України», «Пам'ять», які виявляють інтерес учнів до історії малої батьківщини, дослідницьких практик.

Партнером Спілки багато років є Київська мала академія наук учнівської молоді. О. П. Реєнт особисто бере участь у спільних освітньо-краєзнавчих заходах, запрошує юних дослідників до участі в конференціях, круглих столах, читаннях Спілки. Олександр Петрович виступав перед юними дослідниками під час проведення в квітні 2023 р. Міжнародної практичної конференції «ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: сфера культури», як проходила під патронатом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО¹⁰, 22 січня 2024 р. – перед учасниками Всеукраїнського конкурсу історичних есе «Герої в боротьбі за Незалежність України: дослідження національної ідентичності в суспільних транс-

⁹ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

¹⁰ Маньковська Р.В. Молодіжна конференція під патронатом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО Міністерства закордонних справ України «ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: сфера культури». Національна спілка краєзнавців України. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19184>

формаціях поч. ХХІ ст.» імені Романа Ратушного, який об'єднав понад 400 юних краєзнавців з усієї України¹¹. Опікуючись національно-патріотичним вихованням молоді, О.П. Реєнт вболіває за майбутнє науки та краєзнавства України, підтримує інтерес юнацтва до наукових досліджень, зміцнює зв'язки між професійними вченими та юними дослідниками, формуючи на перспективу сталі традиції української школи з краєзнавства.

Послідовно НСКУ розвиває бібліотечне краєзнавство. Впродовж багатьох років О. П. Реєнт та краєзнавчий актив Спілки тісно співпрацюють з колективом Національної історичної бібліотеки України, яку очолює Генеральний директор, лауреат премії НСКУ імені академіка Петра Тронька Алла Віталіївна Скорохватава. Спільно з колективом бібліотеки здійснено багато цікавих проєктів: проводяться Троньківські читання, матеріали яких опубліковані за підтримки НСКУ. Зокрема, в 2023 р. в межах Сьомих краєзнавчих читань пам'яті академіка Петра Тронька пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція «Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення»¹², яка визначила напрями подальшого розвитку бібліотечного краєзнавства в співпраці з музеями, архівами, регіональними осередками НСКУ та профільними вищими навчальними закладами України. Реалізується широкомасштабний проєкт «Зведений краєзнавчий електронний ресурс «Історія міст і сіл України», який передбачає участь національних, державних та регіональних книгозбірень, архівних установ та музеїв, національних і регіональних історико-культурних заповідників України. Унікальний комплексний інформаційний електронний ресурс презентуватиме відомості про соціально-економічне, громадсько-політичне, побутове, військово життя різних верств населення в містах і селах усіх регіонів України в розрізі історичних подій від найдавніших часів до сьогодення, що містяться в документах і матеріалах. Проєкт засвідчить новий етап у розвитку бібліотечного краєзнавства та сприятиме подальшим історичним розвідкам, культурологічним, генеалогічним, пам'ятко-

знавчим дослідженням вчених, істориків, краєзнавців.

Важливими не лише для краєзнавчого загалу є випуски щорічного інформаційного бюлетеня «Краєзнавча робота в бібліотеках України», в яких узагальнюються результати наукових досліджень фахівців НІБУ. За ініціативи О.П. Реєнта та у співпраці з працівниками бібліотеки вперше підготовлено і видано систематичний покажчик змісту «Краєзнавство: науковий журнал 1927–2017». У 2021 р. в серії «Києвознавство в особах» побачив світ біобібліографічний покажчик «Берлінський Максим Федорович», а в 2023 р. в серії «Київська міська організація НСКУ в особах» біобібліографічний покажчик «Бажан Олег Григорович», підготовлені в співпраці НІБУ з Київською МО НСКУ.

Важливо підкреслити, що зусиллями провідника краєзнавства активізувалась видавнича діяльність Спілки. Очоливши редакційну колегію наукового журналу «Краєзнавство», який в 2017 р. відзначив своє 90-річчя, О.П. Реєнт зосередив основну увагу на фундаментальних положеннях науки краєзнавства, значно розширив проблематику та авторський склад часопису. У складних економічних умовах головному редактору довелося докласти чимало зусиль, щоб реалізувати доволі амбітні видавничі плани. Зокрема, постала проблема щодо статусу наукового журналу «Краєзнавство», який необхідно було зберегти як визнаний і запитаний широким загалом читачів періодичний орган. Олександром Реєнтом з членами редколегії була проведена копітка робота з надання часопису в 2022 р. статусу наукового фахового видання України категорії «Б».

У журналі публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в ХІХ–ХХІ століттях, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, витокам і сьогоденню українського музейництва. На сторінках журналу друкуються статті, в яких розкриваються теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства, висвітлюється краєзнавча робота у вищих, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладах. Серед популяр-

¹¹ Маньковська Р.В. Всеукраїнський конкурс історичних есе «Герої в боротьбі за Незалежність України: дослідження національної ідентичності в суспільних трансформаціях поч. ХХІ ст.» імені Романа Ратушного. Національна спілка краєзнавців України. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19369>

¹² Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення. Збірник статей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 8 листопада 2023 р. Національна історична бібліотека України. Бібліотекаро-краєзнавцю. URL: <https://nibu.kyiv.ua>

них рубрик журналу: «Літопис українського краєзнавства», «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення», «Краєзнавство в особах», «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», «Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства», «Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя» та інші.

Вперше за участю усіх регіональних організацій було здійснено унікальне видання, присвячене 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, «Україна Тараса Шевченка», а також «Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008–2018 рр. До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної», двотомник «Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали. Частина 1» та «Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2014–2018 рр. Документи та матеріали. Частина 2», збірник матеріалів XV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої практичної конференції «Українське краєзнавство в системі між інституційних взаємодій: проблеми концептуалізації та практичної реалізації», що відбулася в Полтаві, та ціла низка інших видань¹³.

Широкий резонанс серед краєзнавців та освітян, музейників та туризмознавців отримала інформація про вихід у світ комплексу із трьох книг Національної спілки краєзнавців України, презентованих широкій громадськості восени 2021 р.: Реєнт О.П. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку; Основи краєзнавства. Підручник для студентів закладів вищої освіти; Коляда І., Кирієнко О., Камбалова Я. Історичне краєзнавство. Як написати науково-дослідницьку роботу: запитання та відповіді. У них викладені програмні положення щодо стратегії розвитку українського краєзнавства, висвітлено його науковий та освітній потенціал, подається методика практичних досліджень з краєзнавства для молоді.

Голова НСКУ Олександр Реєнт у нинішній час нестримного розвитку інформаційних технологій опікується популяризацією діяльності Спілки, залучаючи до цього важливого напрямку фахових працівників. Особливо хотілось би відзначити учня Олександра Петровича, старшого наукового співробітника відділу історії України

XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, яким керує професор О. Реєнт, кандидата історичних наук Володимира Милька, який з 2016 р. займав посаду прес-секретаря НСКУ. Володимир у лютому 2022 р. з перших днів повномасштабної російсько-української війни добровільно записався до лав Територіальної оборони Збройних Сил України. У складі 47 механізованої бригади на Запорізькому напрямі 17 березня 2023 р. отримав важке поранення. Лікувався у госпіталях Запоріжжя, Дніпра, Тернополя та Києва. Після реабілітації повернувся на фронт у складі 47 механізованої бригади. Та вже 1 вересня 2023 р. на Запорізькому напрямі вдруге був важко поранений. Ми пишаємося нашим колегою, високо цінуємо його подвиг перед Україною і чекаємо його повернення до Києва. Володимир Мильку вдалося значно наростити присутність Спілки в інформаційному просторі, координувати та за допомогою сайту та фейсбук-сторінки оперативно презентувати краєзнавчі новини із усіх регіонів, як результат – в рази зросла аудиторія у інтернет-мережі зацікавлених краєзнавством.

Не можна не відзначити сердечну підтримку керівника/наставника в складний період для свого учня та колеги, як, власне, особисті небайдужість та щирість Олександра Петровича в стосунках з людьми. Вражає щедрість душі вченого, якою він великодушно ділиться з родиною, друзями, колегами, його готовність прийти на допомогу в найскрутніших ситуаціях, а ще життєва мудрість, скоріше, талант, кожному вселити надію та віру в успішне вирішення будь-якої проблеми. Часом здається, що для Олександра Петровича, як авторитетного керівника, не існує непоборних завдань. Його енергійність та завзяття в роботі надихають усіх, хто поруч, а Олександра Петровича, безперечно, окрилює любов його родини, якій він беззавітно відданий, його радують досягнення та успіхи дітей, внуків, наснажує безмірна повага і шана друзів та колег. Многая літа, шановний Ювіляре, та нових творчих досягнень!

Висвітлюючи вагомий внесок очільника Національної спілки краєзнавців України Олександра Реєнта в розвиток українського краєзнавства, важливо відзначити його риси як провідника-реформатора, який користується високим авторитетом та глибокою повагою колег – вміння

¹³ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України.

бачити перспективу справи та обирати ефективні методи для успішної її реалізації, налагоджувати зв'язки з партнерами, ініціювати та доводити до логічного завершення розпочаті проєкти. Новаторське бачення стратегії розвитку Національної спілки краєзнавців України полягає в тому, що її вектор спрямований на актуалізацію гуманістичного потенціалу краєзнавства в суспіль-

стві, вдосконалення духовного та патріотичного виховання молодого покоління, трансформацію інтеграційних процесів у краєзнавчому русі, направлених на зміцнення зв'язків з державними структурами та інституціями, громадськими, творчими організаціями та об'єднаннями, піднесення інформаційно-комунікативних форм з розширення краєзнавчого сегменту в суспільстві.

References

1. Man'kovs'ka R. V. Vseukrains'kyj konkurs istorychnykh ese «Heroi v borot'bi za Nezalezhnist' Ukrainy: doslidzhennia natsional'noi identychnosti v suspil'nykh transformatsiiakh poch. KhKhI st.» imeni Romana Ratushnoho. Natsional'na spilka kraieznavestiv Ukrainy. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19369>
2. Man'kovs'ka R. V. Molodizhna konferentsiia pid patronatom Natsional'noi komisii Ukrainy u spravakh YuNESKO Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy «YuNESKO u dzerkali doslidzhen' molodi: sfera kul'tury». Natsional'na spilka kraieznavestiv Ukrainy. URL: <https://nsku.org.ua/?p=19184>
3. Reient O. (2015) Z istorii Natsional'noi spilky kraieznavestiv Ukrainy (do 90-richchia zasnuvannia). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 3, 4–20.
4. Reient O. (2019) *Kraieznavestvo v Ukraini: istorychni tradytsii i stratehiia rozvytku*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

DOI: 10.15407/kraieznnavstvo2024.01.021

УДК 94:929Корятович(477)“1331/1414”

Олександр Кравчук (м. Вінниця)

кандидат історичних наук, доцент

Вінницького державного педагогічного

університету імені Михайла Коцюбинського

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

Князь Федір Корятович: сторінки біографії

У статті розглядаються сторінки біографії князя Федора Корятовича – представника династії Гедиміновичів. Методологічною основою дослідження стали принципи історичного пізнання (об'єктивність, історизм, системність), загальнонаукові (логічний та історичний), спеціальні історичні методи (історично-біографічний, наративний, проблемно-хронологічний). Висвітлено головні напрямки діяльності князя у Великому князівстві Литовському та Угорському королівстві. Зауважено подільські сторінки біографії князя, зокрема, синьоводську кампанію 1362 р., початок розбудови Подільського князівства. Показано деякі аспекти правління князя на Поділлі, що супроводжувалось становленням феодальних відносин у регіоні, обставини усунення Федора Корятовича від князювання та спроба його повернення на Поділля у 1402 р. У висвітленні діяльності князя Федора Корятовича в Угорському королівстві наголошується на його участі у воєнно-політичних кампаніях короля Сигізмунда I та внесок у розвиток українських земель у складі цієї держави, зокрема, теренів сучасного Закарпаття.

Ключові слова: Федір Корятович, Поділля, Закарпаття, Велике князівство Литовське, Угорське королівство.

Oleksandr Kravchuk

PhD in History, Associate Professor of

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi

State Pedagogical University

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

Prince Fedir Koryatovych: biography pages

The article considers the pages of the biography of Prince Fedir Koryatovych, a representative of the Gedyminovych dynasty. The methodological basis of the study was the principles of historical knowledge (objectivity, historicism, systematic), general scientific (logical and historical), special historical methods (historical-biographical, narrative, problem-chronological).

The main areas of activity of the prince in the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Hungary are highlighted. The Podil pages of the prince's biography are noted, in particular, the Sinivoda campaign of 1362, the beginning of the development of the Podil principality. Some aspects of the prince's rule in Podillya are shown, which was accompanied by the establishment of feudal relations in the region, the circumstances of Fedir Koryatovych's removal from the principedom and his attempt to return to Podillya in 1402. The coverage of Prince Fedir Koryatovych's activities in the Hungarian Kingdom emphasizes his participation in military and political campaigns King Sigismund I and the contribution to the development of Ukrainian lands within this state, in particular, the terrain of modern Transcarpathia.

Key words: Fedir Koryatovych, Podillya, Transcarpathia, Grand Duchy of Lithuania, Hungarian Kingdom.

Князь Федір Корятівич є одним із найвідоміших діячів середньовічної історії України, постать якого осмислювалась у народних легендах¹, художній літературі², а також стала об'єктом дослідження істориків. Але у сучасній українській історіографії є небагато досліджень, присвячених безпосередньо постаті князя Федора Корятівича (С. Федака³, Ф. Шабульдо)⁴. Його особистість вивчалась у контексті досліджень із генеалогії династії Гедиміновичів (Л. Войтович⁵, С. Федака⁶), історії Поділля (О. Білецька⁷,

Д. Ващук⁸, С. Гресько⁹, М. Дорош¹⁰, В. Михайловський¹¹, В. Отамановський¹², М. Пашковець¹³, Р. Саввов¹⁴, Б. Черкас¹⁵) та Закарпаття (М. Лучкай (Поп)¹⁶, А. Петров¹⁷, І. Поп¹⁸, В. Олашин і М. Приймич¹⁹, О. Філіппов²⁰). Належне відбиття постать цього діяча знайшла у загальних працях з історії України (М. Грушевський²¹, О. Русина²², Н. Яковенко²³ та ін.).

Мета статті – висвітлити головні аспекти діяльності князя Федора Корятівича на українських землях у 1360-х – 1415 роках.

¹ *Народнь оповѣданя про давнину (исторія Подкарпатскоѣ Руси в переказах)*. Зобрали ученики Береговскоѣ гиназіѣ. Упорядковав и пояснив Корнило Заклинскій професор гиназіѣ в Береговѣ. Пряшев, 1925. С. 26-27, 44-46.

² *Угляренко П.* Плач біля чужої стіни. К., 1984.; *Мачківський М.* Корятівичі. Роман-міф. // Дзвін. 2010. № 9. С. 30-94; № 10. С. 28-84.

³ *Федака С.Д.* «Ми, Федір Корятівич, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017.

⁴ *Шабульдо Ф.М.* Федір Корятівич. // Енциклопедія історії України. К.: «Наукова думка», 2013. Т. 10. С. 274.

⁵ *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006.; *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008.

⁶ *Федака С.* Федір Корятівич: до питання генеалогії // Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. Архімандрита Василя (Проніна). Мукачєво, 2011. № 1. С. 209-217.

⁷ *Білецька О.* Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 57-98.

⁸ *Ващук Д.* Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу // УІЖ. 2018. № 2. С. 4-19.

⁹ *Гресько С.П.* Історичне Поділля у взаєминах Великого князівства Литовського і Золотої Орди (40-90-ті рр. XIV ст.). // Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова. Вип. 2. Одеса, 1996. С. 3-6.

¹⁰ *Дорош М.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. Вінниця, 2009.

¹¹ *Михайловський В.М.* Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 67-82.

¹² *Отамановський В.Д.* Вінниця в XIV – XVII ст. Історичне дослідження. Вінниця: «Континент-прим», 1993.

¹³ *Пашковець М.* З прадавнини в Україні течуть води сині, сині (до 650-ї річниці битви на Синіх Водах). // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. К., 2012. С. 84-90.

¹⁴ *Саввов Р.В.* Про існування Вінницького уділу в Подільському князівстві // Вінниччина: минуле та сьогодення: Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2009. С. 184-189.

¹⁵ *Черкас Б.* Подільське князівство і «ногасві» татари: боротьба за Придністров'я (1374–1380). // Україна в Центральній-Східній Європі. 2015. Вип. 15. С. 68-72.

¹⁶ *Лучкай М.* Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. С. 126-131.

¹⁷ *Петров А.* Древнѣйшія грамоты по истории карпаторусской церкви и ієрархії 1391-1498 г. Прага, 1930.

¹⁸ *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006.

¹⁹ *Олашин В., Приймич М.* Пам'ятник князю Корятівичу Ф. // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

²⁰ *Філіппов О.* Князь Федір Корятівич мав герб угорського короля. // Студії з архівної справ та документознавства. К., 2006. Т. 14. С. 35-37.

²¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4. С. 79-94, 141, 166, 170-172.

²² *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. К.: Альтернативи, 1998.

²³ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2006.

Федір (Теодор) (? – 1415) був сином Корятя Гедиміновича (1306-1365), із 1329 р. – князя м. Новогрудок (нині – Білорусь)²⁴, який за віросповіданням був православним²⁵. Ім'я матері Федора залишається невідомим. За припущеннями вчених, він народився 1336/1340 або бл. 1345 у Новогрудку²⁶. У Федора були брати Костянтин, Юрій, Олександр, Дмитро, Борис, Лев-Гліб, Семен, Василь та сестра Анастасія²⁷.

У 1353 р. або між 1360-1370 рр.²⁸ Федір одружився з Ольгою (? – 1418), донькою бана Боснії Стефана Котроманіча. Її рідною сестрою була Єлизавета (? – 1387), з 1353 р. дружина Людовіка д'Анжу (1326-1382) – короля Угорщини (1342-1382), Польщі, Галичини і Володимирії (1370-1382)²⁹. У родині Федора був син Жедевід-Іван та доньки Анна і Марія³⁰. За іншими відомостями, у другій половині 1390-х рр. одружився з Валгою, донькою Драга, воєводи Марамороша³¹.

Федір Корятівич був одним із 59 онуків Гедиміна. Велика кількість представників правля-

чої династії у Литві стала одним із чинників її експансії, у тому числі, на сучасне Поділля³². У значенні «Країна долин» перша згадка про регіон стосується 1301-1302 рр., коли онук Ногая Каракісек відторгнув ці території від Галицько-Волинської держави³³.

Корятівичі з'являються в українських землях із початком боротьби Любарта за спадщину Галицько-Волинського князівства. Звернення до Литви як до «єдиного природного союзника» з боку Любарта було логічним³⁴ і, зокрема, проявилось у його союзі з Корятівичами. Можливо, це пояснюється тим, що Любарт і Корят були синами Гедиміна від однієї матері – представниці династії Рюриковичів – Сви³⁵.

Дослідники відносять прихід Корятівичів на Західне (Галицьке) Поділля до 1341³⁶ або 1343-1344 рр.³⁷. Вони отримали уділи від Любарта як його нові васали³⁸. Зокрема, Олександр здобув Теревельську волость, Костянтин – Брацлав³⁹. На початку 1350-х рр. Юрій згадується як любарський князь на Волині. Тоді ж

²⁴Ліннік М. Князь Карыят і Карыятавічы ў гістраычным пісьменстве Беларусі // Сінёводська битва 1362 року і утвердження Коріатовичів на Поділлі – могутній поштовх до розвитку та європейської інтеграції краю: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця, 24 листопада 2017 р. Вінниця, 2017. С. 43-44.

²⁵Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4. С. 95.

²⁶Шабуньдо Ф. М. Федір Корятівич. // Енциклопедія історії України. К.: «Наукова думка», 2013. Т. 10. С. 274.; Федака С. Д. «Ми, Федір Корятівич, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 21.; Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятівичу Ф., 1996 (мист.). // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

²⁷Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 675.

²⁸Там само. С. 673.

²⁹Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2008. С. 168, 257, 12.

³⁰Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 675-676.

³¹Шабуньдо Ф. М. Федір Корятівич // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т. 10. С. 274.

³²Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 72.

³³Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2006. Вип. 10. С. 113.

³⁴Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340-1434): між стереотипами та історичною правдою. // Княжа доба: історія і культура. 2018. Вип. 12. С. 130.

³⁵Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 40.

³⁶Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340-1434): між стереотипами та історичною правдою. С. 127-128.

³⁷Гресько С. П. Історичне Поділля у взаєминах Великого князівства Литовського і Золотої Орди (40-90-ті рр. XIV ст.). С. 3.

³⁸Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340-1434): між стереотипами та історичною правдою. С. 127.

³⁹Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 670.

Дмитро – отримав замок на р. Бобрка⁴⁰. Враховуючи те, що згодом Федір Корятівич користувався традиційним гербом Волині із зображенням Св. Юрія Змієборця⁴¹, можна припустити, що й він отримав певні володіння від Любарта.

Подальше розширення володінь Корятівичів на українських землях уможливила інкорпорація Великим князівством Литовським низки територій колишньої держави Рюриковичів, здійсненої у контексті проголошеної Ольгердом у 1358 р. програми політичного об'єднання Русі⁴². Серед об'єктів литовської експансії було Поділля, яке на початку 1360-х рр. належало до найбільш постраждалих від епідемії чуми регіонів⁴³, що стало одним із детонаторів змін у політичній та економічній картині регіону. Також сталася зміна клімату, різко похолодало, був масовий голод серед населення⁴⁴.

Під час послаблення Золотої Орди, у битві біля р. Сині Води у вересні 1362 р. відбулось вирішальне зіткнення загонів Ольгерда і татар. Джерела не вказують конкретні імена Корятівичів – учасників битви. На думку Ф. Шабульдо, серед них був Федір Корятівич⁴⁵. Дислокація місця битви залишається дискусійною⁴⁶. М. Лучкай вказував, що Синьоводська битва відбулась на Поділлі⁴⁷. Частина сучасних істо-

риків конкретизують її місце біля річки Снивода (в районі сучасного села Уланів Вінницької області)⁴⁸. На думку інших істориків, Синя Вода – це сучасна р. Синюха⁴⁹.

Не вказує конкретного місця битви і М. Стрийковський, а за ним і Ф. Софонович⁵⁰. М. Стрийковський повідомив окремі подробиці пересування війська Ольгерда до місця битви: «І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища, то побачили в полі велику татарську орду з трьома ханами [на чолі], поділену на три загони. Один загін вів Кутлубах-солтан, другий очолював Качибей-Гірей, а третім командував Дімейтер-солтан»⁵¹. Б. Черкас вважає, що це були Кутлук Бугі, Янджи-бей та Темирез (Темеря) – правителі Подільського улусу (улусу Курумиши). На думку дослідника, Темирез (Темеря) трансформувалось у Митрій- Демитрій⁵².

М. Стрийковський залишив опис битви: «Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх воїнів у шість вигнутих загонів, забезпечив їх на чолі та з боків так, щоб татари у звичайних сутичках не могли їх оточити та обстріляти стрілами. Татари з шаленою люттю розпочали бій, засипавши литвинів густим залізним градом із луків, але завдали їм мало втрат у зв'язку з правильним шикуванням [військ]

⁴⁰ Там само. С. 668.; *Войтович Л.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340-1434): між стереотипами та історичною правдою. С. 127-128.

⁴¹ *Олашин В., Приймич М.* Пам'ятник князю Корятівичу Ф., 1996 (мист.) // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

⁴² *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти // УІЖ. 1996. № 2. С. 4.

⁴³ *Хайдаров Т.Ф.* Эпидемия чумы в XIII-XIV веках и ее последствия // Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и на сопредельных территориях (XIII-XIV вв.). Сб. научн. ст. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. С. 53.

⁴⁴ *Хайдаров Т.Ф.* Эпидемия чумы в XIII-XIV веках и ее последствия... С. 58.

⁴⁵ *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти // УІЖ. 1996. № 2. С. 11.

⁴⁶ *Баженев Л.В.* Синьоводська битва 1362 року: дискусійні версії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 8. С. 25-31; *Романюк І.М., Рогозовська А.В.* Битва на Синіх Водах: історіографія проблеми // Наукові записи Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2011. Вип. 19. С. 274-277.

⁴⁷ *Лучкай М.* Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. С. 138.

⁴⁸ *Дорош М.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. Вінниця, 2009. С. 77, 78, 88, 125; *Пащенко М.* З прадавнини в Україні течуть води сині, сині. (до 650-ї річниці битви на Синіх Водах) // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. К., 2012. 86-87.

⁴⁹ *Козир І.* Синьоводська битва 1362 року у світлі археологічних джерел // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Зб. наук. пр. К., 2011. С. 58.

⁵⁰ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. К.: Наук. думка, 1992. С. 177.

⁵¹ *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. С. 480.

⁵² *Черкас Б.* Подільське князівство... С. 71-72.

та швидким маневруванням. А литвини з русичами з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини, новгородці й коріятовичі наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. [Татари] не змогли довше втримати натиску литвинів у центрі й змішалися та, перелякані, почали втікати в розлогі степи»⁵³. Далі, за М. Стрийковським, «з перемогою повернулися на Поділля, де в той час також жили татари, підкоривши та поневоливши русичів. Їх Ольгерд теж легко розгромив та прогнав з Подільського краю ...». Розділивши своє військо на дві частини, Ольгерд одну з них «залишив на Поділлі на чолі зі своїми небожами, новгородськими князями Коріятовичами – Олександром, Костянтином, Федором і Юрієм, і під їхню владу віддав усі суміжні з Поділлям руські землі, бо вони добре прислужилися у тій татарській війні»⁵⁴. Про надання Поділля зазначеним князям згадують і літописи, зокрема, Супрасльський⁵⁵.

Синьоводська битва стала першою великою поразкою золотоординських військ⁵⁶. Татари змушені були поспішно відступати на 300 км південніше – до своєї степової столиці – Торговиці, розташованої в районі р. Синюхи в сучасній Кіровоградській області⁵⁷. Надалі їх фіксували у Придністров'ї та Буджаку⁵⁸.

Внаслідок походу литовців було захоплено північно-західне Поділля⁵⁹, що визначило його геополітичну переорієнтацію зі Сходу на Захід⁶⁰. Південна територія розселення східних слов'ян знову потягнулася до західноєвропейської цивілізації⁶¹. Було створено Подільське князівство (63 тис. кв. км.)⁶², що охоплювало майже всю сучасну Вінницьку область, південні частини Хмельницької й Тернопільської областей, північну частину Одеської області⁶³.

Коріятовичі «започаткували нову добу в історії» Поділля⁶⁴. Край було поділено між братами і в окремі періоди двоє найстарших обіймали провідні ролі в управлінні. У 1362-1374 рр. на Поділлі князували Юрій і Олександр, у 1374-1380 рр. – Олександр і Борис, у першій половині 1380-х рр. – Борис і Костянтин, у другій половині 1380-х – 1391 рр. – Костянтин⁶⁵ і Федір, у 1391-1393 рр. – Федір і Василь. О. Білецька інститут спільного правління братів розглядає як показник їх політичної слабкості⁶⁶. В. Михайловський припустив можливе наслідування у подільській системі управління тривалої співпраці Ольгерда та його брата Кейстута⁶⁷. Власне інститут співправління у новому великому князівстві був неминучим, адже, за спостереженням М. Грушевського, «в слабо залюдненім, з усіх боків zagrożенім Поділлі бути полишеним власним силам було особливо тяжко»⁶⁸.

⁵³ Стрийковский М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. С. 480-481.

⁵⁴ Там само. С. 481.

⁵⁵ Полное собрание русских летописей. М.: Изд-во «Наука», 1980. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. С. 66.

⁵⁶ Козир І. Синьоводська битва 1362 року у світлі археологічних джерел // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Зб. наук. пр. К., 2011. С. 54.

⁵⁷ Пашковець М. З прадавнини в Україні течуть води сині, сині... С. 86-87.

⁵⁸ Черкас Б. Подільське князівство... С. 72.

⁵⁹ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. С. 115.

⁶⁰ Моця О. П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // УІЖ. 2012. № 2. С. 6.

⁶¹ Там само. С. 10.

⁶² Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперії. К.: Критика, 2016. С. 288.

⁶³ Михайловський В. М. Поділля // Енциклопедія історія України. К., 2021. Додатковий том. Кн. 1. С. 435.

⁶⁴ Білецька О. В. Грамоти подільських князів Коріятовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. // Записки історичного факультету. Одеса, 2002. Вип. 12. С. 419.

⁶⁵ Энциклопедия Вялікага княства Літоўскага. Т. 2. Мінск, 2007. С. 66.

⁶⁶ Білецька О. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV – XVI ст. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер. : Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 63.

⁶⁷ Михайловський В. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 80.

Серед перших заходів Корятівичів на Поділлі була реорганізація управління. У Гедиміновичів була відпрацьована система поширення влади. Вона полягала у зміні правлячої династії за посередництвом шлюбів чи договірних умов та збереження всього управлінського апарату. «На Поділлі адміністративний апарат був змодельований під ординську систему. Корятівичі «ввійшли у приязнь» з отаманами, почали боронити Поділля від татар, припинивши давати данину баскакам⁶⁹. Прикметно, що при поясненні слова отаман згадуються тюркське «ата» (батько)⁷⁰ або «одамон» (пастух, управитель)⁷¹. За М. Лучкаєм, Корятівичі частково поновили «багато давніх і татарами зруйнованих міст ...»⁷². Вони були центрами 14 повітів князівства⁷³. Мережа міст «формувалася вздовж річок басейну Південного Бугу (Меджибіж, Божський (Летичів), Хмільник, Вінниця, Брацлав, Сокилець), у західній частині краю (Червоногород (знаходився біля сучасного с. Нирків Заліщицького району Тернопільської області)⁷⁴, Тербовля, Скала, Кам'янець) та сході (Звенигород, Черкаси)»⁷⁵. У містах від імені Корятівичів управляли їхні намісники – воєводи⁷⁶. Запровадження цих посад

означало певні зміни у системі управління. Засновувались і інші населені пункти. Загалом, В. Михайловський наводить відомості про 671 подільський топонім другої половини XIV – початку XVI ст.⁷⁷.

М. Стрийковський згадує про участь Федора Корятівича у заснуванні Кам'янця-Подільського⁷⁸. Це чи не єдина згадка про тодішню діяльність князя Федора Корятівича, який, за припущенням Ю. Сіцінського, очолював Червоногородську округу Подільського князівства⁷⁹. Після Синьоводської битви князь Федір Корятівич не довго перебував у краї. Після смерті Корятівича у 1365 р. місцева «шляхта поклікала на Новгородське князівство його сина Федора за згодою його дядька, великого литовського князя Ольгерда»⁸⁰. На думку деяких істориків, у 1360-х–1380-х рр. Федір Корятівич зберіг за собою дрібний уділ у Новогрудівській землі, а також був Гомельським князем⁸¹, а за іншими відомостями в 1360-1370-х рр. жив в Угорщині, де отримав від короля Людовіка м. Мукачів⁸². С. Федака стверджував, що ще Корят у 1354 р. отримав мукачівське володіння від короля Людовіка⁸³. З імовірним перебуванням князя Федора на Закарпатті

⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1993. Т. 4. С. 92.

⁶⁹ Черкас Б. Подільське князівство... С. 68-69.

⁷⁰ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Х.: ВД «Школа», 2007. С. 89.

⁷¹ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. К.: «Альтернативи», 1998. С. 61.

⁷² Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. С. 138.

⁷³ Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 81.

⁷⁴ Білецька О. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. С. 57.

⁷⁵ Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 81.

⁷⁶ Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу // УІЖ. 2018. № 2. С. 9.

⁷⁷ Михайловський В. Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля. К.: Темпора, 2021. С. 123.

⁷⁸ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. С. 481-482.

⁷⁹ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 51.

⁸⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 614.; Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. Львів, 2011. С. 482.

⁸¹ *Енциклапедыя Вялікага княства Літоўскага*. Т. 2. Мінск, 2007. С. 66, 358; *Ліннік М.* Князь Карыят і Карыятавічы ў гістраычным пісьменстве Беларусі // *Синьоводська битва 1362 року і утвердження Корятівичів на Поділлі – могутній поштовх до розвитку та європейської інтеграції краю: Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Вінниця, 24 листопада 2017 р.* Вінниця, 2017. С. 44.; *Пилипчук Я. В.* Хан Джанибек і князь Любарта-Дмитрий. // *Золотоордынское обозрение*. 2013. № 2. С. 83.

⁸² *Енциклапедыя Вялікага княства Літоўскага*. Мінск, 2007. Т. 2. С. 66.

⁸³ Федака С. Федір Корятівич: до питання генеалогії. // *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. Архімандрита Василя (Проніна). Мукачево*, 2011. № 1. С. 209.

найбільше дискусій спостерігається у контексті дискусій про автентичність його грамоти мукачівському монастирю від 8 березня 1360 р. Значна частина науковців вважають її фальсифікатом. Окремі вчені висловлювали думку про можливе існування грамоти, початковий текст якої міг бути підготовлений кирилицею і який згодом було перекладено латиною⁸⁴.

На Поділлі князь Федір повернувся приблизно у 1386 р.⁸⁵. Прикметно, що тоді ж, у 1386 р. він втратив володіння у м. Новогрудок, де став князувати Корибут⁸⁶. На той час загинули його старші брати, то ж він став співправителем Костянтина, а згодом правив із молодшим братом князем Василем. Титул, який використовував князь Федір – «Божою милістю дідич і господар Подільської землі»⁸⁷.

На той час, власне, після Кревської унії 1385 р. становище Корятовичів ускладнилось⁸⁸. Головою польсько-литовської держави став Владислав II Ягайло. Йому, за відомостями видання «Енциклапедыя Вялікага княства Літоўскага», Федір Корятович відразу приніс присягну вірності⁸⁹. Згідно досліджень сучасних українських істориків, князь Федір залишився вірним присязі угорському королю, з яким його пов'язували родинні відносини. Рідна сестра Корята – Алдона була дружиною польського короля Казимира III, доводилась прабабцею Сигізмунда I,

короля Угорщини (1387-1437)⁹⁰. Крім того, із 1385 р. дружиною Сигізмунда I була Марія, королева Угорщини (1382-1385), королева Галичини і Володимирії, племінниця дружини Федора Коріатовича, донька її сестри – Єлизавети і Людовіка д'Анжу – короля Угорщини (1342-1382), Польщі, Галичини і Володимирії. Їх другою донькою була Ядвіга, дружина Владислава II Ягайла⁹¹.

Спочатку, в умовах боротьби Вітовта з Владиславом II Ягайлом за великокнязівський литовський трон, влада Корятовичів залишалась відносно стабільною. Серед вищих урядовців краю за князя Федора були подільський староста Немиря Бакотський, кам'янецький воєвода Павло Слупич, смотрицький воєвода Михайло Прочович⁹².

Правління Федора на Поділлі супроводжувалось подальшим становленням феодалних відносин у краї та розвитком станового устрою⁹³. Зокрема, відомі грамоти князів Костянтина і Федора про надання земельних володінь пану Немирі – замку Бакоти (19 вересня 1388 р.), грамоти князя Федора про підтвердження земельного дарування панові Гриньку на м. Сокилець (20 червня 1391 р.)⁹⁴, надання Бедришку у Червоногородському повіті на Поділлі чотирьох сіл – Сатермінці, Олехівці, Климинці, Супронківці (1 липня 1392 р.) та ін.⁹⁵. Загалом, як відзначив

⁸⁴ Войтович Л. Живий образ князя Федора Корятовича. Федак С. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої, князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 136 с. // Княжа доба: історія і культура. 2018. Вип. 12. С. 212.

⁸⁵ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 675.

⁸⁶ Енциклапедыя Вялікага княства Літоўскага. Т. 2. Мінск, 2007. С. 358.

⁸⁷ Федака С.Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...»: історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 47.

⁸⁸ Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятовичу Ф., 1996 (мист.). // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

⁸⁹ Енциклапедыя Вялікага княства Літоўскага. Т. 2. Мінск, 2007. С. 66.

⁹⁰ Михайловський В.М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із казимиром III та Людви́ком Угорським // УІЖ. 2010. № 4. С. 10; Офіцинський Р.А. Сталеві нерви тореадора ... Україна. 2009-2014. Ужгород: Гражда, 2014. С. 168.

⁹¹ Войтович Л., Целуйко О. Правлячі династії Європи. Генеалогічно-хронологічний довідник. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2008. С. 168, 257, 12.

⁹² Шабуньдо Ф.М. Землі Юго-Западно́й Руси в составе Великого княжества Литовского. К.: Наукова думка, 1987. С. 87.

⁹³ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII ст. Історичне дослідження. Вінниця: «Континент-прим», 1993. С. 87.

⁹⁴ Ваицук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу // УІЖ. 2018. № 2. С. 9-10.

⁹⁵ Білецька О.В. Грамоти подільських князів Коріатовичів як джерела до вивчення історії Поділля XIV ст. // Записки історичного факультету. Одеса, 2002. Вип. 12. С. 419.

В. Отамановський, Коріатовичі, «відповідно до литовського державно-феодалного права, вважали, що вся земля в князівстві належить князеві як його володареві; князь може залишити землю давнім володільцям або відібрати та передати іншим»⁹⁶.

За припущенням вчених, Федір Корятівич карбував власну монету⁹⁷ – срібний денарій⁹⁸ «із зображенням особистого княжого знаку ... – подвійного хреста з розсіченими кінцями, який проростає з фігури, схожої на літеру М»⁹⁹. Його брат Костянтин Корятівич карбував так званий «подільський півгрош»¹⁰⁰. Карбування монети є показником розвитку торгівлі¹⁰¹, подолання економічних наслідків монгольського ярма та свідчення росту державного статусу молодого князівства¹⁰².

Перемога Вітовта у боротьбі за владу у Литві різко погіршила становище Корятівичів, оскільки вони не підтримували Владислава II Ягайла і не були на боці Вітовта. Виборовши великокнязівський престол Литви, Вітовт розпочав зміцнення центрального уряду і обмеження влади удільних князів¹⁰³. Гедиміновичі, незгодні з такою політикою, сформували коаліцію проти Вітовта. До неї увійшли Федір, київський князь Володимир Ольгердович, сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, вітебський князь

Свидригайло Ольгердович. Також князя Федора підтримував господар Молдови Роман, який був у шлюбі з його сестрою Анастасією¹⁰⁴. Вітовт поставив перед князями вимогу визнати його повноваження, скласти присягу на вірність і надіслати певну данину з їх володінь. Князі відмовились¹⁰⁵. У відповідь великий князь організував низку походів проти удільних князів, зокрема, восени 1393 р. рушив на повторне завоювання Поділля. Його військо було посилено польськими підрозділами та гарматами¹⁰⁶.

Федір Корятівич готував князівство до оборони. Він зміцнив гарнізони подільських фортець прибулими молдавськими та угорськими загонами. Князь сподівався, що досить потужні замки витримають облогу військ Вітовта і тому, залишивши Поділля на воєводу Нестиса, виїхав до Угорщини, сподіваючись здобути більшу допомогу в короля Сигізмунда I¹⁰⁷. Прикметно, що до двору цього короля тоді ж рушили позбавлені своїх володінь князі Федір Любартович і Свидригайло¹⁰⁸.

Тим часом, Вітовт почав захоплювати Поділля із його східних кордонів. Послідовно впали такі міста, як Брацлав, Сокилець, Кам'янець, Смотрич, Скала та інші. Згадуючи про взяття Брацлава, Ю. Сіцінський відзначив спустошення його околиць¹⁰⁹. Швидко опанування подільських

⁹⁶ Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII ст. Історичне дослідження. Вінниця: «Континент-прим», 1993. С. 115.

⁹⁷ Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Костянтина // Нумізмати́ка. 2004. № 3. С. 28.

⁹⁸ Бакалець О. «Подольські полугрошки» Костянтина Коріатовича кінця XIV ст. в скарбах Поділля: топографія знахідок. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2019. Ч. 29-30. С. 133.

⁹⁹ Федака С.Д. «Ми, Федір Корятівич, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 46.

¹⁰⁰ Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу // УІЖ. 2018. № 2. С. 12.

¹⁰¹ Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // УІЖ. 2017. № 3. С. 77.

¹⁰² Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (II пол. XIV ст.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 228.

¹⁰³ Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу // УІЖ. 2018. № 2. С. 17.

¹⁰⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 673.

¹⁰⁵ Яковенко Н. Володимир Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. К., 1993. С. 146.

¹⁰⁶ Шабунько Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К.: Наукова думка, 1987. С. 139-140.

¹⁰⁷ Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 138.

¹⁰⁸ Русина О. В. Федір Любартович // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т. 10. С. 274.

¹⁰⁹ Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. священника Е. Сецинского. Біла Церква, 2009. С. 105.

замків дослідники пов'язують із використанням військом Вітовта гармат¹¹⁰.

За переказами, разом із князем Федором до Угорського королівства, а саме на Закарпаття, що тоді перебувало у складі цієї держави, переселилось до 40 тис. українців. За словами М. Грушевського, це переселення було першою великою українською еміграцією», що зміцнило в краї український етнос¹¹¹. О. Мицюк вважав, що князь сприяв колонізації краю, але вона «продовжувалася кілька десятиліть», коли Федір Корятович перебував у Закарпатті¹¹². У «Нарисах історії Закарпаття» вказано, що з князем «переселилося і кілька десятків тисяч дружинників з родинами»¹¹³. Сучасний вчений В. Фенич стверджував, що Федір Корятович «був причетним до заснування або заселення понад двох десятків сіл і містечок у Березькому та Угочанському комітатах»¹¹⁴. Загалом, після спустошливої монгольської навали весною 1241 р., угорські королі підтримували колонізацію сучасного Закарпаття, яку здійснювали німці та волохи (румуні)¹¹⁵. Також значних розмірів досягла

міграція в край із Галичини, Буковини і Придністров'я¹¹⁶. Завдяки цьому на кінець XIV ст. населення Закарпаття (комітати Унг, Берег, Угоча, Марамарош) перебільшило 100 тис. осіб¹¹⁷ і залишалось на такому рівні до 1500 р.¹¹⁸. Низка істориків заперечують прихід у край разом з князем 40 тис. осіб¹¹⁹. Така міграція не могла відбутись без письмової фіксації. Проте, у жодному документі тієї доби про неї не згадується¹²⁰. З Корятовичем, крім членів його родини і наближених, на Закарпаття могла прийти певна кількість його слуг, які залишились у краї. Як відзначає Р. Офіцинський, «з давніми подолянами пов'язані сучасні говірки басейну Латориці та Боржави»¹²¹. Подібні відомості наводить С. Федака¹²².

Сигізмунд I прагнув створити протипагу силі угорських баронів в особі нової еліти, сформованої з іноземців¹²³. За умови, що йому Федір Корятович віддасть свої номінальні права на Поділля, король запропонував йому залишитись в Угорщині, а взамін на початку 1394 р. віддав князю м. Лампертсаз (Берегово)¹²⁴, а 1396 р. — у ленне, пожиттєве володіння інші землі на

¹¹⁰ *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 56.

¹¹¹ *Баженов Л. В.* Тисяча років українській еміграції та участь в ній подолян // Подільська еміграція в контексті європейської та світової культури: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 березня 2011 р.). Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І., 2011. С. 8.

¹¹² *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверти XVI в. С. 65.

¹¹³ *Гранчак І. М.* Становлення і розвиток феодалних відносин у Закарпатті (IX–XV ст.). // Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1993. Т. I. С. 61.

¹¹⁴ *Фенич В.* Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії. Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2019. С. 112.

¹¹⁵ *Роп І.* Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha: Libri, 2005. S. 40-41.

¹¹⁶ *Задорожний В., Федака С.* Українці на Закарпатті: минуле, сучасне, майбутнє // Дослідження історії соціально економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Ужгород: ВАТ «Патент», 1998. С. 262-263.

¹¹⁷ *Федака С.Д.* «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 62.

¹¹⁸ *Копчак В.П., Копчак С.И.* Население Закарпаття за 100 лет. Статистико-демографическое исследование. Львов, 1977. С. 34.

¹¹⁹ *Поп І.* Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006. С. 66, 101.; *Лучкай М.* Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. С. 143.; *Поп С.* Велика боротьба. Ужгород: Вид-во «Гражда», 2015. С. 73.

¹²⁰ *Роп І.* Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 138.

¹²¹ *Офіцинський Р. А.* Сталеві нерви тореадора ... Україна. 2009-2014. Ужгород: Гражда, 2014. С. 169.

¹²² *Федака С.* Федір Корятович: до питання генеалогії. // Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. Архімандрита Василя (Проніна). Мукачево, 2011. № 1. С. 210.

¹²³ *Федака С.Д.* «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 58.

¹²⁴ *Федака С.* Федір Корятович: до питання генеалогії. // Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. Архімандрита Василя (Проніна). Мукачево, 2011. № 1. С. 214.

північно-східному прикордонні Угорського королівства¹²⁵. Йдеться про Мукачівську і Маковицьку домінії. «Тоді до Мукачівського замку належало орієнтовно 20-25 міст, містечок і сіл, ліси, полонини і значні доходи від землі, виноградників, митниць тощо», – зауважував Й. Кобаль¹²⁶. Маковицькій домінії з центром у містечку Зборів на Пряшівщині (нині – Словацька Республіка) підлягало 65 сіл¹²⁷. Прикметно, що Федір Корятович в Угорщині далі користувався своїм попереднім титулом «князь Поділля» поряд із новим – «пан Мукачева»¹²⁸. Також Сигізмунд I призначив Федора Корятовича Березьким ішпаном (жупаном) (1395-1396 рр.)¹²⁹. Це була вища посадова особа у комітаті, у даному випадку Берег (3727 кв. км.). Жупан командував замковою дружиною, що складалася з вільних поселенців (йобагійонів), за їх допомогою збирав податки, штрафи, управляв королівським маєтком, домоном¹³⁰.

На думку Й. Кобалю, у 1394-1395 рр. князь міг допомагати Сигізмунду I у його військових походах на Молдавське князівство¹³¹, де союзник Федора Корятовича Роман вже втратив трон.

У цей час відносини між Сигізмундом і Владиславом II Ягайлом загострилися. У червні-липні 1395 р. угорське військо біля Пряшева зупинило військову експедицію польського короля, який хотів опанувати угорський трон від імені своєї дружини Ядвіги, яка була сестрою померлої дружини короля Сигізмунда I Марії¹³².

Невідомо, чи князь Федір брав участь у відбитті нападу Владислава II Ягайла, але був учас-

ником хрестового походу проти османів. Цвіт християнського лицарства Угорщини, Франції, Німеччини, Чехії, Польщі і Венеції зазнав поразки у битві під Нікополем на Дунаї. 25 вересня 1396 р. приблизно 16 тис. військо європейців, очолене Сигізмундом I, було наголову розбите Баязидом I Блискавичним. Скориставшись недисциплінованістю французьких лицарів, близько 15 тис. турків переломили на свою користь перебіг, на початку невдалого для них, бою й у підсумку полонили 10 тис. хрестоносців. Вони стратили усіх, крім 300 найбільш знатних¹³³. Серед них був і Федір Корятович, про конкретні дії якого у битві відомостей немає.

Тим часом, Сигізмунд I, Владислав II Ягайло та Вітовт 14 червня 1397 р. у Спиші уклали договір, за яким Галичина передавались у пожиттєве володіння короля Польщі, за що він мав допомогти Сигізмунду встановити зверхність над Молдавією та зректись Поділля. Домовленість щодо подільських земель не було реалізовано¹³⁴.

Між 1398-1400 рр. Федір Корятович повернувся з полону у Закарпаття. Натомість його брат Василь, який за відсутності Федора управляв Мукачівським замком, залишив край. У 1401 р. молодший Корятович вже був на Поділлі, де отримав землі від нового подільського князя Свидригайла Ольгердовича¹³⁵. У січні 1402 р. Свидригайло поїхав до Пруссії, за допомогою якої сподівався здобути престол Великого князівства Литовського¹³⁶. За таких умов, Федір Корятович за допомогою брата Василя здійснив

¹²⁵ Філіппов О. Князь Федір Коріатович мав герб угорського короля // Студії з архівної справ та документознавства. К., 2006. Т. 14. С. 35.

¹²⁶ Кобаль Й. Із Поділля за Карпати: князь Федір Корятович // Локальна історія. 2020. 3 червня. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/iz-podillia-za-karpati-kniaz-fedir-koriatovich/>

¹²⁷ Пан С. Велика боротьба. Ужгород: Вид-во «Гражда», 2015. С. 235.

¹²⁸ Фенич В. Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії. Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2019. С. 112.

¹²⁹ Там само. С. 92

¹³⁰ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006. С. 108, 218.

¹³¹ Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел // Carpathica – Карпатика. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 85.

¹³² *Dějiny Slovenska v datech*. Praha: Libri, 2008. S. 102.

¹³³ *Історія Візантії. Вступ до візантиністики*. За ред. д.і.н., проф. С.Б. Сорочана та д.і.н., проф. Л.В. Войтовича. Львів, 2011. С. 528.; *Войтович Л.* Живий образ князя Федора Корятовича. С. 211.

¹³⁴ Михайловський В.М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським. // УІЖ. 2010. № 4. С. 11-12.

¹³⁵ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 674.

¹³⁶ Яковенко Н. Свидригайло Ольгердович // *Історія України в особах: IX – XVIII ст.* К., 1993. С. 149.

невдалу спробу оволодіти Поділлям, але був схоплений вірними Владиславу II Ягайлу старостами¹³⁷. Наслідком стало усунення всіх Корятовичів із Поділля. 1 липня 1403 р. у Грубешові князь Василь Корятович присягнув на вірність королю Владиславу II Ягайлу та пообіцяв ніколи не виступати проти нього й Корони Польської. 9 липня 1403 р. у Щекажеві Федір Корятович також присягнув на вірність королю та пообіцяв не домагатися Поділля¹³⁸.

Федір Корятович повернувся на Закарпаття, де його діяльність мала важливе економічне й політичне значення. У народі збереглася пам'ять про нього як справедливого князя¹³⁹. На думку А. Волошина, «Прихід князя Корятовича ... , як і монастирі, які він і його дружина заснували, відновили давню релігійну і економічну культуру ... »¹⁴⁰.

У 1402 р. Федір Корятович знову став Березьким жупаном, яким залишався до 1415 р.¹⁴¹.

Для міста Мукачеве (у той час – Мункач) доба Корятовича була часом багатообіцяючого розвитку¹⁴². Князь добре ставився до міста, шанував його привілеї¹⁴³. Мукачеву князь подарував ліси, якими місто володіло ще першій третині XX ст.¹⁴⁴. Осінні мукачівські ярмарки стали постійними. Відтоді місто почало випереджати в розвитку Берегове і ця тенденція збереглась до наших часів¹⁴⁵.

Мукачівський замок, споруджений на стратегічно важливому місці для захисту долини р.

Латориці як проходу на Дунайську рівнину, став резиденцією Федора Корятовича і його родини.

До князя замок був невеликою простою романською фортецею, що складалася з передзамку і головного двору. У південно-східній частині найвищої тераси Замкової гори знаходилася башта-донжон (Стара башта), що була основним елементом фортеці¹⁴⁶.

Князь Федір Корятович перетворив замок у потужну оборонну споруду, типовий європейський лицарський замок¹⁴⁷. Фортеця була значно розширена і забезпечена проти можливих нападів, зокрема, з використанням нової у той час вогнепальної зброї. У 1401 р. у найвищій частині замку зведено готичний двоповерховий палац, який оточено кам'яною стіною завширшки 2,85-5,5 м і заввишки 8,85-9,5 м з чотирма наріжними баштами, три з яких збереглися¹⁴⁸. У новозведених будівлях жив князь зі своєю сім'єю. У двох нижніх дворах були приміщення для сторожів і очільника гарнізону замку¹⁴⁹.

Князь наказав видовбати у скелі Верхнього замку колодязь для забезпечення його мешканців водою на час тривалої облоги. Колодязь діаметром 2,5 м і глибиною 85 м був влаштований під Старою баштою¹⁵⁰. На глибину 71 м були встановлені гвинтові сходи. На глибині 83 м у південному і північному напрямках від шахти колодязю були видовбані два величезних резервуари

¹³⁷ Шабунько Ф.М. Федір Коріатович // Енциклопедія історії України. К.: «Наукова думка», 2013. Т. 10. С. 274.

¹³⁸ Михайловський В.М. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським. // УІЖ. 2010. № 4. С. 11.

¹³⁹ Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятовичу Ф., 1996 (мист.) // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 300-301.

¹⁴⁰ Vološin A. Počátky národního probuzení na Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus. Bratislava, 1936. S. 53.

¹⁴¹ Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел // Carpatica – Карпатика. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 87.

¹⁴² Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006. С. 258.

¹⁴³ Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 139.

¹⁴⁴ Геровський Г. Ю. Князь Федор Кориатович // Пути истории. Под ред. О. А. Грабаря. Т. II. Нью Йорк: Из-во «Карпаторусского литературного общества», 1979. С. 7.

¹⁴⁵ Войтович Л. Берегове на Українсько-угорському пограниччі: міфи та історія. // Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Л., 2020. С. 39.

¹⁴⁶ Федака С., Пеняк С. Мукачівський замок «Паланок», 14-17 ст.ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область. К., 2017. С. 295-296.

¹⁴⁷ Федака С., Пеняк С. Мукачівський замок «Паланок», 14-17 ст.ст. С. 295-296; Прохненко І., Жиленко М. Замки Закарпаття другої половини XIII – першої половини XIV ст. // «Археологія & фортифікація України». Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 180.

¹⁴⁸ Федака С., Пеняк С. Мукачівський замок «Паланок», 14-17 ст.ст. С. 295-296.

¹⁴⁹ Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятовичу Ф., 1996 (мист.). С. 300.

¹⁵⁰ Федака С., Пеняк С. Мукачівський замок «Паланок», 14-17 ст.ст. С. 295-296.

для зберігання води. Для тих часів колодязь вважався складною гідротехнічною спорудою¹⁵¹.

Поблизу скелястого пагорбу, на якому зведений палац, був викопаний глибокий рів, поєднаний каналом із річкою Латориця¹⁵².

В. Січинський вважав Федора Корятівича також засновником замку у Зборові – центрі Маковицької домонії¹⁵³.

І. Поп зауважував, що Федір Корятівич зміцнив і розвивав домініальне господарство, підтримував православну церкву, монастирі¹⁵⁴. На Чернечій горі у Мукачеві звів монастирську церкву св. Миколая для руських Василіан¹⁵⁵, розбудував монастир у Красному Броді на Пряшівщині (нині – Словаччина)¹⁵⁶. У Новому місті під Шатром (Шаторалейхей) (нині – Угорщина) Корятівич побудував церкву для поселених ним колоністів¹⁵⁷. Дослідники також припускають створення першої православної церкви в м. Берегове за часів Федора Корятівича¹⁵⁸. Дружина князя Ольга збудувала жіночий монастир на Сорочиній горі, вище с. Підгоряни¹⁵⁹.

Відзначимо підтримку князем Мукачевського монастиря, який став церковним центром краю. Від XIV ст. у монастирі була резиденція єпископів Мукачівської єпархії, він став одним

із найважливіших символів східнохристиянської православної ідентичності місцевого слов'янського населення¹⁶⁰. За переконанням Л. Войтовича, Федір Корятівич сприяв заснуванню єпископства з центром у Мукачеві. Ще перебуваючи у турецькому полоні, князь звернувся до Константинопольського патріархату стосовно утворення окремої православної Мукачівської єпископії, що було підтримано¹⁶¹. Також Мукачівський монастир був головним культурно-освітнім центром Закарпаття. У монастирі працювала майстерня рукописної книги (скрипторій), існувало літописання, формувалась бібліотека¹⁶². За часів Федора Корятівича монахи вчили місцевих юнаків читати й писати¹⁶³.

Також зауважимо, що у 1404 р. у Королеві, яке тоді належало до володінь Федора Корятівича, Станіслав Граматик переписав Королівське Євангеліє¹⁶⁴. Він міг приїхати в край разом із Федором Корятівичем¹⁶⁵.

На початку XIV ст. князь Федір залишався одним із впливових феодалів Угорщини, обіймав посади наджупана Марамороського (1404, 1411-1415) і Сатмарського (1404-1406)¹⁶⁶. У 1404 р. на території Закарпаття він виступив проти повстання феодалів, які боролись з Сигізмундом I¹⁶⁷.

¹⁵¹ Поп Д., Поп І. Архитектурные памятники Подкарпатской Руси. Замки и дворцы. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2007. С. 25.

¹⁵² Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 138.

¹⁵³ Трембіцький А. М. Родинна династія Січинських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII-XXI ст.). Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. С. 142.; Січинський В. Бардіїв. Прага, 1939. С. 12-13.

¹⁵⁴ Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 2006. С. 224.

¹⁵⁵ Лучкай М. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час). Ужгород, 2000. Т. II. С. 147.

¹⁵⁶ Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятівичу Ф., 1996 (мист.). С. 301.

¹⁵⁷ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверті XVI в. С. 64.

¹⁵⁸ Войтович Л. Берегове на Українсько-угорському пограниччі: міфи та історія. С. 40.

¹⁵⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 674.

¹⁶⁰ Маточій П. Р. Історія. // Енциклопедія історії і культури карпатських русинів. Ужгород, 2010. С. 287.

¹⁶¹ Войтович Л. Берегове на Українсько-угорському пограниччі: міфи та історія // Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Л., 2020. С. 39.

¹⁶² Поп Д. Історія Подкарпатської Русі. Ужгород, 2005. С. 57.

¹⁶³ Розлуцька Г. М. Національно-орієнтаційні детермінанти розвитку освіти у середовищі Мукачівського монастиря на Закарпатті. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород, 2018. Випуск 1. С. 210.

¹⁶⁴ Войтович Л. Живий образ князя Федора Корятівича. С. 214.

¹⁶⁵ Офіцинський Р. А. Сталеві нерви тореадора ... Україна. 2009-2014. Ужгород: Гражда, 2014. С. 169.

¹⁶⁶ Кобаль Й. Із Поділля за Карпати: князь Федір Корятівич. // Локальна історія. 2020. 3 червня. <https://localhistory.org.ua/texts/statyi/iz-podillia-za-karpati-kniaz-fedir-koriatovich/>

¹⁶⁷ Геревський Г. Ю. Князь Федор Кориатович. С. 5-6.

Князь брав участь у різних воєнних кампаніях Сигізмунда I проти Владислава II Ягайла, зокрема, у нападі 12 тис. угорського війська на Сондецьку волость у Малопольщі в жовтні – листопаді 1410 р. Військо дійшло до Нового Сонча і відступило до Бардієва¹⁶⁸. Для оборони угорсько-польського кордону у січні 1411 р. Федір Корятович виставив 200 вершників¹⁶⁹.

1412-1413 рр. Федір Корятович разом із бароном П. Перені прогнав із Королева синів вельможі Драга, які тероризували місцеве населення і перешкоджали торгівлі¹⁷⁰.

Князь супроводжував Сигізмунда I на Констанцький собор і, можливо, був присутнім при спаленні Яна Гуса 6 липня 1415 р.¹⁷¹.

Точна дата смерті Федора Корятовича невідома. 15 грудня 1415 р. в одній зі своїх грамот Сигізмунд I вже використовує такий зворот, як «колишній подільський князь Федір»¹⁷².

Місце поховання князя залишається невідомим.

Частина істориків вважає, що це була церква св. Миколая у Мукачеві¹⁷³, натомість Й. Кобаль – один із храмів у м. Берегово¹⁷⁴.

Загалом, князь Федір Корятович є помітною постаттю середньовічної України. Діяльність цього представника литовської династії Гедиміновичів під час його князювання на Поділлі у другій половині 1380-х – у 1393 рр. супроводжувалось становленням феодальних відносин у краї, розвитком господарства тощо. Другим українським регіоном активності Федора Корятовича наприкінці XIV – на початку XVI ст. стало Закарпаття, що у той час перебувало в складі Угорського королівства. Як особа з найближчого оточення короля Сигізмунда I, князь обіймав високі управлінські посади на Закарпатті, зробивши певний внесок у розвиток цього краю. Постать і діяльність Федора Корятовича потребує подальшого дослідження із залученням архівних документів та історіографічного доробку країн Європи.

References

1. Bazhenov, L. (2011). Tysjacha rokov ukrajins'kij emigraciji ta uchasť v nij podoljan. *Podil's'ka emigracija v konteksti yevropejs'koji ta svitovoji kul'tury: materialy Mizhnarodnoji naukovno-praktyčnoji konferenciji (m. Khmel'nyč'kyj, 17-18 bereznja 2011 r.)*. Khmel'nytskij: Vydavc' PP Zakolodnyj M.I. [in Ukrainian].
2. Bazhenov, L. (2015). Synjovods'ka bytva 1362 roku: dyskusijni versiji. *Visnyk Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Oghijenka. Istorychni nauky*. 8, 25-31. [in Ukrainian].
3. Bilecka, O. (2017). Chervonogrods'kyj povit Podil's'koji zemli naprykinci XIV–XVI st. *Mizhdyscyplinarni humanitarni studiji. Ser.: Istorychni nauky*. 3, 57-98. [in Ukrainian].
4. Bilecka, O. (2002). Gramoty podil's'kykh knjaziv Korjatyovyčiv jak dzherela do vyvčennja istoriji Podillja XIV st. *Zapysky istorychnogo fakul'tetu. Odesa*, 12, 415-423. [in Ukrainian].
5. Cherkas, B. (2015). Podil's'ke knjazivstvo i «nogajevy» tatory: borot'ba za Prydnistrov's'ku (1374–1380). *Ukrajina v Central'no-Skhidnij Yevropi*. 15, 68-72. [in Ukrainian].
6. Dashkevych, Ya. (2006). Stepovi derzhavy na Podilli ta v zakhidnomu Prychornomor'ji jak problema istoriji Ukrajin XIV st. *Materialy i doslidzhennja z arkeologiji Prykarpattja i Volyni*. 10, 112-121. [in Ukrainian].
7. Fedaka, S. (2017). «Ми, Федір Корятівчів, з ласки Божої князь із Мункача ...». *Istorychnyj narys. Uzhgorod: Vseukrajins'ke derzhavne vydavnytvo «Karpaty»*. [in Ukrainian].
8. Fedaka, S. (2011). *Fedir Korjatovyč: do pytannja genealogiji. Naukovi zapysky Bogoslovs'ko-istorychnogo naukovno-doslidnogo centru im. Arkhimandryta Vasylja (Pronina)*. 1, 209-217. [in Ukrainian].

¹⁶⁸ Войтович Л. Живий образ князя Федора Корятовича. С. 213.

¹⁶⁹ Федака С.Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...». Історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 87; Шабельдо Ф. М. Федір Корятович. // Енциклопедія історії України. К., 2013. Т. 10. С. 274.

¹⁷⁰ Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 674.

¹⁷¹ Офіцинський Р.А. Сталеві нерви тореадора ... Україна. 2009-2014. Ужгород: Гражда, 2014. С. 169.

¹⁷² Федака С.Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ...»: історичний нарис. Ужгород: Карпати, 2017. С. 100.

¹⁷³ Pop I. Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha: Libri, 2008. S. 138-139; Олашин В., Приймич М. Пам'ятник князю Корятівчіву Ф., 1996 (мист.). С. 301.

¹⁷⁴ Кобаль Й. Федір Корятович у світлі нових джерел. // Carpatica – Карпатика. Ужгород, 2005. Вип. 32. С. 105-106.

9. Fenych, V. (2019). *Greko-katolyky uzhgorods'koji unijnoji tradycji: mify, stereotypy, realiji*. Uzhgorod, Vyd-vo V. Padjaka. [in Ukrainian].
10. Filippov, O. (2006). Knjaz' Fedir Koriatovych mav gerb ugors'kogo korolja. *Studiji z arkhivnoji spravym ta dokumentoznavstva*. 14, 35-37. [in Ukrainian].
11. Granchak, I. (1993). Stanovlennja i rozvytok feodalnykh vidnosyn u Zakarpatti (IX – XV st.). *Narysy istoriji Zakarpattja*. Uzhgorod, 1, 46-81. [in Ukrainian].
12. Gres'ko, S. (1996). Istorychne Podillja u vzajemnykh Velykogo knjazivstva Lytovs'kogo i Zolotoji Ordy (40-90-ti rr. XIV st.). *Zapysky istorychnogo fakul'tetu ODU im. I. I. Mechnykova*. 2, 3-6. [in Ukrainian].
13. Kobal, J. (2005). Fedir Korjatovych u svitli novykh dzherel. *Carpatica – Karpatyka*. 32, 75-109. [in Ukrainian].
14. Mocja, O. P. (2012). Synjovods'ka bytva ta jiji naslidky v konteksti istoriji serednjovichnoji Yevropy. *Ukrainian historical journal*. 2, 4-10. [in Ukrainian].
15. Mykhajlovs'kyj, V. (2021). *Istorija, mova, geografija: toponimy serednjovichnogo Podillya*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
16. Mykhajlovs'kyj, V. M. (2017). Formuvannja terytoriji istorychnogo Podillya u drugij polovyni XIV st. *Ukrainian historical journal*. 3, 67-82. [in Ukrainian].
17. Mykhajlovs'kyj, V. (2010). Vasal'ni stosunky knjaziv Koriatovychiv iz Kazymyrom III ta Ljudvikom Ugors'kym. *Ukrainian historical journal*. 4, 4-15. [in Ukrainian].
18. Norkus, Z. (2016). *Neprogooshena imperija: Velyke knjazivstvo Lytovs'ke z pogljadu porivnjaj'no-istorychnoji sociologiji imperiji*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
19. Oficyns'kyj, R. (2014). *Stalevi nervy toreadora ... Ukrajina. 2009-2014*. Uzhgorod: Grazhda. [in Ukrainian].
20. Otamanovs'kyj, V. (1993). Vinnytsia v XIV – XVII st. Istorychne doslidzhennja. Vinnytsia: «Kontynent-prym». [in Ukrainian].
21. Pap, S. (2015). *Velyka borot'ba*. Uzhgorod: Vyd-vo «Grazhda». [in Ukrainian].
22. Pilipchuk, Ya. V. (2013). Khan Dzhani-bek i knyaz' Lyubartas-Dmitrij. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2, 73-100. [in Russian].
23. Pop, D. (2005). *Istorija Podkarpats'koji Rusy*. Uzhgorod. [in Ukrainian].
24. Pop, I. (2005). *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha: Libri. [in Czech].
25. Pop, I. (2006). *Encyklopediya Podkarpatskoy Rusi*. Uzhgorod: PP «Povch R. M.». [in Russian].
26. Pop, I. (2008). *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha: Libri. [in Czech].
27. Romanjuk, I., Rogozovs'ka, A. (2011). Bytva na Synikh Vodakh: istoriografija problemy. *Naukovi zapysky Vinnyts'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*. 19, 274-277. [in Ukrainian].
28. Rozluc'ka, G. (2018). Nacional'no-orijentacijni determinanty rozvytku osvity u seredovyshhi Mukachivs'kogo monastyrja na Zakarpatti. *Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo universytetu. Serija: «Pedagogika. Social'na robota»*. 1, 208-212. [in Ukrainian].
29. Rusyna, O. (2013). Fedir Ljubartovych. *Encyklopedija istoriji Ukrajiny*. Kyiv, 10, 274. [in Ukrainian].
30. Rusyna, O. (1998). *Ukrajina pid tataramy i Lytvoju*. Kyiv: Al'ternatyvy. [in Ukrainian].
31. Shabul'do, F. M. (1996). Bytva bilja Synikh Vod 1362 r.: malovidomi ta neznani aspekty. *Ukrainian historical journal*. 2, 3-15. [in Ukrainian].
32. Sicins'kyj, Ju. (2009). *Podillya pid vladoju Lytvy*. Kamianec-Podilskiu. [in Ukrainian].
33. Strykovs'kyj, M. (2011). Litopys pol's'kyj, lytovs'kyj, zhmuds'kyj i vsijeji Rusi. L'viv. [in Ukrainian].
34. Vojtovych, L. (2006). *Knjazha doba na Rusi. Portrety elity*. Bila Cerkva: Vydavec' Oleksandr Pshonkivs'kyj. [in Ukrainian].
35. Vojtovych, L. (2018). Borot'ba za spadshhynu Romanovychiv (1340-1434): mizh stereotypamy ta istorychnoju pravdoju. *Knjazha doba: istorija i kul'tura*. 12, 121-142. [in Ukrainian].
36. Vojtovych, L., Celujko, O. (2008). *Pravljachi dynastiji Yevropy. Genealogichno-khronologichnyj dovidnyk*. Bila Cerkva: Vyd. O. V. Pshonkivs'kyj. [in Ukrainian].
37. Yakovenko, N. (2006). *Narys istoriji serednjovichnoji ta rannjomodernoji Ukrajiny*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.035

УДК 94(477) "19"

Сергій Гальчак (м. Вінниця)

доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,
член-кореспондент Української академії історичних наук,
голова Вінницької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник культури України,
Почесний краєзнавець України
E-mail: galchaksd@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

ТАРАСОВИМИ ШЛЯХАМИ ВІННИЧЧИНИ (локалізація маршруту експедиції-подорожі Т. Г. Шевченка Поділлям 1846 року)

У статті розповідається про експедиційну подорож співробітника Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів Тараса Григоровича Шевченка восени 1846 року теренами Вінниччини, який, отримавши «Открытое предписание» на подорож до Київської, Подільської і Волинської губерній від київського генерал-губернатора Д. Бібікова, виконував широке коло завдань Археографічної комісії. В його обов'язок, зокрема, входило записати народні перекази, оповідання, легенди й пісні, зібрати відомості про могили та урочища, місцеві перекази, розповіді та історичні дані про них, оглянути й описати визначні монументальні пам'ятки та стародавні будівлі, виявити й придбати старожитності, письмові грамоти й папери, що стосувалися історії Подільського краю.

Також зроблено спробу локалізувати маршрут експедиції-подорожі Кобзаря, описано пам'ятки старовини, інші об'єкти, події, які могли б привернути увагу Т. Г. Шевченка та чим, власне, могла б зацікавити його Вінниччина під час виконання поставленого завдання. Розкрито особисті причини прагнення Тараса Григоровича побувати на Поділлі.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко, безсмертний Кобзар, експедиція-подорож 1846 року, вивчення історії Подільського краю, Вінниччина, локалізація маршруту подорожі Кобзаря.

Serhii Halchak (Vinnytsia)

Doctor of Historical Sciences, Professor of
Mykhailo Kotsiubynski Vinnytsia State Pedagogical University,
Corresponding Member of the Ukrainian Academy of Historical Sciences,
Chairman of the Board of the Vinnytsia regional organization of
National Union of Local Lore Researchers of Ukraine,
Honored Worker of Culture of Ukraine, Honorary Local Lore Researcher Ukraine
E-mail: galchaksd@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

THROUGH THE TARAS'S ROADS OF VINNICHCHINA (localization of Shevchenko's expedition-route to Podillia in 1846)

The article tells about the expedition trip of an employee of the Temporary Commission for consideration of T.H.Shevchenko's ancient acts in the autumn of 1846 through the territory of Vinnytsia, who, having received from Kyiv governor-general D.Bibikov an «Open Prescription» for a trip to Kyiv, Podilska,

and Volyn provinces, performed a wide circle of tasks of Archaeological Commission. His duty, in particular, included writing down folk tales, stories, legends and songs, collecting the information about the graves and tracts, local legends, stories and historical data about them, inspecting and describing notable monumental monuments and ancient buildings, discovering and to acquire antiquities, written documents and papers related to the history of the Podilsk region.

An attempt was also made to localize Kobzar's expedition rout, the ancient sights, other objects, events that could attract T. G. Shevchenko's attention and what, in fact, could Shevchenko be interested in Vinnytsia during the fulfillment of the assigned task, were described. The personal reasons for Taras Hryhorovych's desire to visit Podilla have been revealed.

Key words: Taras Hryhorovych Shevchenko, immortal Kobzar, expedition-rout of 1846, study of the history of the Podilsk region, Vinnytsia region, localization of Kobzar's travel route.

Постать світового генія Тараса Григоровича Шевченка завжди була об'єктом уваги не лише вітчизняних, а й вінницьких науковців, літераторів, краєзнавців. Як у плані дослідження ними незвіданих вершин творчого доробку безсмертного Кобзаря, так й у площині виявлення маловідомих сторінок його життя, зокрема, у тій чи іншій мірі пов'язаних із Вінницьким краєм, чарівним Поділлям. Особливо посилилась їхня активність зі здобуттям Україною незалежності. У результаті – з'явилася низка праць: А. Подолинного «Тарас Шевченко і Вінниччина: іменний словник»¹, С. Гальчака «Український Прометей Т.Г. Шевченко і Вінниччина»², О. Ковалю «Тарас Шевченко на Вінниччині»³, А. Бойка «Живий Кобзарів силует»⁴, «Шевченкіана: На хрещатім Хмільницьким шляху» (упоряд. М. Дорош, В. Степанюк)⁵ та ін.

Мета ж даної статті – дослідження експедиційної подорожі Тараса Григоровича Шевченка восени 1846 року як співробітника Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів теренами Вінниччини, його невичерпної любові до України.

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!»⁶ –

так висловлював своє ставлення до рідної неньки-України, синівську любов до солов'їного батьківського краю безсмертний Тарас Шевченко. Він – чи не єдиний серед світочів людства, хто мав цілковите право сказати про себе: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини». Тому упродовж свого короткого, сповненого злигоднями віку, леліав у серці образ поневоленої і зневаженої України і, кажучи словами І. Франка, «і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї»⁷. Як наголошував М. Рильський, був «неволі син, що визволяв серця». Недарма «саме прометеївський дух бачили в Шевченкові його великі нащадки»...⁸

За влучним визначенням невтомного дослідника життя та творчості безсмертного Кобзаря колишнього професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Бориса Хоменка, своїм духовним зором поет обіймав усю Україну, об'їздив і обходив як співробітник Археографічної комісії Київщину, Черкащину, Запоріжжя, Чернігівщину, Полтавщину. Мріяв побувати й на Поділлі та Волині, де витав дух Івана Підкови, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Данила Нечая, Устима Кармалюка, де залишилися вічні сліди подвижників народної мудрості і слова – Мелентія Смотрицького, Іоанікія

¹ Подолинний А. Тарас Шевченко і Вінниччина: іменний словник / Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 104 с.

² Гальчак С.Д. Український Прометей Т. Г. Шевченко і Вінниччина. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 100 с.

³ Коваль О. Тарас Шевченко на Вінниччині. Вінниця: Консоль. 2013. 48 с.

⁴ Бойко А. Живий Кобзарів силует. Вінниця: ФОБ Рогальська І. О., 2014. 152 с.

⁵ Шевченкіана: На хрещатім Хмільницьким шляху / Упоряд. Дорош М.Н., Степанюк В.А. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. 112 с.

⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. К., 2001. Т. 2. С. 40.

⁷ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976. Т. 5. С. 210.

⁸ Борщевський В. Віще слово поета – народові // Вінницька правда. 1989. 20 січня.

Галятовського, Данила Братковського, Романа Ракушки-Романовського, Івана Котляревського. Відомості про край, про його драматично-героїчне минуле і сумну сучасність черпав він із козацьких літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янки і Самовидця, з анонімної «Історії русів», із праць Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Марковича, Миколи Костомарова та інших істориків, із «Запорожской старины» Ізмаїла Срезневського, з народної поезії та розповідей друзів і знайомих, доля яких пов'язана була з Поділлям⁹.

Мрія Т. Шевченка побувати в цьому словенному краї невдовзі здійснилася. 10 грудня 1845 р. Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів запропонувала йому посаду співробітника. 21 вересня 1846 р. київський генерал-губернатор Д. Бібіков видав поетові «Открытое предписание» на подорож до Київської, Подільської і Волинської губерній із вельми широким завданням Археографічної комісії. В його обов'язок входило записати народні перекази, оповідання, легенди й пісні, зібрати відомості про могили та урочища, місцеві перекази, розповіді та історичні дані про них, оглянути й описати визначні монументальні пам'ятки та стародавні будівлі, виявити й придбати старожитності, письмові грамоти й папери, що стосувалися історії краю.

Великий перелік поставлених завдань, як і, власне, створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, були не випадковістю. Враховуючи більш, як 350-літнє перебування регіону в складі Польщі, російське самодержавство після інкорпорації в 1793 р. Поділля до складу Російської імперії у результаті другого поділу Речі Посполитої, насамперед, прагнуло всіма заходами нейтралізувати пропольські настрої, з допомогою історії розбудити національні почуття українців, знайти підвалини єдності української та російської людності. Розпочавши курс на русифікацію, царська адміністрація за раху-

нок краєзнавчих досліджень намагалась докзати споконвічність зв'язків, давність слов'янського коріння, розробити під певним ідеологічним ухилом місцеву історію й включити її до загальноросійської¹⁰. Ставилась конкретна політична мета – на основі історичних досліджень довести «братам-полякам», що Поділля – здавна руська земля, а їхні наміри повернути ці землі до складу Речі Посполитої – «...нездійсненна мрія розпашілої уяви», такі собі «дитячі витівки поляків-католиків, що тішать себе надією бути повними панами в нашій чисто руській стороні»¹¹.

Той ентузіазм, з яким Шевченко вирушив у дорогу, пояснюється ще однією обставиною. Адже Поділля межувало з Галичиною, яка входила тоді до складу Австрійської імперії; селянство цієї частини України напровесні того ж 1846 р. повстало проти національного і соціального гніту. Відбулися заворушення і в Кракові та Познані, ці події стали провісником революції 1848 р. в Австрії. Покріпачене селянство Поділля й Волині, затамувавши подих, із хвилюванням прислухалося до того, що відбувалося в сусідньому краї¹². Все це так перелякало коронованого ката Миколу I, що він наказав запровадити у західних губерніях і Царстві Польському воєнний стан, поставити на кордоні цілу армію на чолі з князем І. Паскевичем, відомим душителем визвольних рухів у Польщі й Угорщині¹³.

За подіями в Галичині уважно стежив і Шевченко. Відомо, що 17–19 лютого 1846 р. на ярмарку в Лубнах під час Масляної він викликав невдоволення місцевого городничого В. Андрєєва своїми крамольними, як тому здалося, висловлюваннями про повстання галицьких селян. Про це городничий негайно доніс генерал-губернаторові Н. Долгорукову, який перебував тоді в Петербурзі. Висловлювання поета царський посіпак тлумачив як намір «кинути жарину заколоту та кривавих міжусобиць і в Малоросію, подібно до тих, що вже сталися в західних губерніях»¹⁴.

⁹ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини // Тарас Шевченко і Вінниччина: Біобібліографічний покажчик / Укладачі: Г. Авраменко, О. Кізян, Б. Хоменко; Вінницька ОУНБ ім. К. Тімірязєва, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2004. С. 4.

¹⁰ Гальчак С. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.; Монографія / Вид. 2-е, доп. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 186 – 187.

¹¹ Подольские епархиальные ведомости. 1886. № 2. С. 61.

¹² Гальчак С. Тарасовими шляхами Вінниччини // Вісник НТШ (International Edition of the Shevchenko Scientific Societies; Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка). – Осінь – зима 2020. Число 64. С. 33.

¹³ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини... С. 5.

¹⁴ Жур П. Труды и дни Кобзаря. Люберцы, 1996. С. 139.

Чи не першим дослідником, який поставив за мету визначити шевченківський маршрут на Поділлі, був уродженець с. Потуш Тиврівського (нині: Вінницького) району Вінницької області Іван Глинський, який у 1964 р. писав:

«Шлях Шевченка, як відомо із уже опублікованих даних, лежав на лінії Біла Церква – Сквир – Липовець. Чи цей Липовець не є часом нашим, вінницьким? Перевіряємо за списком населених пунктів України: скільки є Липовців. Виявляється, два: один – Київської губернії, другий – біля Львова. Порівняємо карту Київської губернії різних сторіч і карту сучасної Вінниччини. І що ж виявляється? Виявляється, що Липовець, через який проїхав Шевченко, в той час був центром великого Липовецького повіту Київської, а не Подільської губернії, до складу якого входили ще й Плисків, Оратів та Дашів. Нині ж Липовець – центр новоутвореного Липовецького району Вінницької області.

Великий Кобзар, отже, побував на Вінниччині і, мабуть, перетнув не лише Липовецький, а й ще частину районів, що можна точніше встановити після детальнішого вивчення архівних матеріалів. Цей факт не може не радувати нас, вінничан»¹⁵.

У наступних 1970-х роках спробу локалізувати маршрут Т. Шевченка на теренах Вінниччини здійснив липівчанин Олександр Роговий, який тоді ж записав у Липовці легенду про те, як під час проїзду через це містечко Кобзар гуляв берегами Собу, і співставив подорож Т. Шевченка з проїздом О. Пушкіна по цьому ж маршруту в 1821 р.¹⁶

Однак, найсуттєвішу ясність вніс відомий дослідник творчості великого Кобзаря Петро Жур. У книзі «Дума про вогонь», зокрема в її розділі «Там, де гуляв варнак...», він простежив маршрут подорожі Т. Шевченка до Кам'янця-Подільського. Цей шлях із Києва пролягав через поштову станцію Віта, звідти на Васильків, Білу Церкву, Сквир, Липовець... Казенний же шлях між повітовими містами Сквиною та Липовцем проходив через Погребищенську волость.

«...Поминувши Сквиру, Тарас Григорович поїхав до Кам'янця-Подільського через поштові станції Морозівка, Плисків, Липовець»¹⁷, – зокрема, пише автор дослідження.

Отже, поштова станція Морозівка (нині село Погребищенської об'єднаної територіальної громади Вінницького району) була першим населеним пунктом сучасної Вінниччини, на землю якої ступив Кобзар.

Тоді ж вона перебувала у складі Сквирського повіту, «в 20-и верстах від Сквири». Сам же «Морозівський маєток ще в 1805 році генерал С. Любовицький відкупив у графа А. Ржевуського... Примітною спорудою села була збудована у 1817 році дерев'яна церква з камінною дзвіницею. У ній славилася ікона Божої Матері, привезена сюди С. Любовицьким як вдячність за порятунок з свого попереднього маєтку – Іскоростеня на Житомирщині»¹⁸.

Далі шлях Т. Шевченка проліг до неіснуючого тепер поселення Босий Брід (північно-східна околиця Погребища), де теж знаходилася пошта і де мандрівники також міняли стомлених коней, милуючись при цьому мальовничими краєвидами берегів р. Рось¹⁹, від якої, як вважав Михайло Грушевський, походила назва Київської Русі:

«...Звертає на себе увагу созвучність сього імени з тутешньою річкою Росею, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі»²⁰.

При цьому він посилався на автора Густинського літопису: «...Між ріжними здогадами, «чесо ради наш народ Русю наречеса..., се виводять иныя отъ реки глаголемыя Россъ»...»²¹

Згадуваний хутір Босий Брід був зовсім невеликим. «...В нем дворов – 5, жителей обоего пола – 30 чел., из них мужчин – 17, и женщин – 13. Главное занятие жителей – хлебопашество... Телеграфная станция находится в хут. Босый Брод, почтовая казенная – в хут. Босый Брод, почтовая земская – в Погребищах... В хуторе имеется: 1 больница, 1 фельдшер и 1 аптека»²², – так описується поселення

¹⁵ Глинський І. Шевченко на Поділлі // Вінницька правда. 1964. 1 січня.

¹⁶ Роговий О. Тарасові шляхи Вінниччини // Хочу все знати (м. Вінниця). 2005. 24 вересня.

¹⁷ Жур П. Дума про вогонь. К.: Дніпро, 1985. С. 276.

¹⁸ Роговий О. Мандрівка на Поділля // Хочу все знати. 2006. 21 жовтня.

¹⁹ Гальчак С. Земля над Россю. Вінниця, 1995. С. 20.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 191.

²¹ Там само. С. 236.

²² Список населенных мест Киевской губернии. К.: Издание Киевского Губернского Статистического Комитета, 1900. С. 379.

дещо пізніше – в офіційних документах початку двадцятого століття.

Із Босого Броду поштовий тракт пролягав до Плискова, де увагу Т. Шевченка привернули залишки трипільської культури. Шевченко, як відомо, цікавився археологією, незадовго перед цим взяв участь у розкопках могили Переп'ятихи біля с. Фастівця теперішнього Фастівського району, закінчив свої «Археологічні нотатки»²³.

Потім був Липовець – перший повітовий центр і сучасний райцентр, який зустрічав Кобзаря в межах Вінниччини. Зберігся опис поштових доріг Липовецького повіту. Через кожну версту стояли верстові стовпи і вказівні – на перехрестях. А на «кордоні» здійснювався «прикордонний стовп камінний» із зображенням герба Липовецького повіту.

Цей герб – срібний бик на червоному полі – символізував чумацтво, торгівлю зерном з Одесою і розвинуте скотарство. Про «відправку пшениці в Одесу», як відомо, йде мова у поемі «Варнак». Чи ж не липовецькі мотиви?²⁴

Більше того, за припущенням О. Рогового – Почесного краєзнавця України, із опису педагога І. Сбитнева можна реконструювати, скажімо, короткий перепочинок поета в місті над Собом. У середині XIX століття він теж їхав подібним маршрутом: «Я бачив на шляху своєму села з ветхлими дерев'яними церквами, на перехрестях хрести з розп'яттям намальованим, з розп'яттям, вирізаним з дерева. І так мені довелося бачити три повітових міста за Дніпром: Васильків, Сквиру і Липовець...»²⁵.

Ось як мандрівник згадує прийом на Липовецькій поштовій станції, де зупинився на ночівлю:

«Вже мені подали самовар, а за ним, через кілька хвилин, з'явився і сам господар – єврей, такий благовидний, одягнутий гоголем, такий чемний у стосунках і, здавалося, такий добрий, безкористний...

– Будь ласка, Ваше Превосходительство, Ваше Благородіє, Вась пане! Звиняйте, я не знаю, як

вас називати, – затараторив єврей переді мною, швидко жестикулюючи...»²⁶.

Уявімо, що так приймали в Липовці і Шевченка, листи в якого від самого генерал-губернатора могли належним чином вплинути на будь-кого.

На поштовій же станції числилося 15 поштарів і 30 коней, одну пару з яких і могли виділити посланцю Археографічної комісії для продовження подорожі²⁷.

У самому Липовці, де на той час було 3 церкви, 3 синагоги і костьол, Т. Шевченка зацікавили залишки оборонних валів, споруджених ще в XIV–XV ст. для захисту від грабіжницьких набігів татар і турків²⁸.

У с. Жорнищі, куди вів далі поштовий тракт, Кобзар міг почути розповідь про військовий табірний збір, що відбувся в серпні – вересні 1825 р. У цьому зборі, як засвідчують документи, брав участь В'ятський полк, яким командував декабрист П.І. Пестель. Сюди не раз приїжджав М. П. Бестужев-Рюмін. Як співзвучно було з інтересом поета в ті роки до декабристського руху!²⁹

Наступним пунктом його мандрівки стала Нижня Кропивна, тоді село Гайсинського повіту. В часи Шевченка тут знаходились костьол і церква, 1749 р. побудови (обоє розібрані наприкінці XIX ст.). Немирівщина і Гайсинщина багаті переказами про зрадника С. Чалого, чия складна доля не залишила байдужим поета.

У Брацлаві його зацікавили руїни колишньої фортеці, переказ про участь жителів населеного пункту у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, про героїчну загибель полковника Данила Нечая у нерівному бою з польськими загарбниками поблизу с. Черемошного, що на Тиврівщині³⁰.

Потім був Шпиків, за словами того ж О. Рогового, згадуваний ще 1494 р., у якому колись існувала турецька фортеця.

Наприкінці XVII століття сюди за Свейковського вийшла заміж дочка Щенського-Потоцького Октавія. Подружжя звело оригінальний

²³ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини... С. 6.

²⁴ Роговий О. Тарасові шляхи Вінниччини // Хочу все знати. 2005. 24 вересня.

²⁵ Записки Івана Матвеевича Сбитнева // Киевская старина. 1887. № 2.

²⁶ Там само.

²⁷ Роговий О. Мандрівка на Поділля // Хочу все знати. 2006. 21 жовтня.

²⁸ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини... С. 6.

²⁹ Там само.

³⁰ Роговий О. Мандрівка на Поділля // Хочу все знати. 2006. 4 листопада.

замок із надворотною баштою, який існує й донині. За два роки до приїзду Шевченка тут постав один із перших на Поділлі цукрозавод³¹.

Далі дорога привела до Джурина, згаданого в письмових джерелах з 1547 р. З 1767 р. він став містечком і мав право влаштовувати 12 ярмарків на рік. В середині XIX ст. у цьому містечку тодішнього Ямпільського повіту нараховувалося 387 дворів, де мешкало 2667 жителів. Поміщик П. Сабанський, як за рік до подорожі Кобзаря повідомляли «Подільські губернські відомості», поставив над мальовничим ставом розкішний палац і обсадив його фруктовими та декоративними деревами. Поблизу містився винокурний завод. Але особливо славилися джуринські митці, чий посуд, глиняні іграшки, вироби з лози користувалися великою популярністю³².

Болісні роздуми викликав у Шевченка вигляд старовинного села Серби (тепер Гонтівка Могилів-Подільського району), де озвіріла польська шляхта 1768 р. закатувала національного героя України Івана Гонту.

Очевидно, Тарасові Шевченку цікаво було дізнатися про долю героя свого твору «Гайдамаки» Івана Гонти. Адже раніше про це не відав, коли писав такі рядки:

...А хто скаже,
Де Гонти могила, –
Мученика праведного
Де похоронили?

Проїжджаючи через село Серби, Шевченко, думається, побачив його могилу. Адже Гонту четвертували і одну частину тіла захоронили у самому селі, другу – біля села Котлубаївки, голова його висіла на палі при в'їзді до Могилева-Подільського з боку Шаргородської гори...³³

Подих минулої слави і волелюбності подолан відчув поет і на крутих берегах Дністра у Могилеві-Подільському. Місто від часу свого заснування 1595 р. пережило бурхливу історію. Тут успішно діяло братство, 1616 р. засновано друкарню. Могилівський козацький полк, створений

1648 р., відзначився в боях з польською шляхтою під час Визвольної війни українського народу, згодом, у 70-х роках XVII ст., його очолював пращур письменника М. Гоголя, прихильник гетьмана Петра Дорошенка полковник Остап Гоголь³⁴. Про часи, коли в місті над Дністром перебував Шевченко, говорять архітектурні пам'ятки XVIII ст. – соборна церква, низка інших будівель³⁵.

Що ще міг бачити у Могилеві-Подільському Тарас Григорович? Як свідчать архіви, вже на той час це було промислово-розвинене місто. Тут працювала суконна фабрика, свічково-сальні заводи, цукроварні і скотобійні, бондарний, кушнірський, шевський і ткацький цехи, чимало торговельних крамниць і заїжджих дворів...³⁶

Зрозуміло, він милувався мальовничим Дністром, що стрімко ніс свої води до Чорного моря.

У Мурованих Курилівцях Кобзаря могли почастивати смачними яблуками чи грушами, вирощуванням яких славилися місцеві жителі. Ще в XVII ст. під керівництвом відомого садівника Д. Маклера тут заклали розкішний парк. Над ним і долиною р. Жван велично знісся великий світлий палац, зведений 1805 р. графом С. Комаром. А отримав він Курилівці з рук самої узурпаторки Катерини II, коли тут відмовила присягати К. Коссаковська – «уродзона» Потоцька, одна із субсиденток проклятої Т. Шевченком Барської конфедерації. В маєтку увагу привертала 4 гармати часів наполеонівських воєн. Міг бачити поет і споруджений за 4 роки до його подорожі цукровий завод³⁷.

Далі шлях Кобзаря проліг до губернського міста Кам'янця-Подільського, який зацікавив поета, насамперед, своєю старою фортецею на урвистому березі Смотрича, в якій тричі був ув'язнений Устим Кармалюк. Про «славного лицаря», як назвав Шевченко керівника селянського руху на Поділлі, він ще в дорозі почув немало спогадів і переказів. А в Кам'янці-Подільському учитель географії місцевої гімназії

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Горобець М. Великий Кобзар і Придністров'я // Вінницька правда. 1989. 26 січня.

³⁴ Дан О., Кривошея В. Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку. К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. С. 72.

³⁵ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини... С. 7.

³⁶ Горобець М. Великий Кобзар і Придністров'я // Вінницька правда. 1989. 26 січня.

³⁷ Роговий О. Мандрівка на Поділля // Хочу все знати. 2006. 4 листопада.

П. Чуйкевич 3 жовтня 1846 р. записав йому в альбом кілька народних пісень, серед них – «Ой, Кармалюче, по світу ходиш»³⁸.

Про інтерес поета до постаті У. Кармалюка, зокрема, свідчить його запис у «Журналі» («Щоденнику») від 20 травня 1858 р.; тут же він подав текст відомої у той час пісні про мужнього борця за соціальну справедливість:

«Повернувся я з Сибірі,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
Та не маю волі.
Слідять мене злії люди
День, час і годину.
Прийде туга до серденька,
То ледве не згину.
Комісари. Ісправники
За мною ганяють,
Більше вони людей били,
Чим я грошей маю.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю:
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.
Візьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І, так людей поділивши,
Сам гріха не маю.
Маю жінку, маю діток,
Однак їх не бачу.
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.
Треба мені в лісі жити,
Треба стерегтися...
Хоч, здається, світ широкий,
Та ніде подіться.

Сочинение этой весьма немудрой песни приписывают самому Кармалюку. Клевещут на славного лыцаря. Это рукоделье мизерного Падурь...»³⁹.

Повертаючись із тодішньої адміністративної столиці Поділля, маршрут Великого Кобзаря проліг через населені пункти колишнього Літинського повіту: Теси, Іванівці, Педоси Шляхові, Вугли, Митник, Зозулинці, Петриківці.

Проте найбільш вартими уваги і цікавими для досліджень на цьому шляху були Хмільник та Уланів⁴⁰.

Хмільник – дуже давнє і вічно молоде місто. Воно стоїть на місці колишнього зруйнованого і спаленого болохівського містечка Бозький Острів. Поселення під назвою Хмельник пов'язують безпосередньо з литовським завоюванням, хоча за легендами заснування міста відносять до другої половини XIII ст. У 1448 р. йому було надано Магдебурзьке право. У свій час у Хмільнику діяли загони Северина Наливайка, Павла Бута (Павлюка) та інших повстанців. Тут неодноразово бували Максим Кривоніс, Богдан Хмельницький, інші відважні ватажки визвольного козацького руху. Особливо знаковим є 15 червня 1649 року. Тоді Богдан Хмельницький перебував у Хмільнику перед відомою Пилявецькою битвою з військами Речі Посполитої. Резонно нагадати, що у 1659 р. у Хмільнику містилась резиденція гетьмана України Івана Виговського⁴¹. Тогочасні події, народний епос про них, подвиги та слава героїв неабияк цікавили Т. Шевченка.

В Уланові, офіційний відлік заснування якого датується 1362 роком, його увагу, безумовно, привернули збудована у 1777 р. за проектом І. Григоровича-Барського

Вознесенська церква⁴² та численні кургани, що височіють на його околицях по берегах р. Сливови (Синьої Води) – як німі свідки минулих бурхливих епох.

Подорож на Поділля і Волинь дала Т. Шевченкові дуже багато. Перед ним відкрилися нові обшири рідної землі, її своєрідна природа, побут і звичаї, а головне – настрої місцевого населення, яке жило спогадами про боротьбу за волю і з надією на кращі часи.

Нині важко судити, де Кобзар зупинявся найдовше. Але, без сумніву, поета найбільше цікавили ті місця, де в минулому відбувалися події визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів, а також ті, що пов'язані з Коліївщиною та антикріпосницьким рухом під проводом Устима Кармалюка, який хотів «відновити гайдамаччину».

³⁸ Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини... С. 7.

³⁹ Вінницька правда. 1991. 18 травня.

⁴⁰ Ткачук П. Шевченкова правда-сила народ розбудила. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2008. С. 11.

⁴¹ Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час. Вінниця: Меркюрі-Поділля, 2013. С. 213.

⁴² Там само. С. 199.

Сумні враження zostалися у поетовому серці, коли він довідався про розправу царських властей над учасниками антикріпосницького руху, очолюваного Устимом Кармалюком. Т. Шевченко ще бачив закутих у кайдани повстанців, яких гнали з кам'янець-подільської в'язниці до Сибіру на каторгу, чув прокляття вдів на адресу царських посіпак. Звичайно, У. Кармалюка вже не було в живих, проте ще не вщухали повстання у Літинському, Летичівському, Проскурівському, Ізяславському, Старокостянтинівському та інших повітах Поділля. Бунтувала сусідня Галичина. Це все не пройшло повз увагу поета⁴³.

Його цікавили руїни колишніх фортифікаційних споруд, існуючі маєтки, церковні споруди, кургани, козацькі могили. Не випадково у своїй повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він писав:

«На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами массивных замков и палат, некогда великолепных... Что же говорят пылливому потомку... частые могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе...»⁴⁴.

На жаль, зібраний та опрацьований фольклорно-етнографічний матеріал до нас не дій-

шов. Після повернення з експедиції за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Т. Шевченко був заарештований і відправлений до Петербурга. Хоч III-й відділ не зміг довести його участі у цій таємній політичній організації, проте відніс до особливо небезпечних політичних ворогів самодержавства. Було вирішено: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей мере дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский Отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Затверджуючи це рішення III-го відділу, Микола I власноручно збоку написав:

«Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать»⁴⁵.

Збереглися лише тексти трьох народних пісень. Під час обшуку уже на засланні в 1850 р. поет пояснив: «Стихи и песни на малороссийском наречии не моего сочинения, а записанные мною во время бытности моей в Киевской, Каменец-Подольской и Волынской губерниях, как песни народные»⁴⁶.

Вони – своєрідні коралі пам'яті та безсмертя Великого Кобзаря...

References

1. Halchak S. (2013) *Ukrainskyi Prometei T. H. Shevchenko i Vinnychchyna*. Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia». [in Ukrainian].
2. Podolynnyi A. (2012) *Taras Shevchenko i Vinnychchyna: imennyi slovnyk*. Vinnytsia: PP «TD «Edelveis i K». [in Ukrainian].
3. Koval O. (2013) *Taras Shevchenko na Vinnychchyni*. Vinnytsia: Konsol. [in Ukrainian].
4. Boiko A. (2014) *Zhyvyi Kobzariv syluet*. Vinnytsia: FOB Rohalska I. O. [in Ukrainian].
5. Dorosh M (Ed.) (2014) *Shevchenkiana: Na khreshchatim Khmilnytskim shliakhu*. Vinnytsia: Merkiuri-Podillia. [in Ukrainian].
6. Halchak S. (2013) *Rozvytok kraieznavstva u Skhidnomu Podilli: XIX – poch. XX st.* Vinnytsia: Merkiuri-Podillia. [in Ukrainian].
7. Halchak S. (1995) *Zemlia nad Rossiu*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
8. Dan O., Kryvosheia V. (2004) *Vinnychchyna kozatska: Istoriia Vinnytskoho kozatskoho polku*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stylos». [in Ukrainian].
9. Tkachuk P. (2008) *Shevchenkova pravda-syla narod rozbudyla*. Vinnytsia: FOP Danyliuk V. H. [in Ukrainian].
10. Dorosh M., Stepaniuk V. (2013) *Toboiu, kraiu mii, zhyvu... Khmilnychchyna: podii, osoby, chas*. Vinnytsia: Merkiuri-Podillia. [in Ukrainian].

⁴³ Ткачук П. З любов'ю до Кобзаря // Вінницька правда. 1989. 22 січня.

⁴⁴ Шевченко Т. Твори в 5 т. – Т. 4: Повісті. К.: Дніпро, 1978. С. 311–312.

⁴⁵ Бородін В. Тарас Шевченко // Там само. Т. 1: Поетичні твори (1837–1847). С. 14.

⁴⁶ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. К., 1950. С. 166–167.

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.043

УДК 94(477.44):342.815 “1921/1929”

Тетяна Кароєва (м. Вінниця)

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри культури, методики навчання історії
та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного
педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського
E-mail: urasim@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

Анастасія Рога (м. Вінниця)

студентка історичного факультету Вінницького державного
педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського
E-mail: nastyaroga@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3339-2659>

Позбавленці Вінниці за доби НЕПу (1921–1929): статистика та долі людей

У статті з'ясовується специфіка практики визнання позбавленцями у Вінниці за доби НЕПу. Завдання вирішується на основі аналізу списків міських позбавленців 1927 і 1928 рр., біографічних відомостей про окремих осіб. У результаті дослідження підтверджено, що прикордонний статус подільських територій ускладнював проживання політичних ворогів у регіоні, тому серед вінницьких позбавленців не просто переважали, а панували «економічно чужі елементи» (88,1% у 1927 р., 82,3% у 1928 р.), а позбавленців за політичними ознаками було набагато менше, і менше, ніж в УСРР загалом. Атмосфера видавлювання з міста політично ненадійних провокувала на додаткові їх пошуки серед містян, які залишалися. Численні невірні відомості про колишній соціальний та професійний статус людей, хиткі докази їхньої провини та нелояльності до радянської влади приводили до того, що громадяни активно боролися за відновлення своїх виборчих прав, і доволі успішно. Деяким категоріям позбавленців, наприклад, «білогвардійцям» вдавалося перемогти майже у половині оскаржень. Водночас економічні ознаки позбавлення були більш формалізованими та документально засвідченими, тому з ними боротися було набагато складніше.

Ключові слова: позбавленці, виборче право, міські вибори, міська рада, Вінниця.

Tetiana Karoieva (Vinnytsia)

Dr (History), Professor,
Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History
and Auxiliary Sciences of History Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
e-mail: urasim@i.ua
ORCID 0000-0001-5012-9513

Anastasiia Roha (Vinnytsia)

Student of the Faculty of History,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
E-mail: nastyaroga@gmail.com
ORCID 0009-0001-3339-2659

Disenfranchised people in Vinnytsia during the period of the new economic policy (1921–1929): statistics and people's fate

The article delves into the specifics of recognizing people as disenfranchised (the term “lishenets” is commonly used for a person who was deprived of the right to vote; plural “lishentsy”) in Vinnytsia during the period of the NEP. The research task is mainly achieved through analysing the lists of urban

disenfranchised people in 1927 and 1928, along with biographical information about specific persons. The research confirms that the border status of the Podillia territories complicated the residence of politically foreign individuals in the region. Therefore, among the disenfranchised people in Vinnytsia, "economically foreign elements" not only prevailed but also dominated (88.1% in 1927, 82.3% in 1928), while disenfranchised people based on political rights were far fewer, and fewer than in total Ukrainian SSR. The atmosphere of expelling politically unreliable individuals from the city led to additional searches for them among the remaining citizens. Numerous inaccurate details about people's former social and professional statuses, fragile evidence of their guilt, and disloyalty to the Soviet authorities prompted citizens to fight actively to restore their voting rights reasonably successfully. Some categories of disenfranchised people, for instance, the White Guards, managed to win almost half of their appeals. At the same time, the economic indications of disenfranchisement were more formalized and documented, hence more challenging to fight against them.

Key words: disenfranchised people (*lishentsy*), voting rights, urban elections, city council, Vinnytsia.

В Україні час від часу виринає питання про обмеження виборчих прав людей старшого віку¹, які, на відміну від молоді, старанно відвідують виборчі дільниці. Вони досить часто живуть уявленнями та цінностями попередніх етапів свого життя, важко прилаштовуються до сьогодення і в далекій перспективі, здебільшого, вже не будуть пожинати результати свого вибору. Такі ідеї не отримують підтримки, можливо й тому, що в минулому українці вже пережили такий травматичний досвід. Ідею сегрегації населення застосувала молода радянська влада, щоб здолати спротив старого суспільства. Вона, будуючи владу рад – представників народу, прагнула взяти цей процес під свій контроль, тому відсувала від права обирати певні соціальні групи за класовим підходом. У радянській дійсності людей, яких позбавляли права обирати (навіть не йшлося про право бути обраним), називали «позбавленцями» (у західну історіографію увійшло російське поняття «лишенцы»). За позбавленням виборчого права наступали економічні та соціокультурні наслідки. В радянській Україні обмеження політичних прав запрова-

дили за Конституцією УСРР 1919 р., а відмінили Конституцією УРСР 1937 р., тобто така практика конструювання соціуму проіснувала 18 років.

Сучасники процесу (П. Зайцев², А. Кисельов³, С. Мінаєв⁴) осмислювали його у контексті ленінсько-сталінської доктрини утримання влади, виправдовуючи таку політику як тимчасовий захід для захисту революційних досягнень. Надалі на тривалий час ця проблематика з втратою поточної політичної актуальності зникла з дослідницького поля радянських вчених, і повернулася лише за доби перебудови.

Треба відзначити, що узагальнюючого дослідження з цієї проблеми в українській науці не існує. Лише окремі історики зверталися до неї у контексті тем, які вивчали. Наприклад Г. та В. Стародубці розглядали позбавленців у соціальній структурі радянського села 1920-х рр.⁵, Т. Євсєєва⁶, досліджуючи тилове ополчення як структурний підрозділ системи примусової праці, звернула увагу на тих, хто і як служив у ньому. С. Мешкова вивчала харків'ян-позбавленців за часів непу (1921–1929 рр.)⁷.

¹ Віковий ценз для виборців-осіб похилого віку // Електронні петиції : офіц. інтернет-представництво Президента України. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/48339>

² Зайцев П. Кого и почему Советская власть лишает избирательных прав. Москва, 1930. 84 с.

³ Киселёв А.С. Как избирать в Советы. Москва, 1927. 56 с.

⁴ Мінаєв С.В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 рр. Харків, 1929. 120 с.

⁵ Стародубець Г., Стародубець В. Інститут «позбавленців» як об'єкт репресивної політики більшовицької влади 1920-х років // Подільська старовина / Держ. архів Хмельницької області. Хмельницький, 2018. Вип. 3. С. 36-40; Їх же. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського Серія: Історія. Вінниця, 2019. Вип. 27. С. 19-25.

⁶ Євсєєва Т. Тилове ополчення як структурний підрозділ у державній системі примусової праці та інструмент організації повсякденного життя «позбавленців» УСРР (1920–1937 рр.) // Укр. іст. журн. 2018. № 5. С. 58–89.

⁷ Мешкова С. Аналіз нормативно-правових документів щодо радянських громадян, позбавлених виборчого права (1926–1930 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. Харків, 2013. № 25. С. 78–85; Їх же. Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ». 2012. № 65 (971). С. 42–51.

Серед зарубіжних вчених активними є дослідники з країн колишнього СРСР. Вони, як правило, розглядають позбавлення виборчих прав як складову політичного механізму сталінських репресій у межах своїх країн, свого роду соціальну селекцію радянських громадян; висвітлюють особливості реалізації цієї політики в різних соціальних групах. Західні вчені намагаються вписати це явище у ширші концепти. Вони наголошують на існуванні в СРСР «громадян другого сорту», якими ставали автоматично на підставі соціальної приналежності або політичної лояльності. Е. Кімерлінг розглядала явище у контексті імперської теорії і стверджувала, що політика радянського керівництва щодо України передбачала геноцид селянства, який був базою місцевого націоналізму⁸. Ш. Фіцпатрік вивчала це явище як складову радянського повсякдення, соціальної нерівності громадян у буденному житті. Вона вважала, що особи, позбавлені виборчих прав, складали ядро ширшої групи під загальною назвою «чужі елементи» або «соціально-чужі»⁹.

Вінниця в коло досліджуваних міст досі не потрапляла. Лише О. Гонтар, вивчаючи функціонування міських рад 1920-х рр. на українських теренах, в одній із публікацій згадував кількість позбавленців у місті у різні роки¹⁰. Навіть М. Олійник, який підготував окрему публікацію про подільських позбавленців, оминув Вінницю увагою¹¹. Перед нами стоїть завдання охарактеризувати не лише динаміку виявлених статистичних даних про позбавленців Вінниці, а й простежити специфіку прийняття рішень щодо окремих осіб.

Радянська влада не вигала першою ідею обмеження політичних прав для нелояльного населення, але на тлі гасла «Вся влада – Радам», яке декларувало широкі виборчі права для всіх верств населення, її рішення виглядало циніч-

ним. На українських теренах за Конституцією УСРР 1919 р. не могли бути обраними і не могли обирати такі категорії людей¹²: а) особи, які користуються найманою працею з корисною метою; б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємств, маєтків тощо; в) приватні торговці, комерційні посередники; г) ченці і духовні настоятелі церков і релігійних культів; д) службовці і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени правлячого в Росії дому; е) особи, визнані божевільними, а також особи, що перебувають під опікою; ж) особи, засуджені за корисливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом або судовим вироком.

ВУЦВК УСРР як орган виконавчої влади щороку розробляв інструктивні матеріали щодо проведення виборів, які регламентували порядок організації виборів у місцеві ради і визначали / уточнювали коло осіб, позбавлених виборчих прав. Наприклад, коли у Вінниці в 1921 р. вперше проводили вибори, то в них не могли брати участь «службовці та агенти петлюрівської та гетьманської варті, денікінської та врангелівської державної стражі; ... колишні військовослужбовці частин денікінської, врангелівської та петлюрівської армій; ... злісні дезертири з Червоної Армії; особи, які з будь-яких причин не є членами профспілок»¹³. У 1924 р. до позбавленців включили тих, хто мав іноземне громадянство або мав залишити територію УСРР, а також контрреволюційні елементи, адміністративно вислані або такі, що підлягали виселенню¹⁴. У 1926 р. скасували права, які надавалися в 1925 р. торговцям за патентом І розряду, нижчим категоріям служителів релігійних культів, кустарям-одинакам, які в тому чи іншому вигляді використовували найману працю. Для звітності виборчих комісій було запровад-

⁸ Kimerling E. Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936 // *Journal of Modern History*. 1982. № 1. Р. 21–32.

⁹ Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1999. 274 р.

¹⁰ Гонтар О.В. Вінницька міська рада у 20-ті роки: вибори, структура та соціальний склад // *Тези 8-ї Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. Вінниця, 1989*. С. 68–69.

¹¹ Олійник М.П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки непу (на матеріалах Поділля) // *Гуржіївські іст. читання*. 2012. Вип. 5. С. 89–91.

¹² Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) // Верховна рада України : веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (Дата доступу: 01.12.2023)

¹³ Всі на вибори // *Вісти*. 1921. 15 листопада.

¹⁴ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Р-151, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

жено 12 категорій позбавлення виборчого права, які враховували як поточний соціальний стан особи, так і минулий. Ці категорії виглядали так: особи, які користуються найманою працею або користувалися нею раніш; особи, які живуть за рахунок нетрудових доходів або жили за цей рахунок; працюючі приватні крамарі або колишні; діючі службовці релігійних культів або колишні; колишні поліцейські та військові тощо; засуджені судом; психічно хворі; члени сімей, позбавлених виборчих прав. Такий підхід дозволив викреслити з громадського життя значно більше коло людей.

Конституція 1929 р. узагальнила накопичений досвід, фактично повторюючи позиції попередньої, але з уточненими формулюваннями. Виборчих прав позбавлялись¹⁵: а) особи, які використовують найману працю з метою одержання зиску; б) особи, які живуть із нетрудо-

вого прибутку, а саме: відсотків із капіталу, прибутку з підприємств, надходжень із майна тощо; в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники; г) духовництво, служники релігійних культів всіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці; г) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени правлячого в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів; д) особи, що їх визнано встановленим порядком за душевно-хворих; е) особи, позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком.

На тлі національних республік СРСР Україна залишалася серед лідерів за кількістю позбавленців серед містян, стабільно тримаючи друге місце (у 1927 р. – 11,6%, 1929 р. – 9,1%). (Див. Табл. 1).

Табл. 1.

Містяни-позбавленці у радянських республіках, 1927, 1929 рр.¹⁶

Роки	БРСР	ЗСФРР	РРФСР	Турк. РСР	Узб. РСР	УСРР
1927	9,7	9,0	7,2	9,1	13,7	11,6
1929	8,8	11,6	6,8	7,2	7,8	9,1

У радянському повсякденні приналежність до «позбавленців» відігравала значну роль у житті людини. Позбавлення виборчих прав автоматично призводило до суттєвих змін у соціальному статусі конкретної особи. Обмеження поширювалися на різні сфери життя людей. Фактично вони перетворювалися на «другосортних» громадян. По-перше, позбавлення виборчих прав ізолювало людину від активного громадського та політичного життя, тобто її відокремлювали від життя міста та його громади в організованому вигляді. По-друге, статус позбавленої особи тягнув за собою необхідність сплати цілої низки податків, які не стягувалися з повноправних громадян. По-третє, для багатьох позбавленців існували заборони у професійній сфері, наприклад, займати посади в судових і правоохоронних органах, відповідальні посади в радянських, профспілкових і кооперативних установах. Їх не

приймали у комуністичну партію та комсомол. Можна було втратити роботу через родинні зв'язки з позбавленцями. Під час чисток, які регулярно проводилися в державних установах, серед перших жертв дуже часто опинялися позбавленці як представники «чужого елемента». По-четверте, із втратою виборчих прав громадяни не могли отримувати пенсії та допомогу із соціального страхування. По-п'яте, під час мобілізації до війська чоловіки-позбавленці проходили службу в тиловому ополченні. Їх включали до робочих бригад, які використовувалися на різних важких роботах, таких як копання окопів, будівництво доріг і лісозаготівля. По-шосте, позбавленці та їхні діти зазнавали обмежень у можливості отримання освіти. Вони не могли здобувати вищу освіту, оскільки мали пред'являти до приймальної комісії довідку «про збереження виборчих прав», як для самих абітурієнтів, так і для їхніх батьків.

¹⁵ Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки 1929 р. // Верховна Рада України : веб-портал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text> (Дата доступу: 01.12.2023).

¹⁶ Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз // Мандрівець. 2011. № 3. С. 44–48.

Діти позбавленців могли не потрапити до середніх і початкових шкіл, оскільки «не вистачало місць». І це на тлі того, що офіційно заборонялося проводити такі чистки у школах. По-сьоме, з 1929 р. позбавленців обмежили у праві проживати у державному та кооперативному житлі. По-восьме, з 1929 р. одним із найбільш обмежень для позбавленців стала заборона на отримання продуктових карток. По-дев'яте, «Положенням про паспорти» (1932) позбавленці залишалися без документа, який засвідчував особу, тому їх могли виселити з міста у будь-яку мить.

Для проведення виборів створювалися виборчкоми, які, зокрема, мали вести поіменний облік позбавленців. Крім формальних ознак, закріплених у законі, вони доволі часто користувалися власним вільним його тлумаченням і включали в списки будь-кого, хто здавався «класовим ворогом». Поширеною практикою формування таких списків були доноси, звідси велика кількість помилкових вироків, з якими люди активно і результативно боролися. Громадяни могли повернути свої права, якщо займалися «продуктивною і громадсько-корисною працею» та могли довести свою лояльність щодо радянської влади. Оскільки виборчих прав позбавляли на 5 років, тому важливо було боротися за свої права.

Поступово з роками кількість осіб, позбавлених виборчих прав, зменшувалася. Причин було кілька: а) фізично уходило старше покоління, серед якого було багато «колишніх» за різними ознаками; б) з відміною НЕПу – зникли приватні торговці; в) «колишніх» заарештували і відправляли в табори; г) люди «переховувалися», розуміючи нові правила виживання; д) влада змінювала законодавство, наприклад, після знаменитої сталінської статті «Запаморочення від успіхів» (1930) послабила вимоги визначення позбавленців, зменшила їх утиски. І в прийнятій у січні 1937 р. Конституції УРСР уже зазначалось, що всі громадяни, які досягли 18 років, «мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними»¹⁷.

У Вінниці, як губернському центрі прикордонної губернії, вочевидь, функціонував

особливий режим щодо підозрілих із політичної та соціальної точки зору громадян. Він регулювався загальними настановами згори, але реалізовувався з урахуванням місцевих обставин.

У річних звітах Вінницької міської ради інформація про позбавленців не фіксувалась до появи самостійних органів міського самоврядування згідно з «Положенням про міські й селищні Ради УСРР» (1925). Тобто спочатку цю спільноту сприймали як маргінальну групу в соціальному конструюванні радянського суспільства, яку достатньо було відсторонити від активного громадського та політичного життя. А от із посиленням самостійності міського самоврядування важливим став контроль за виборцями та складом рад. У Вінницькій міськраді 6-го скликання (1926) вже існувала самостійна президія, власний міський бюджет, діяв самостійний апарат у складі заступника голови, відповідального секретаря та діловода, хоча власних виконавчих структур ще не було, незначеними залишалися розпорядницькі та фінансові права, взаємовідносини з округовим виконкомом, йшла боротьба за передачу міського господарства у міське управління¹⁸. Саме під час кампанії 1926 р. статистика по позбавленцям була вперше включена в офіційний звіт про діяльність ради.

Наступного року зі зміною ставлення до непу, посиленням жорсткості політичного режиму, зокрема, в новій інструкції ВУЦВК «Про вибори до рад» (1926), яка значно розширила коло позбавленців, у Вінниці різко зросла їх кількість – з 1326 до 3182 особи, або у 2,4 рази (Див. Табл. 2). У виборах 1928 р. їх кількість зменшилася, оскільки приватна торгівля згорталася, кустарі активно кооперувалися, а люди виборювали собі право обирати. Число позбавленців зменшилося на 26% (з 3182 до 2350 осіб). Утім, для наступних виборів запровадили нові більш жорсткі правила, і число позбавленців знову зросло майже до попередніх значень – 3112 осіб. Оскільки населення міста також збільшилось, то відносна частка позбавленців (10,1%) вже не досягла показників 1927 р. (11,8%), але очевидним було те, що за цю групу радянських маргіналів серйозно взялися.

¹⁷ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (січень 1937 р.) // Верховна рада України: веб-портал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (Дата доступу: 01.12.2023)/

¹⁸ Гонтар О. В. Вінницька міська рада... С. 68–69.

Табл. 2.

Позбавленці Вінниці, 1926–1929 рр.

Категорії	1926 ¹⁹	1927 ²⁰		1928 ²¹		1929 ²²
Торговці та посередники		2123	66,7%	1715	73,0%	
Кустарі		681	21,4%	219	9,3%	
Поліцейські та жандарми		109	3,4%	61	2,6%	
Службовці у Петлюри та гетьмана		71	2,2%	45	1,9%	
Служителі релігійного культу		38	1,2%	25	1,1%	
Засуджені		33	1,0%	19	0,8%	
Службовці білих армій		25	0,8%	21	0,9%	
Душевнохворі		18	0,6%	11	0,5%	
Поміщики		11	0,3%	9	0,4%	
Колишні бандити		3	0,1%	2	0,1%	
Інші		70	2,2%	223	9,5%	
Всього позбавленців	1326	3182	100%	2350	100%	3112
Всього виборців	26934	26907		29900 ²³		30940 ²⁴
% до числа виборців	4,9%	11,8%				

Структура позбавленців Вінниці свідчить про своєрідність міста. Найбільшу групу склали торговці та посередники – 66,7% у 1927 та 73,0% у 1928 р. Ця категорія позбавленців визначалась досить просто: фінінспектор передавав відомості про тих, хто брав торговий та промисловий патенти, у виборчком, і вони автоматично ставали позбавленцями. Високий показник цієї категорії абсолютно не свідчив про надзвичайний розвиток торгівлі у Вінниці, скоріше решта категорій була представлена малою кількістю представників. За наявними

відомостями в УСРР служителі релігійних культів складали 9,7% (1927) та 8,1% (1929) без членів родини, а у Вінниці, відповідно, 1,2% та 1,1% з членами родин. Значною була також різниця у категорії «засуджені»: в УСРР – 5,8% (1927) та 7,7% (1929), а у Вінниці – 1,0% та 0,8%, відповідно. Меншою, але помітною, була різниця у категорії «поліцейські» та «військові»: в УСРР – 7,1% (1927) та 6,9% (1929) без членів родини, а у Вінниці – 6,5% та 5,5%, відповідно, і з членами родин. (Див. табл. 2 та 3)

¹⁹ ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 21.

²⁰ Там само, арк. 52.

²¹ Передовиця // Робітничка газета. 1929. 26 січня; ДАВіО. Ф. Р-151, оп. 8, спр. 3, арк. 7–37.

²² У наявному архівному списку позбавленців міста, за яким проводились вибори на 1928 р., втрачено 1-й та 29-й аркуші, тому категорії позбавленців обраховано нами пропорційно до збереженої частини.

²³ Передовиця // Робітничка газета. 1929. 26 січ.

²⁴ Звіт Вінницької міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів з 1 квітня 1929 – 1 квітня 1930 р. Вінниця, 1930. С. 51. У джерелі вказано 30,94 тис. осіб.

Табл. 3.

Позбавленці УСРР, 1927, 1929 рр., %²⁵

Категорії	1927	1929
Особи, які використовують найману працю для отримання прибутків	10,8	11,4
Особи, які проживають на нетрудові доходи	5,2	5,3
Торгівці і посередники	15,2	14,5
Служителі релігійних культів та ченці	9,7	8,1
Колишні агенти поліції та інші	7,1	6,9
Засуджені	5,8	7,7
Члени родин у віці від 18 років, які знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчих прав	44,1	43,9
Інші	2,1	2,2
Всього	100,0	100,0

У Вінниці значну категорію складали кустарі-одинаки, що було відгомонам місцевої ще дорадянської активності ремісничо-кустарного виробництва, найбільшого в губернії, але з посиленням тиску нової влади щодо кооперування одинаків залишалося все менше (з 21,4% у 1927 р. до 9,3% у 1928 р.). Дві категорії – «торговці» та «кустари» (88,1% у 1927 р. та 82,3% у 1928 р.) охоплювали більшість позбавленців, решта була представлена незначною кількістю осіб, що й свідчить про досить жорсткий політичний режим у місті – колишніх політичних ворогів було небагато. У регіоні, де ще кілька років тому панував повстанський рух, тепер у губернському центрі проживало лише 3 (1927 р.) та 2 (1929 р.) «колишніх бандита», а білогвардійців – 25 (1927 р.) та 21 (1929 р.) (Див. табл. 2).

Паралельно статистика тих, хто зумів відновити виборчі права, свідчить, що переслідування за політичними мотивами у Вінниці мало хиткі позиції. У 1927 р. зуміли відвоювати свій статус 21 (19,3%) поліцейський та жандарм, 14 (19,7%) «петлюрівців», 13 (52%) білогвардійців²⁶; у 1928 р. – 31 (50,8%) поліцейський та жандарм, 14 (31,1%) «петлюрівців», 9 (42,9%)

білогвардійців²⁷, тобто чіткої доведеності того, чим займалися ці люди у дорадянській період, не було, тому його можна було результативно заперечувати.

У 1928 р. серед засуджених виборчих прав позбавлялися люди, покарані за ст. 86 (опір окремих громадян представникам влади – лише 3 з 19 осіб), 113 (привласнення або розтрата службовою особою грошей, майна), 116 (службова підробка офіційних документів), 171 (сутенерство), 176 (хуліганство), 180 (крадіжка), 184 (розбій) Кримінального Кодексу УСРР²⁸, тобто політичних засуджених у Вінниці проживало дуже мало.

В архівній справі Вінницького окривиборчому 1929 р. серед розглянутих 168 скарг про поновлення виборчих прав лише одна стосувалася політичних категорій – «колишнього поліцейського»²⁹.

В аргументації позбавлення прав траплялися помилки або неточності, завдяки яким вдавалося повернути права, довести свою лояльність новій владі. Наприклад, у списку позбавленців виявлений «повітовий староста при гетьмані» Столяров Володимир Венедиктович, якого навіть

²⁵ Маркова С. Місцеві вибори ... С. 44–45.

²⁶ ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, арк. 52.

²⁷ Там само, оп. 8, спр. 3, арк. 7–37.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, спр. 2, арк. 125.

заарештовували у 1927 р., але швидко випустили, а нам і досі він невідомий як службовець за часів Гетьманату. А от губернського старосту за часів Української Держави Кисельова Сергія Івановича (1877–1937) у списках позбавленців не вдалося виявити. Спадковий дворянин, гайсинський повітовий предводитель дворянства, голова Гайсинського повітового земства Савастьянов Олександр Олександрович (1871–1947) спочатку потрапив до позбавленців, а потім довів своє право обирати. Каро Костянтин Феліксович (1896 – після 1957), поручик імперської армії, також зумів обґрунтувати свою благонадійність.

Утім, далеко не завжди вдавалося довести свою правоту, особливо, коли у виборчкому були економічні аргументи.

Драматичною є історія колишнього приватного повіреного Костянтина Федоровича Ловіцького (1861–193?). У 1927 р. округовий виборчком позбавив його виборчих прав як колишнього власника кінотеатру (1911) та такого, хто має нетрудовий дохід із власного будинку. З 1921 р. він працював секретарем, діловодом округового суду, упродовж 1924–1927 рр. був оборонцем (адвокатом), тобто упродовж 7 років займався професійною та громадською роботою, був лояльним до радянської влади. З позбавленням виборчого права його виключили з колегії оборонців і він залишився без роботи. Він спробував оскаржити дії округового виборчкому у ВУЦВК, але марно³⁰. Показово, що він, адвокат, у зверненні просив про помилування, тобто в його очах статус позбавленця прирівнювався до арештанта / засудженого. Йому відмовили, оскільки у нього був власний будинок (вул. Дзержинського, 20), з якого отримував прибуток. За повідомленням К. Ф. Ловіцького, будинок приносив 135 руб. на рік, і родина з 5 осіб мала жити за ці гроші. Його нащадки нині переказують, що він помер на вулиці поряд зі своїм будинком, який врешті-решт у 1930-х рр. націоналізували, а молоду дружину з дитиною приютили її батьки.

Цей аргумент нерухомості, мабуть, був визначальним, оскільки у списках виборців роками був Адріанов Павло Олександрович (1855–193?),

колишній дійсний статський радник і власник 12-кімнатного будинку. А тепер він працював директором школи і жив в її приміщенні, тобто в очах виборчкому виглядав лояльним громадянином.

Економічні аргументи позбавлення складно було опротестувати навіть через роки. У лютому 1929 р. вінницький виборчком відмовив у скарзі Хуні Лайзаровичу Орлу, оскільки у 1923 р. упродовж 6 місяців він був валютчиком, і байдуже, що з того часу пройшло вже шість років.

Категорія колишніх підприємців, здавалось би, була прозорою для визначення. Цілком логічним було позбавлення прав колишнього власника готелю «Бель-Вю» Вольфа Райхера³¹ або кількох місцевих цегляних заводів Вольфа Лейбовича Марьяновського³², але паралельно Рудольф Іванович Котмел (1888–?), один із колишніх співвласників пивоварного заводу «Слов'янський», зумів довести свою лояльність, повернути права у 1927 р.³³ (до речі, у списку він значився «поліцейським у Петлюри»³⁴, ким ніколи не був). Рудольф Іванович у цей час працював на своєму колишньому пивзаводі і жив на його території, отже, було добре відомо про його минуле. (І нерухомості він не мав.) А його колишній співвласник Фердинанд Фучек у списку позбавленців взагалі не виявлений, і його нащадки досі проживають у Вінниці. Так само серед позбавленців відсутні брати Гельбл, вінницькі забудовники і колишні власники прибуткових будинків, хоч Іось-Зіндель (1857–193?) мешкав у місті.

Загалом, розглядаючи списки виборців та позбавленців Вінниці, складно уникнути думки про випадковість і несправедливість рішень. З категорією «торговці» все було логічним, хоча чи можна вважати «соціально чужими» власників торгового патенту I розряду, тобто «торговку насінням із корзинки», чистильника взуття або офіціанта? Місто вкрай потребувало розширення асенізаційного господарства, але не мало фінансів, тому йому на допомогу приходили приватники, утім їх також позбавляли виборчих прав. У тому ж становищі опинялися вдови або розведені жінки. Наприклад, Вітович Олена Костянтинівна – вдова вінницького повітового

³⁰ Там само, арк. 70–88.

³¹ Там само, арк. 24.

³² Там само, спр. 3, арк. 26.

³³ Там само, спр. 1, арк. 122.

³⁴ Там само, спр. 3, арк. 20.

справника, начальника повітової Державної варти часів Гетьманату, та Мончинська Марія Іванівна (1883–?) – вдова начальника міської Державної варти (хоч у списку вона значилась як вдова поліцейського урядника).

Прикметною була географія розподілу позбавленців по місту. Хоча тодішні вибори проходили за виробничим принципом, але для працюючих не в державному секторі та літніх осіб також створювало дільниці. Так, на виборах 1928 р. на дільниці № 29 на 329 виборців було 12 осіб позбавленців³⁴, а от на дільниці № 3 – 86³⁶ (правами тут користувалося 199 осіб³⁷). Остання дільниця охоплювала вулиці Ленінградську, Короленко, Некрасова, Тімірязєва, тобто території, що прилягали до Центрального ринку. І тут проживало багато торговців із ринку, яких позбавили прав. Серед них переважали євреї – 75,6%, решта було представлено поодинокими представниками українців – 11, росіян – 8, поляків – 2. За віком вони складали такі групи: до 30-ті років – 27, 30-річні – 28, 40-річні – 15, 50-річні – 12, старші за 60 років – 4 особи. Цілком логічна ситуація, адже саме працездатне населення утримувало родини, тому шукало будь-якого способу заробітку. Хоч серед позбавленців цієї дільниці були «колишні», наприклад, купець, дружини поліцейських, але більшість із них мали торговий патент.

По дільниці № 4 позбавили прав 191 особу. Її специфіка полягала в тому, що знаходилася на околиці міста, охоплювала, серед іншого, старий вінницький куток «Кабанник», де традиційно обробляли свинячі туші, виготовляли ковбаси, торгували м'ясом, салом та м'ясною продукцією. Цей промисел представляли християни: українці – 19 осіб, поляки – 14, росіяни – 2. Для євреїв (72,8%) називалися різні причини позбавлення прав: торгівля, оренда, посередництво, домоволодіння більше встановлених норм, утримання за рахунок допомоги з Америки (2 літні особи), дрібне виробництво (капелюшна майстерня, пекарня). Кілька осіб (3) належали до службовців синагоги. Оскільки цей мікрорайон був близьким до психіатричної лікарні, то тут осіло кілька божевільних – 3, які за законодавством також позбавлялися прав. Глухоніма жінка (Круковська Матрьона Антонівна) теж не мала прав.

Загалом у територіальних дільницях, що охоплювали населення центральної частини міста, позбавленців було мало. А після 1929 р. із заборорою проживати у державному та кооперативному житлі вони, якщо не мали власного будинку, вимушені були переїжджати у приватний сектор на окраїни та передмістя. Невипадково у 1930-х рр. поширеною адресою «колишніх» стали вулиці Старого міста. Так закріплювалося у міських мешканців уявлення про маргінальність цього мікрорайону. Паралельно влада добивалася гомогенізації населення у центральних районах, де його представники вимушені були дотримуватися нового радянського побуту та культури.

Отже, специфіка структури позбавленців Вінниці другої половини 1920-х рр. характеризується абсолютним пануванням категорії торговців та кустарів (між 82,3% та 88,1%) і незначним числом «політично-чужих». Прикордонний статус подільських територій ускладнював проживання політично ненадійних у місті. Атмосфера видавлювання з міста провокувала на додаткові їх пошуки серед містян, які залишалися. Численні невірні відомості про колишній соціальний та професійний статус людей, хиткі докази їхньої провини та нелояльності до радянської влади приводили до того, що громадяни доволі успішно боролися за відновлення своїх виборчих прав. Деяким категоріям позбавленців, наприклад, «білогвардійцям», вдавалося перемогти майже у половині оскаржень. Водночас економічні ознаки позбавлення були більш формалізованими та документально засвідченими, тому з ними боротися було складніше. Назагал складається враження, що економічний чинник саме через свою документну доказовість був зручним як для позбавлення, так і не позбавлення виборчих прав. І доволі часто відсутність власності (власного будинку) ставала визначальною для невизнання позбавленцем.

Спроба простежити подальшу долю позбавленців у репресіях 1930-х рр. продемонструвала, що цей статус не був обов'язковим показником для переслідування, або поки ми не маємо вичерпної інформації. За Національним банком репресованих України зі списку позбавленців 1928 р. репресовано 4 «поліцейських» з 61, 2 «петлюрівця та гетьманця» з 45, 1 білогвардієць з 21.

³⁵ Там само, спр. 1, арк. 27.

³⁶ Там само, арк. 88–90.

³⁷ Там само, арк. 95–104.

References

1. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press. [in English].
2. Hontar, O. V. (1989). Vinnytsya's mis'ka rada u 20-ti roky: vybory, struktura ta sotsial'nyj sklad. Abstracts of Papers: 8-i Vinnytsya'skoi oblasnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii. Vinnytsia (pp. 68–69) [in Ukrainian].
3. Kimerling, E. (1982). Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936. *Journal of Modern History*, 1, 21–32. [in English].
4. Markova, S. (2011). Mistsevi vybory v USRR ta natsional'nykh respublikakh SRSR u 1927, 1929 rokakh: porivnial'nyj analiz. *Mandrivets' – Traveler*, 3, 44–48. [in Ukrainian].
5. Meshkovaia, S. (2013). Analiz normatyvno-pravovykh dokumentiv schodo radians'kykh hromadian, pozbavlenykh vyborchoho prava (1926–1930 rr.). *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Serii: Aktual'ni problemy istorii Ukrainy – Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Series: Actual problems of the history of Ukraine*. Kharkiv, (25), 78–85. [in Ukrainian].
6. Meshkovaia, S. I. (2012). Kharkiv'siany-"pozbavlentsi" v roky novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.). *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Serii: Aktual'ni problemy istorii Ukrainy – Bulletin of the National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute". Series: Actual problems of the history of Ukraine*, (65(971)), 42–51. [in Ukrainian].
7. Olijnyk, M. P. (2012). Dokumenty pro pozbavlennia vyborchykh prav iak dzherelo vyvchennia sotsial'no-politychnoi sytuatsii v roky nepu (na materialakh Podillia) [The documents about depriving of the election right as the source for the investigation of the social and political situation in the period of the New economic policy (on the bases of the Podillia materials)]. *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia – Gurzhiiev historical readings*, (5), 89–91. [in Ukrainian].
8. Starodubets', H., & Starodubets', V. (2019). "Pozbavlentsi" v sotsial'nij strukturi radians'koho sela 1920-kh rokiv ["Pozbavlentsi" in the social structure of the Soviet village of the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytsya'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubyn'skoho Serii: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. Vinnytsia, (27), 19–25. DOI: 10.31.652/2411-2143-2019-27-19-25 [in Ukrainian].
9. Starodubets', H., & Starodubets', V. (2018). Instytut "pozbavlentsiv" iak ob'iekt represyvnoi polityky bil'shovyts'koi vlady 1920-kh rokiv. *Podil's'ska starovyna / Derzhavny arkhiv Khmel'nytsya'skoi oblasti. Khmel'nytsya'skyj*, (3), 36–40. [in Ukrainian].
10. Yevsieieva, T. (2018). Tylove opolchennia iak strukturnyj pidrozdil u derzhavnij systemi prymusovoi pratsi ta instrument orhanizatsii povsiakdennoho zhyttia «pozbavlentsiv» USRR (1920–1937 rr.) [Rear militia as a structural unit in the state system of unfree labour and an instrument for organizing the daily life of the "lishentsy" of the Ukrainian SSR (1920–1937)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 58–89. [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznnavstvo2024.01.053

УДК 94(477)“1920-1930”:323.39

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби

Інституту історії України НАН України

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук, доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки

E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-755X>

Органи державної безпеки Вінницької області (1932–1938 рр.): спроба реконструкції керівного складу

***Мета статті** – розкрити штатну структуру органів ДПУ-НКВС у Вінницькій області в 1932-1938 роках. Для розв’язання поставленого завдання були проаналізовані організаційно-структурні зміни органів держбезпеки у зазначений період. На основі наказів по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР, особових справ, службових карток і персональних партійних документів чекістів, наукових статей був складений список керівників Вінницького обласного відділу ДПУ (на рівні начальників і заступників начальників облвідділу; начальників і помічників начальників відділів) та Управлінні НКВС по Вінницькій області (на рівні начальників, заступників начальника і помічників начальника) УНКВС; начальників, заступників начальника і помічників начальника відділів Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС). Були встановлені прізвища 62 чекістів, які обіймали відповідні посади, наведено їхні стислі біографічні довідки, на підставі яких було встановлено, що керівним співробітникам був притаманний неоднорідний соціальний стан, низький освітній рівень неукраїнське походження.*

***Ключові слова:** радянські органи державної безпеки, ДПУ, УДБ, УНКВС, Вінницька область.*

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,

Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History

of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv

National University of Radioelectronics

E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

State security bodies of the Vinnytsia region (1932–1938): an attempt to reconstruct the top management

The purpose of the article is to reveal the staff structure of the DPU-NKVS bodies in the Vinnytsia region in 1932-1938. In order to achieve the established goal, the organizational and structural changes of the state security bodies in the specified period were analyzed. On the basis of orders on the personnel of the NKVS of the USSR and the NKVS of the Ukrainian SSR; personal files, chekists' service cards and

party documents, scientific articles, the author compiled a list of the heads of the Vinnytsia regional department of the DPU (at the level of heads and deputy heads of the regional department; heads and assistant heads of departments) and the NKVS Administration in the Vinnytsia region (at the level of heads, deputy heads and assistants); heads, deputy heads and assistant heads of departments of the State Security Department (SSD) of the UNKVS). The names of 62 chekists who held relevant positions were established and their brief biographical notes were given. On the basis of the this information it was established that top managing staff were characterized by heterogeneous social status, low educational level, and non-Ukrainian origin.

Key words: Soviet state security bodies, DPU, NKVS, Vinnytsia region.

Регіональна специфіка здійснення політичних репресій сталінським тоталітарним режимом стало одним із пріоритетних напрямів дослідження вітчизняної історіографії. Наразі накопичено вагомий науковий доробок, в якому розкриваються особливості державного терору в 1930-х роках на Поділлі. Шляхи формування репресивної політики, форми і методи її реалізації на Поділлі, конкретні акції, здійснені співробітниками НКВС по фабрикації кримінальних справ розглянуто у дисертаційному дослідженні Віктора Жезицького¹. Діяльність територіального апарату органів державної безпеки на Вінниччині у 1937–1938 рр., своєрідність Великого терору на західному кордоні СРСР–УРСР проаналізовано у працях В. Васильєва, С. Калитка, П. Кравченка, Р. Подкура². Аналіз політичних репресій проти інтелігенції, православного духовенства, національних меншин здійснили Ю. Зінько, Л. Місінкевич, В. Рекрут, І. Романець, В. Савчук. Взаємовідносинам органів держбезпеки з партійно-радянськими органами в системі управління Подільським регіоном, створенню узагальненого соціально-психологічного

портрета «чекіста на периферії» присвячена дисертація Сергія Гули³. Водночас бракує комплексних досліджень, присвячених територіальній і штатній структурі органів ДПУ-НКВС на Поділлі. На сьогодні опубліковано списки керівного складу органів держбезпеки Донецької, Житомирської, Харківської та Чернігівської областей у 1919-1941 роках⁴. Завданням статті є аналіз штатної структури керівних органів ДПУ-НКВС у Вінницькій області в 1932-1938 роках. У дослідженні відтворено елементи організаційно-штатної структури, проаналізовано зміни організаційної структури органів НКВС у Вінницькій області після 1934 та 1936 років шляхом вивчення нормативно-розпорядчих документів ВУЧК-КДБ з фонду 9 ГДА СБУ та на основі опрацювання особових справ керівників підрозділів територіальних органів ДПУ-НКВС.

ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ ДПУ

Вінницький обласний відділ ДПУ був створений наказом ДПУ УСРР № 40 від 13 лютого 1932 р⁵. і формально проіснував до 10 липня 1934 р. – дня ліквідації ОДПУ. Організаційна

¹ Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі у 20–30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1997. 182 с.

² Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. XX ст.) / В.Ю. Васильєв, С.Л. Калитко, П.М. Кравченко, Р.Ю. Подкур. Вінниця: Логос, 1999. 248 с.; Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.

³ Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). Дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. Київ, 2019. С. 73-74.

⁴ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). Харків: Фоліо, 2003. 477 с.; Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919-1941. Донецк: Алекс, 2010. 512 с.; Золотарьов В.А., Бажан О.Г., Тіміряєв Є.Р. ЧК-ГПУ- НКВД Житомирщини у 1919-1941 роках : структура та керівний склад // Реабілітовані історією. Житомирська область. Книга третя. Житомир: «Полісся», 2010. С. 9-23; Бажан О., Золотарьов В. Керівний склад ЧК-ГПУ-НКВД Чернігівщини у 1918-1941 роках // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О.Б.Коваленко, Р.Ю.Подкур, О.В. Лисенко, О.І.Железна. Кн.1. Чернігів, РВК «Деснянська правда», 2008. С.722-731; Золотарьов В., Бажан О. Керівний склад УНКВС Одеської області доби «єжовщини» // Південний захід. Одесика. Історики-краєзнавчий науковий альманах. Вип.19. Одеса, 2015. С.124-175.

⁵ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 287, арк. 20.

структура Вінницького обласного відділу ДПУ була стандартною для інших обласних відділів ДПУ УСРР, втім мала деякі регіональні нюанси. По-перше, оперативний і обліково-статистичний підрозділи мали статус відділень, а не відділів. По-друге, кількість відділків у відділах і функціональні обов'язки відділків враховували специфіку Поділля.

Структура Вінницького облвідділу ДПУ з точки зору відділів державної безпеки була незмінною протягом всього існування: оперативний відділок; економічний відділ, секретно-політичний відділ, особливий відділ, обліково-статистичний відділок.

Штатний розклад Вінницького облвідділу ДПУ та динаміка його змін досі невідомий і потребує подальшого вивчення. Роботою облвідділу ДПУ керував начальник облвідділу і два заступника начальника облвідділу. Відділами керували начальники відділів і помічники начальника відділу. В особливому відділі було два помічника начальника відділу. В оперативному та обліково-статистичному відділках помічників начальників відділків не було. Між призначеннями на посаду траплялися «вікна» і посада лишалася вакантною.

Начальники Вінницького обласного відділу ДПУ:

25 лютого 1932 р. – 21 вересня 1932 р. – В.Я. Лєвоцький;

21 вересня 1932 р. – листопад 1932 р. (вакансія);

листопад 1932 р. – 10 липня 1934 р. – Д.М. Соколинський.

Заступники начальника Вінницького обласного відділу ДПУ:

20 лютого 1932 р. – 21 грудня 1932 р. – П.М. Рахліс;

3 листопада 1932 р. – серпень 1933 р. – М.О. Ізвєков;

1932 р. – 10 липня 1934 р. – Я.А. Пан.

Оперативний відділок Вінницького обласного відділу ДПУ: Начальники не встановлені.

Начальники економічного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

25 серпня 1932 р. – 23 листопада 1932 р. – Д.В. Орлов;

1932 р. – 1933 р. – Л.Й. Рейхман;

1933 р. – 10 липня 1934 р. – Н.Б. Едвабник.

Помічники начальника економічного відділу не встановлені.

Начальники секретно-політичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

лютий 1932 р. – 1933 р. – Г.М. Осинін-Вінницький;

1933 р. – 10 липня 1934 р. – І.Я. Бабич.

Помічники начальника секретно-політичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

лютий 1932 р. – серпень 1932 р. – А.М. Симхович;

7 серпня 1932 р. – 25 січня 1934 р. – С.С. Брук.

Начальники Особливого відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

лютий 1932 р. – 2 березня 1932 р. – З.Г. Лунев;

березень 1932 р. – липень 1932 р. – А.О. Петерс;

липень 1932 р. – жовтень 1932 р. – О.М. Борисов;

29 жовтня 1932 р. – 23 березня 1934 р. – Д.М. Леопольд;

23 березня 1934 р. – 10 липня 1934 р. – вакансія.

Помічники начальника Особливого відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

20 лютого 1932 р. – 10 липня 1934 р. – М.Я. Детинко;

20 лютого 1932 р. – липень 1933 р. – В.М. Орловський;

31 березня 1933 р. – 10 липня 1934 р. – Б.С. Глузберг.

Начальник Обліково-статистичного відділу Вінницького обласного відділу ДПУ:

1932 р. – 10 липня 1934 р. – Г.В. Шепеленко.

Комендант Вінницького обласного відділу ДПУ

Коменданти Вінницького облвідділу ДПУ. Серед службових обов'язків комендантів було і виконання смертних вироків. З 1932 р. по 10 липня 1934 р. комендантом працював Л.Н. Бельський.

Управління НКВС по Вінницькій області

Ухвалена 10 липня 1934 року постанова ЦВК СРСР передбачала утворення центрального органу державного управління по боротьбі зі злочинністю та підтримки громадського порядку – Наркомату внутрішніх справ. Відповідно до новацій було утворено Управління НКВС по Вінницькій області. Регіональний підрозділ

НКВС (далі – УНКВС ВО) мав стандартну структуру: Управління державної безпеки (УДБ); Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ); відділ кадрів; адміністративно-господарський відділ; фінансовий відділ, відділ пожежної охорони; відділ актів громадянського стану, інспекція резервів, апарат особливоуповноваженого (займався адміністративними і кримінальними порушеннями співробітників НКВС).

Втім, протягом наступних років структура УДБ зазнала суттєвих змін. Наказом НКВС СРСР № 00158 від 26 квітня 1935 р. з метою «корінної перебудови оперативної роботи органів НКВС на транспорті» ДТВ ГУДБ НКВС розформовувалися, а в обласних УНКВС організовувалися транспортні відділи (ТВ) УДБ, які й обслуговували всі залізничні установи області⁶. Транспортний відділ УДБ УНКВС ВО функціонував з червня 1935 року. На грудень 1935 р. вже функціонував Іноземний відділок УДБ УНКВС Вінницької області.

Суттєвої реорганізації структура УДБ УНКВС ВО зазнала наприкінці 1936 р. згідно з наказом НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 року. Економічний відділ і іноземний відділок були розформовані, а їхній оперативний склад поповнив лави новоствореного контррозвідального відділу, до якого перейшла і частина співробітників особливого відділу. 4 січня 1937 р. наказом УНКВС ВО № 6 була запроваджена наступна структура УДБ, відділи і відділки якого мали таку нумерацію: 2-й відділок – оперативний; 3-й відділ – контррозвідальний; 4-й відділ – секретно-політичний; 5-й відділ – особливий; 6-й відділ – транспорту та зв'язку; 8-й відділок – обліково-реєстраційний, 9-та група – спеціальна. 1-е відділення – охорона уряду організовано не було. Його функції продовжував виконувати 2-й (оперативний) відділок; 7-е відділення – іноземне – розформовано; 10-й відділ – тюремний відділ не організовувався, а його функції продовжував виконувати відділ місць ув'язнень.

13 серпня 1937 р. наказом УНКВС ВО № 56⁷ згідно з наказами НКВС СРСР № 00409 від 14

липня 1937 р. і наказу НКВС УРСР № 00155 від 28 липня 1937 р. «Про розформування 6-го відділу УДБ НКВС УРСР, 6-х відділів УДБ УНКВС областей, оперпунктів ТВ УДБ і організації ДТВ і ВДТВ ГУДБ НКВС»⁸ 6-й відділ (транспорту і зв'язку) був розформований. На залізничних станціях Жмеринка, Козятин, Шепетівка були створені відділки дорожньо-транспортного відділу ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці з адміністративним центром у Києві.

24 серпня 1937 р. відповідно до наказу НКВС УРСР від 22 серпня 1937 р. № 00165 в УНКВС ВО був створений 11-й (водний) відділ для оперативного обслуговування об'єктів наркомату водного транспорту, органів шосейно-дорожнього господарства та наркомату господарства⁹.

У грудні 1937 р. був організований 12-й відділок (оперативної техніки) УДБ УНКВС Вінницької області. 3 лютого 1938 р. на виконання директиви НКВС УСРР від 29 січня 1938 р. № 85780 наказом по УНКВС ВО від 3 лютого 1938 р. № 11 у структурі УДБ було утворено сільськогосподарський відділ з 1 лютого 1938 р. наказом УНКВС ВО від 28 лютого 1938 р. № 15 цей відділ з 20 лютого розформовували¹⁰.

Найскладнішим лишається питання реорганізації органів НКВС УРСР влітку 1938 р. Незважаючи на те, що у наказах і розпорядженнях УНКВС ВО змін у структурі УДБ не зафіксовані, стенограма партійних зборів УНКВС ВО від 25 листопада 1938 р. свідчить про існування 6-го відділу – «військового» (оперативне обслуговування міліції, військ НКВС, пожежною охороною, військкоматами), 9-го відділу – «сільськогосподарського» (оперативне обслуговування сільського господарства) і 1-го спецвідділку (обліково-реєстраційного)¹¹. Достеменно відомо також, що влітку 1938 р. 5-й (особливий) відділ УДБ УНКВС ВО був розформований, а його особливий склад був переведений до особливих відділів НКВС військових частин.

⁶ ГДА СБУ, ф. 9, спр. 3(СРСР), арк. 5-8 зв.

⁷ Гула С.А. Функціонування радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). Дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. Київ, 2019. С. 73-74.

⁸ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 9, спр. 7 «Сов. Секретные приказы НКВД УССР за 1937 год», арк. 464.

⁹ Гула С.А. Вказ. праця. С. 74.

¹⁰ Там само. С. 76.

¹¹ ГДА СБУ, ф.16, оп. 31, спр. 39, арк. 98.

Роботою УНКВС Вінницької області керував начальник управління, заступник начальника управління і помічник начальника управління (посада введена у 1935 р.). Відділами УДБ керували начальники відділів, яким допомагали помічники начальників відділу (у штаті особливого відділу було 2 помічники). Наказом УНКВС ВО від 26 квітня 1936 р. № 27 посади помічників начальників відділів УДБ були замінені на посади заступників начальників цих же відділів цих же відділів¹². До того ж у деяких відділах з'явилися ще й посади помічників начальників відділу.

Начальники УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 16 грудня 1936 р. – Д.М. Соколинський;
16 грудня 1936 р. – 20 липня 1937 р. – М.М. Тимофєєв (здав справи 1 серпня 1937 р.);
20 липня 1937 р. – 20 серпня 1937 р. – Г.А. Гришин (приступив до виконання 1 серпня 1937 р.);
20 серпня 1937 р. – 3 березня 1938 р. – вакансія (роботою УНКВС ВО керував І.Д. Морозов);
3 березня 1937 р. – 10 січня 1939 р. – І.М. Корабльов;
10 січня 1939 р. – 1 червня 1941 р. – Б.К. Шаблинський.

Заступники начальника УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 11 березня 1935 р. – Я.А. Пан;
11 березня 1935 р. – 3 січня 1937 р. – М.Т. Приходько;
3 січня 1937 – 14 липня 1937 р. – В.І. Окруй;
14 липня 1937 р. – 16 серпня 1937 р. – вакансія;
16 серпня 1937 р. – 3 березня 1938 р. – І.Д. Морозов;
3 березня 1938 р. – 7 вересня 1938 р. – вакансія;
7 вересня 1938 р. – 9 липня 1939 р. – А.Я. Пришивцин.

Помічники начальника УНКВС ВО:

1935 р. – 29 травня 1937 р. – І.Д. Морозов;
29 травня 1937 р. – 4 серпня 1937 р. – вакансія;
4 серпня 1937 р. – 15 березня 1938 р. – Г.Т. Донець;
15 березня 1938 р. – 8 квітня 1938 р. – вакансія;
8 квітня 1938 р. – 5 жовтня 1939 р. – М.С. Бутенко

Начальники Економічного відділу УДБ УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 22 листопада 1934 р. – Н.Б. Едвабник;
22 листопада 1934 р. – 7 лютого 1936 р. – Я.І. Вронський;
1936 р. – 3 січня 1937 р. – Г.М. Нікельберг.

Начальник Іноземного відділку УДБ УНКВС ВО:

1935 р. – січень 1936 р. – Л.М. Весеньєв

Начальники Оперативного (2-го з 04.01.1937р.) відділку УДБ УНКВС ВО:

на 1 грудня 1935 р. – С.М. Семенов;
3 1 червня 1936 р. по 26 грудня 1936 р. – Н.Ц. Турбовський;
? - до 28 липня 1938 р. – Л.С. Корчагін;
17 вересня 1938 р. – 1938 р. – О.Й. Скороход.

Начальники 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС ВО:

3 січня 1937 р. – 4 серпня 1937 р. – Й.Б. Фішер;
4 серпня 1937 р. – березень 1938 р. – Г.Б. Толчинський;
15 березня 1938 р. – 21 липня 1938 р. П.І. Токарев (офіційно призначений т.в.о. наказами НКВС УРСР);
7 квітня 1938 р. – 9 червня 1938 р. В.Д. Кочоров (офіційно призначений наказами НКВС СРСР, до виконання обов'язків не приступав);
3 липня 1938 р. – 22 жовтня 1938 р. – О.М. Запутьєв;
22 жовтня 1938 р. – січень 1939 р. – вакансія.

Заступники начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС ВО:

3 січня 1937 р. – літо 1937 р. В.Г. Фролов (офіційно до 26 лютого 1938 р.);
1938 р. – квітень 1938 – В.В. Калганов;
14 квітня 1938 р. – 3 липня 1938 р. – О.М. Запутьєв;
1939 р. – 1940 р. – О.П. Назаренко.

Начальники секретно-політичного (4-го з 04.01.1937 р.; 2-го – з січня 1939 р.) відділу УДБ УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 27 серпня 1934 р. – І.Я. Бабич;
27 серпня 1934 р. – 4 серпня 1937 р. – А.М. Симхович;

¹² Гула С.А. Вказ. праця. С. 71.

4 серпня 1937 р. – 5 червня 1938 р. – О.М. Наєждин;

5 червня 1938 р. – 7 вересня 1938 р. – А.Я. Пришивцин;

1 вересня 1938 р. – 5 листопада 1940 р. – В.Ф. Майструк.

Помічники начальника секретно-політичного відділу УДБ УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 2 вересня 1934 р. – вакансія;

2 вересня 1934 р. – 1935 р. – М.Л. Шприц;

15 червня 1935 р. – 26 квітня 1936 р. – Я.Я. Денау.

11 липня 1934 р. – 2 вересня 1934 р. – вакансія;

2 вересня 1934 р. – 1935 р. – М.Л. Шприц;

15 червня 1935 р. – 26 квітня 1936 р. – Я.Я. Денау.

Заступники начальника секретно-політичного відділу УДБ УНКВС ВО:

26 квітня 1936 р. – 20 квітня 1937 р. – Я.Я. Денау;

20 квітня 1937 р. – 4 серпня 1938 р. – вакансія;

4 серпня 1937 р. – 1 жовтня 1937 р. – С.А. Гінесін;

1 жовтня 1937 р. – 21 березня 1938 р. – вакансія;

21 березня 1938 р. – 28 серпня 1938 р. – Л.Н. Ширін-Шац;

28 серпня 1938 р. – 1939 р. – вакансія.

Начальники Особливого (5-го з 04.01.1937 р.) відділу УДБ УНКВС ВО

11 липня 1934 р. – 27 липня 1934 р. – вакансія;

27 липня 1934 р. – 25 липня 1935 р. – М.Я. Детинко (т.в.о.);

1935 р. – лютий 1936 р. – І.Д. Морозов;

10 лютого 1936 р. – 3 січня 1937 р. – А.І. Геплер;

1 січня 1937 р. – 23 липня 1937 р. – Б.С. Глузберг;

26 липня 1937 р. – 14 лютого 1938 р. – А.І. Міцул;

14 лютого – серпень 1938 р. – вакансія.

Помічники начальника Особливого відділу УДБ УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – 27 липня 1934 р. – М.Я. Детинко;

11 липня 1934 р. – 8 квітня 1936 р. – Б.С. Глузберг;

16 січня 1935 р. – 1936 – Г.Б. Толчинський.

Заступники начальника особливого (5-го) відділу УДБ УНКВС ВО:

8 квітня 1936 р. – 1 січня 1937 р. – Б.С. Глузберг;

1936 р. – 3 січня 1937 р. – В.Г. Фролов;

27 березня 1937 р. – квітень 1938 р. – Л.М. Весеньєв.

Начальники транспортного (6-го – з 04.01.1937 р.) відділу УДБ УНКВС ВО

16 червня 1935 р. – 9 листопада 1936 р. – Є.Е. Канєвський;

9 листопада 1936 р. – 3 січня 1937 р. – вакансія;

3-го січня 1937 р. – 11 липня 1937 р. – Г.М. Нікельберг;

11 липня 1937 р. – 13 серпня 1937 р. – вакансія.

Заступник начальника транспортного (6-го) відділу УДБ УНКВС ВО:

16 грудня 1935 р. – 13 серпня 1937 р. – М.А. Тульке.

Начальники обліково-статистичного (8-го (обліково-реєстраційного) – з 04.01.1938) відділку УДБ УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – грудень 1937 р. – Г.В. Шепеленко;

Грудень 1937 р. – 1938 р. – М.І. Перепеляк.

Начальники 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС ВО:

24 серпня 1937 р. – 20.09.1938 р. – С.Г. Сокирко;

26 вересня 1938 р. – лютий 1939 р. – Я.М. Федоров.

Начальники 12-го відділку (оперативної техніки) УДБ УНКВС ВО:

17 лютого 1938 р. – 1938 р. – С.С. Рудинський.

Начальник сільськогосподарського відділу УДБ УНКВС ВО:

1 лютого 1938 р. – 20 лютого 1938 р. – В.В. Калганов.

Начальник 6-го (військового) відділу УНКВС ВО:

1938–1939 – О.П. Назаренко.

Начальник 9-го (сільськогосподарського) відділу ВО:

9 листопада 1938 р. – 1939 р. – А.В. Редер.

**Начальник 1-го спецвідділку
(обліково-реєстраційного) УНКВС ВО:**

1938 р. – ? – М.І. Перепеляк.

**Начальник 2-го спецвідділку (оперативної
техніки) УНКВС ВО:**

1938 р. – ? – С.С. Рудинський.

Коменданти УНКВС ВО:

11 липня 1934 р. – квітень 1938 р. –
Л.Н. Бельський;

5 липня 1938 р. – 1 листопада 1939 р. – П.А.
Климчук.

СТИСЛІ БІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО КЕРІВНИЙ СКЛАД УДБ УНКВС ВО

Стислі біографічні довідки подаються в такому вигляді: прізвище, ім'я, по – батькові; рік народження та смерті; місце народження; заняття батьків; рік вступу до лав комуністичної партії (ВКП(б)); освіта (вказується лише ступінь освіти: нижча, середня, вища); цивільна професія; роки служби в російській імператорській армії (в довідках – у царській армії); роки служби в червоній гвардії і червоній армії (в довідках в РСЧА); час вступу до органів ЧК – ДПУ – НКВС; посада з якої був призначений на роботу до Вінниці; номер і дата наказу НКВС СРСР або УРСР по особовому складу (о/с) яким співробітник був призначений на посаду, або відкликаний з неї (вказується перша дата призначення; відомі авторам накази по о/с ДПУ-НКВС УСРР за 1934 р. номери не мають); дати деяких призначень встановлені за особовими справами (у такому випадку вказується «згідно до записів в особовій справі») або за різноманітними довідками (у цьому випадку – джерело не вказується); спеціальні звання державної безпеки (ДБ) у 1935–1938 рр.); нагороди, отримані до 1939 р.; посада перед арештом; орган, яким був засуджений (військова колегія Верховного суду (ВК ВС) або військовий трибунал військового округу (ВТ ВО); статті кримінального кодексу (КК), за якими був засуджений; якщо чекіст не зазнавав репресій, то в довідках про це не зазначається.

Бабич Ісай Якович (1902–1948). Народився у Бериславі Херсонської губернії в родині кравця. Єврей. Член ВКП(б) з квітня 1920 р. Освіта нижча. Працював друкарем. В ЧК з 1920 р. З 27 лютого 1932 р. – начальник СПВ Харківського

І.Я. Бабич

облвідділу ДПУ. З першої половини 1933 р. – начальник СПВ Вінницької області. 27 серпня 1934 р. наказом НКВС УРСР призначений начальником СПВ УДБ УНКВС Одеської області. Капітан ДБ (1936 р.), майор ДБ (1937 р.), генерал-лейтенант (1943 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХВ) (1932 р.).

Л.Н. Бельський
Полтавського оперативного сектора ДПУ. З 1932 р. – комендант Вінницького облвідділу ДПУ. З 11 липня 1934 р. – комендант УНКВС ВО. З квітня 1938 р. – начальник відділу Адміністративно-господарського управління НКВС УРСР. Лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.).¹³

О.М. Борисов

Борисов Олексій Михайлович (1900–1964). Народився в Санкт-Петербурзі в родині конторника. Росіянин. Член ВКП(б) з жовтня 1918 р. Освіта нижча. Служив у царській армії і РСЧА. В ЧК з 1921 р. З жовтня 1930 р. – начальник ОВ Повпредства ОДПУ по Східно-Сибірському краю, Иркутськ. З 29 березня 1932 р. – у розпорядженні відділу кадрів ОДПУ СРСР. З лю-

¹³ ГДА СБУ, ф. 12, оп.1. Службова картка на Бельського Л.Н.

того 1932 р. – начальник ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. 3 жовтня 1932 р. – начальник ОВ Київського облвідділу ДПУ. 22 листопада 1934 р. наказом НКВС УСРР відкликаний до НКВС СРСР. 3 10 січня 1935 р. – заступник начальника ОВ УДБ УНКВС Куйбишевського краю. Капітан ДБ (1935). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) (1932 р.).

С.С. Брук

Брук Соломон Соломонович (1898–08.02.1938). Народився у м. Рудня Могильовської губернії (нині у складі Смоленської області Російської Федерації) у родині селянина-орендаря. Єврей. Член ВКП(б) з 1920 р. Освіта: самоучка. Працював прикажчиком. В ЧК з травня 1920 р. Згідно записів в особовій справі: з 1 листопада

1931 р. – оперуповноважений СПВ ДПУ УСРР; з 7 серпня 1932 р. – помічник начальника СПВ Вінницького облвідділу ДПУ; з 25 січня 1934 р. – начальник 1-го відділку СПВ ДПУ УСРР (приступив 22 лютого 1932 р.). Перед арештом 11 липня 1937 р. – помічник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) (1931 р.). Засуджений на смерть в особливому порядку і розстріляний у Москві.

Бутенко Микола Степанович (1899 – ?). Народився у селі Воскресенка Олександрійського повіту Катеринославської губернії у родині селянина. Українець. Член ВКП(б) з 1931 р. Освіта нижча. У 1920–1922 р в РСЧА. 3 травня 1922 р. в ДПУ. 3 липня 1933 р. по 8 квітня 1938 р. – начальник Теплицького РВ ДПУ Вінницької області. 8 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 128 призначений т.в.о. помічника начальника УНКВС ВО. 28 травня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 1302 призначений помічником начальника УНКВС ВО. 5 жовтня 1939 р. наказом НКВС СРСР № 1867 звільнений в запас. лейтенант ДБ (1936 р.). Старший лейтенант ДБ (1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1938 р.)¹⁴.

¹⁴ ГДА СБУ (м. Вінниця). Особова справа № 6615.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Київ), ф.12, спр. 3002.

Весеньєв-Шварцбург Леонід Мойсейович (1902-05.10.1938). З 1935 р. – начальник Іноземного відділення УДБ УНКВС ВО. 27 березня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 27 призначений заступником начальника 5-го відділу УДБ УНКВС ВО (з посади начальника іноземного відділку УДБ УНКВС ВО). Заарештований у квітні 1938 р. лейтенант ДБ (1936 р.). Засуджений ВК ВС СРСР до вищої міри соціального захисту. Розстріляний.

Я.І. Вронський-Шампоньєр

Вронський-Шампоньєр Яків Ілліч (1896 – ?). Народився у Житомирі у родині столяра. Єврей. Член ВКП(б) з 1919 р. Освіта нижча. Працював перукарем. Служив фельдшером у царській армії. Служив у РСЧА у 1917–1921 роках. В ЧК з травня 1921 р. 3 23 жовтня 1933 р. – начальник Риківського МВ ДПУ Донецької області. 22 листопада

1934 р. наказом НКВС УСРР призначений начальником ЕКВ УДБ УНКВС ВО. Згідно з записів в особовій справі 7 лютого 1936 р. призначений помічником начальника УНКВС Чернігівської області. Старший лейтенант ДБ (1936 р.), капітан ДБ (1937 р.)¹⁵.

Геплер Авраам Ілліч (1902 – 08.06.1939). Народився в Єлисаветграді Херсонської губернії у родині робітника. Єврей. Член ВКП(б) з 1926 р. Освіта: нижча. Працював прикажчиком. Служив у РСЧА у 1917–1918 рр. У ЧК з 1919 р. Згідно з записами в особовій справі: з 26 січня 1934 р. – начальник відділку ОВ ДПУ УСРР. 3 10 лютого 1936 р. – начальник ОВ УДБ УНКВС ВО. 3 січня 1937 р. наказом НКВС

А.І. Геплер

СРСР № 5 призначений начальником 5-го відділу УДБ УНКВС Київської області. 3 серпня 1937 р. – заступник начальника УНКВС Чернігівської області. 13 березня 1938 р. заарештований у Чернігові. Помер у лікарні київської в'язниці. Капітан ДБ (1936 р.)¹⁶.

С.А. Гінесін

ділу УДБ УНКВС ВО. 1 жовтня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 369 призначений т.в.о. начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1938 р.).

Б. С. Глузберг (Боскіс)

Працював токарем. Служив у 1918 – 1920 рр. у РСЧА. У ЧК з листопаду 1920 р. Згідно з записами в особовій справі: 3 березня 1931 р. –

Гінесін Самуїл Абрамович (1904–1996).

Народився у Катеринославі. Єврей. Член ВКП(б) з 1930 р. Освіта середня. В РСЧА не служив. В ОДПУ з 1924 р. 3 1932 р. – начальник відділку СПВ Донецького облвідділу ДПУ. 4 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1337 призначений заступником начальника 4-го відділу

Глузберг (Боскіс) Борис Самійлович (1897 – 25.09. 1938).

Народився у Клевені Рівненського повіту Волинської губернії у родині лісового брокера. Єврей. Член РСДРП(м) у 1916 – 1917 рр. Член ВКП(б) з 1932 р. (член РКП(б) у квітні 1919 р. – жовтні 1921 р. – виключений як колишній меншовик). Освіта нижча.

Працював токарем. Служив у 1918 – 1920 рр. у РСЧА. У ЧК з листопаду 1920 р. Згідно з записами в особовій справі: 3 березня 1931 р. –

начальник відділку ОВ ДПУ УСРР. 3 31 березня 1933 р. – помічник начальника ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. 3 11 липня 1934 р. до 8 квітня 1936 р. – помічник начальника ОВ УДБ УНКВС ВО. 3 1 грудня 1935 р. до 5 січня 1937 р. – начальник 1-го відділку ОВ УДБ УНКВС ВО. 3 8 квітня 1936 р. – заступник начальника ОВ УНКВС ВО. 3 1 січня 1937 р. – т.в.о. начальника ОВ УДБ УНКВС ВО. 3 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений т.в.о. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС ВО. Згідно з записами в особовій справі: з 5 січня 1937 р. – начальник 5-го відділу УДБ УНКВС ВО. 23 липня 1937 р. – відряджений до НКВС УРСР. 26 липня 1937 р. – наказом НКВС УРСР № 291 призначений начальником 5-го відділу УДБ УНКВС Одеської області. 23 лютого 1938 р. заарештований в Одесі. 25 вересня 1938 р. ВК ВС СРСР за статтями 54-1 «а», 54-8, 54-11 КК УРСР засуджений на смерть. Розстріляний у Києві. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)¹⁷.

Г.А. Ключвант-Гришин

призначений заступником начальника УНКВС Харківської області (з посади заступника начальника УНКВС Київської області). 3 30 червня 1937 р. – т.в.о. начальника УНКВС Одеської області. 20 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1516 призначений начальником УНКВС ВО. 1 серпня 1937 р. прийняв справи начальника УНКВС Вінницької області. 20 серпня 1937 р. – заарештований

Гришин (Ключвант-Гришин) Григорій Аркадійович (Аронович) (01.06.1903 – 02.09.1939).

Народився в Одесі в родині співця в синагозі. Єврей. Член ВКП(б) з червня 1920 р. Освіта: нижча. Працював конторником. В РСЧА з 1919 до 1921 р. В ЧК з лютого 1921 р. 27 березня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 419 призначений заступником

¹⁶ ГДА СБУ, (м.Чернігів), особова справа 1723; ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 17740 – 4; Лисенко О. Маніпуляція компрометуючою інформацією як метод фальсифікації слідства в умовах Великого терору (на прикладі архівно-кримінальної справи на А. Геплера) // З архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ. 2021. № 1. С. 163-185

¹⁷ ГДА СБУ (м. Одеса), особова справа №2250; ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 026907; Бажан О., Золотарьов В. «Знавець інформаційно-чекістської справи» (Начальник Особового відділу УДБ УНКВС по Одеській області Борис Глузберг) // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 27. Одеса: Друкарський дім, 2019. С. 110 – 123.

у Києві. 2 червня 1939 р. ВТ військ НКВС Московської області за ст. 58-1 "а", 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Капітан ДБ (1935 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)¹⁸.

Денау Ян Янович (1898–1974).

Народився у Курляндській губернії у селянській родині. Латись. Член ВКП(б) з листопада 1919 р. Освіта нижча. Працював ливарником і помічником бухгалтера. Служив у російській армії та у 1918–1919 у РСЧА. В ЧК з 1920 р. Згідно записів в особовій справі: з 20 грудня 1934 р. – начальник Могилів-Подільського РВ НКВС Вінницької області (до виконання обов'язків приступив 05 січня 1935 р.); з 15 червня 1935 р. – помічник начальника СПВ УДБ УНКВС ВО. З 26 квітня 1936 р. – заступник начальника СПВ УДБ УНКВС ВО. 20 квітня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 555 відкликаний до НКВС СРСР. 2 червня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 891 призначений заступником начальника 11-го відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1937 р.).

Я.Я. Денау

М.Я. Детинко

Детинко Мойсей Якович (1902 – 22.09.1938).

Народився в Острозі Волинської губернії в родині кравця. Єврей. Кандидат у члени ВКП(б) з 1930 р. Освіта нижча. Служив у 1920–1922 рр. в РСЧА. В ДПУ з 1922 р. Згідно з записами з особової справи: з 1929 р. – уповноважений контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. З вересня 1930 р. – уповноважений, а з травня

1931 р. – помічник начальника Особливого відділку Вінницького оперсектора ДПУ. З 20 лютого 1932 р. – помічник начальника ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 27 липня 1934 р. – виконуючий Т.в.о. ОВ УДБ УНКВС ВО. З 25 липня 1935 р. – начальник відділку ОВ УДБ НКВС УРСР. З 27 березня 1937 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Старший лейтенант ДБ (1936). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1937 р.). Заарештований 23 лютого 1938 р. ВК ВС СРСР засуджений на смерть за статтями 54-1 п.«б», 54-8, 54 – 11 КК УРСР. Розстріляний у Києві¹⁹.

Донець Георгій Тихонович (1899–1960).

Народився в Мерефі Харківської губернії в родині селянина. Українець. Член ВКП(б) з січня 1919 р. Освіта нижча. Працював токарем. В РСЧА у 1917 – 1920 рр. В ЧК у травні-вересні 1920 р. і з червня 1921 р. До 3 січня 1937 р. – начальник транспортного відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. Посада у січні – серпні 1937 р. – невідома. 4 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1338 призначений помічником начальника УНКВС ВО «як колишній начальник 6-го відділу УДБ НКВС Чернігівської області». 15 березня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 79 призначений т.в.о. начальника Управління шосейних доріг НКВС УРСР. Капітан ДБ (1936 р.), генерал-майор технічних військ (1943 р.).

Г.Т. Донець

Н.Б. Едвабник

Едвабник Наум Борисович (1902 - ?). Народився в Генічеську Таврійської губернії у родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1927 р. Освіта: нижча. В ЧК з січня 1920 р. З 1932 р. – помічник начальника ЕКУ ДПУ УСРР. З 1933 р. – начальник ЕКВ Вінницької області. З 11 липня 1934 р. – начальник

¹⁸ ГДА СБУ (м. Вінниця), особова справа №7542; ГДА СБУ (м. Київ), ф.6, спр. 49732 фп; ГДА СБУ (м. Київ), ф.12. Службова картка Ключовант-Гришина Г.А.; Золотарьов В. Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключованта-Гришина // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 2014. № 2. С. 407-442

¹⁹ ГДА СБУ (м. Київ), ф.12, спр. 2381.

ЕКВ УДБ УНКВС ВО. 22 листопада 1934 р. наказом НКВС УРСР призначений начальником ЕКВ УДБ УНКВС Одеської області. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХV) (1934 р.). 31 березня 1939 р. наказом НКВС СРСР № 649 звільнений з посади начальника ДТВ ГУДБ НКВС Ярославської залізниці. Заарештований навесні 1939 р. Звільнений з-під варти наприкінці 1939 року.

Запутряєв Олександр Михайлович (08.1903–?). Народився у селі Боровиці Ржевського повіту Тверської губернії в родині селянина-середняка. Росіянин. Член ВКП(б) з 1924 р. Освіта вища юридична. Працював пастухом, вантажником, пожежником. В ОДПУ з червня 1931 р. 14 березня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 600

О.М. Запутряєв
(тюремне фото)

з посади заступника начальника 14-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Ленінградської області відряджений до НКВС УРСР. З 14 квітня 1938 р. – т.в.о. заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. За власним зізнанням з 19-го по 30-го квітня 1938 р. очолював Жмеринську міжрайонну оперативно-слідчу групу УНКВС Вінницької області. З липня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 431 з посади т.в.о. заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО призначений т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 22 жовтня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 697 призначений виконуючим обов'язки заступника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР з посади т.в.о. заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 22 липня 1939 р. звільнений з НКВС СРСР. Молодший лейтенант ДБ (1936 р.). Лейтенант ДБ (23 серпня 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХV) (1938 р.). Перед арештом 2 лютого 1940 р. – старший інспектор при директорі Кіровського заводу (м. Ленінград). 6 травня 1941 р. ВТ НКВС КВО засуджений на смерть за ст. 206 – 17 п. «б» КК УРСР. 24 липня 1941 р. ВК ВС СРСР смертний вирок замінила на 10 років позбавлення волі. У 1942 р. відправлений на фронт²⁰.

²⁰ ГДА СБУ (м. Вінниця), спр. 7536.

²¹ ГДА СБУ (м. Київ), ф.12, оп.1, спр. 1725

Ізвеков Микола Олександрович (17.04.1894– 04.1946). Народився у Калузі у родині поліцейського. Росіянин. Освіта нижча. Член ВКП(б) з жовтня 1918 р. Працював складачем у друкарні. В ЧК з травня 1918 р. З 13 березня 1930 р. – начальник Рязанського окружного відділу ОДПУ. У травні – вересні 1932 р. – навчався на курсах удосконалення керівного складу ОДПУ. Згідно з записами в особовій справі з 3 листопада 1932 р. по 8 травня 1933 р. – 2-й заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ. 8 травня 1933 р. призначений начальником Житомирського міського відділу ДПУ і Особливих відділів ОДПУ 8-го стрілецького корпусу, 44-ї стрілецької дивізії і 5-ї кавалерійської дивізії. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(V) (1930 р.). 10 серпня 1938 року звільнений з посади заступника начальника Управління робітничо-селянської міліції НКВС УРСР і НКВС взагалі «за зв'язок з ворогами народу у Дніпропетровську і як син поліцейського». Помер у Москві.

Калганов Василь Васильович (1905–?). Народився в Чернігові в родині робітника. Росіянин. Член ВКП(б) з 1928 р. Освіта нижча. Працював чорноробом. Служив в РСЧА у 1919–1920 рр. В ЧК з 1920 р. З квітня 1932 р. – уповноважений ЕКУ ДПУ УСРР. З червня 1932 р. – уповноважений ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ; з вересня 1935 р.

В.В. Калганов

– начальник 2-го відділку ЕКВ УДБ УНКВС ВО; з 1937 р. – начальник 4-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС ВО; з 3 лютого 1938 р. по 20 лютого 1938 р. – начальник сільськогосподарського відділу. У 1938 – квітні 1938 р. – заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 20 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 167 призначений т.в.о. начальника 10-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС ВО). Лейтенант ДБ (1936 р.)²¹.

Канєвський

Юхим Еммануїлович (1901 – 28.01.1940). Народився у Пирятині Полтавської губернії у родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1927 р. (у 1918–1919 рр. – член осередку єврейської компартії у м. Пирятин, згодом член РКП(б) у 1920–1921 рр. (виключений «за відірваність від мас»). Освіта середня. В ЧК з 1919 р. З 16 липня 1934 р. – начальник Бердичівського міськвідділу НКВС і ОВ НКВС 3-ї кавалерійської і 10 стрілецької дивізії. 16 червня 1935 р. наказом НКВС СРСР № 401 начальником ТВ УДБ УНКВС ВО. 9 листопада 1936 р. наказом НКВС СРСР № 401 призначений начальником ТВ УДБ УНКВС Челябінської області. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ (XV) (1933 р.), орденом Знак Пошани, (1937 р.). Перед арештом 10 травня 1939 р. – начальник Темниковського табору НКВС. 21 жовтня 1939 р. ВТ військ НКВС Уральського ВО засуджений на смерть за ст. 193-17 КК РРФСР. Розстріляний.

Ю.Е. Канєвський**П. Климчук**

Климчук Петро Антопович (18.12.1908 - ? після 1986 р.). Народився с. П'ятничани Вінницького повіту Подільської губернії у селянській родині. Українець. Освіта нижча. Член ВКП(б). Працював сезонним робітником, вантажником. З 1930 р. служив в РСЧА. З 18 квітня 1933 р. – вахтер Вінницького облвідділу ДПУ.

З 1935 р. – черговий помічник коменданта, а з 5 липня 1938 р. – в.о. коменданта, а з 25 січня 1939 р. – комендант УНКВС ВО. Старшина. Молодший лейтенант ДБ (1939 р.) 1 листопада 1939 р. відряджений до Луцька на посаду т.в.о. коменданта УНКВС. З 20 грудня 1939 р. – комендант УНКВС по Рівненській області²².

Корабльов Іван Михайлович (1899 - ? – після 1956).

Народився у в селі Місіно Холмського повіту Псковської губернії в родині селянина-бідняка. Росіянин. Член ВКП(б) з 1919 р. Освіта: нижча. Працював токарем. В РСЧА у 1919–1920 рр. В ЧК з грудня 1920 р. З 1 вересня 1937 р. – помічник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області. 7 лютого 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. З березня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 501 призначений начальником УНКВС Вінницької області. 14 січня 1939 р. наказом НКВС СРСР № 98 звільнений з посади та відкликаний до НКВС СРСР. 30 січня 1939 р., втративши посаду начальника УНКВС здійснив спробу самогубства (двічі стріляв у себе з пістолета). З 25 травня 1939 р. – заступник начальника табору НКВС та будівництва Архангельського целюлозно-паперового комбінату НКВС. 18 травня 1940 р. – заарештований. 6 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу засуджений на смерть за ст. 206-17 «б» КК УРСР. 24 червня 1941 р. ВК ВС СРСР знизилася покарання до 10 років позбавлення волі. Старший лейтенант ДБ (1936 р.), капітан ДБ (1937 р.), майор ДБ (1938 р.). Нагороджений орденом Знак пошани (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1933 р.).

І.М. Корабльов
(тюремне фото)

Корчагін Лель Савович (1901 - ? після 1984). Народився в Катеринославі. 23 липня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 489 з посади т.в.о. начальника 2-го відділення УДБ УНКВС ВО відкликаний до НКВС СРСР. Лейтенант ДБ (1936 р.).

Л.С. Корчагін

²² Жив'юк А. Один із «perpetrators»: комендант УНКВД-УМГБ-УКГБ Петро Климчук // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № 2. 2019. С. 5–43.

**Кочоров Валеріан
Дмитрович (1906 - ?).**

Народився в Бердянську Таврійської губернії. Росіянин. Член ВКП(б) з 1930 р. В ДПУ з 1932 р. 7 квітня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 812 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС ВО (з посади начальника 6-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Ленінградської області). 9 червня 1938 р. наказ НКВС СРСР № 812 про призначення Кочорова начальником 3-го відділу УДБ УНКВС ВО відмінений. Чи приїздив до Вінниці – невідомо. Лейтенант ДБ (1937 р.).

В.Д. Кочоров

В.Я. Лєвоцький

Лєвоцький Василь Якович (11.1896 – 06.10. 1941).

Народився у м. Щигри Курської губернії в родині пакувальника тютюнової фабрики. Росіянин. Освіта нижча. Член РСДРП(б) з березня 1916 р. (у 1915–1916 рр. – анархіст). Працював електромонтером. Учасник Першої світової війни. В РСЧА з 1917 р. В ЧК з грудня 1919 р. 3 15 вересня 1930 р. – начальник Сумського оперативного сектора ДПУ. 3 1 лютого 1932 р. – начальник Вінницького оперативного сектора ДПУ. Згідно із записами в особовій справі з 25 лютого 1932 р. до 21 вересня 1932 р. – начальник Вінницького обласного відділу ДПУ. 3 21 вересня 1932 р. по 1 квітня 1933 р. – співробітник резерву ДПУ УСРР. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило Лєвоцького з посади начальника Вінницького облвідділу ДПУ лише 19 листопада 1932 р. 3 1 квітня 1933 р. – начальник Полтавського міського відділу ДПУ Харківської області. Майор ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(В) (1930 р.). Перед арештом 28 червня 1938 р. – начальник Пермського МВ НКВС Свердловська область. 31 травня 1939 р. ВК ВС СРСР засуджений за статтями 58-7, 58-11 КК РРФСР до 20 років позбавлення волі. Помер у таборі.

Леопольд (Ройтман) Данило Самійлович (1901 – 19.04.1939).

Народився у селі Сесени Бессарабської губернії у родині дрібного торговця. Єврей. Член ВКП(б) з квітня 1920 р. Освіта нижча. Працював слюсарем. Служив у РСЧА у 1917 – 1919 рр. У ЧК з квітня 1920 р. 3 15 серпня 1931 р. – начальник Іноземного відділу ДПУ УСРР. Згідно з записами в особовій справі: з 29 жовтня 1932 р. – начальник ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. 23 березня 1934 р. – начальник ОВ Донецького облвідділу ДПУ. Перед арештом 31 липня 1938 р. – начальник Дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Південної залізниці, Харків. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) (1932 р.). 19 квітня 1939 р. ВК ВС СРСР засуджений на смерть ст. 58-1; ст. 58-8; ст. 58-11 КК РРФСР і розстріляний у Москві²³.

**Д.С. Леопольд
(Ройтман)**

З.Г. Лунєв-Мінц

Лунєв-Мінц Зиновій Григорович (Гершович) (1900 - ?).

Народився в Кременчуці в родині прикажчика. Єврей. Член ВКП(б) з 1926 р. Освіта нижча. Працював конторником. В ЧК з вересня 1921 р. Згідно з записами в особовій справі: з 17 січня 1930 р. – помічник начальника Херсонського окрвідділу ДПУ. 3 24 вересня 1930 р. – помічник начальника, а з 16 грудня 1931 р. – начальник Особливого відділку 6-го (Вінницького) оперсектора ДПУ. 3 лютого 1932 р. – в.п. начальника Особливого відділу Вінницького облвідділу ДПУ. 3 2 березня 1932 р. – помічник начальника 3-го відділу Особливого відділу ДПУ УСРР і Українського ВО. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1937 р.). Перед арештом 2 вересня 1937 р. – співробітник резерву НКВС УРСР. 16 грудня 1937 р. особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі²⁴.

²³ ГДА СБУ (м. Харків), особова справа № 8219.

²⁴ ГДА СБУ, Київ, ф.12, спр. 2280; Бажан О., Золотарьов В. Організатор вбивства генерал-хорунжого армії УНР В. Оскілка або послужний список чекіста Зиновія Лунєва-Мінца // Краєзнавство. 2019. № 2. С. 161-175.

Майстрок Володимир Федорович (1903 - 1976).

Народився в Проскуріві в родині робітника. Українець. Член ВКП(б) з червня 1928 р. Освіта: нижча. Працював робітником. В ОДПУ з 1932 р. З 28 червня 1937 р. – начальник Оригинського РВ НКВС. З 1 листопада 1937 р. – начальник 1-го відділу 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. Згідно записів в особовій справі з 1 вересня 1938 р. – виконуючий обов'язки начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. 26 вересня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 637 призначений виконуючим обов'язки начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. Згідно записів в особовій справі 1 травня 1939 р. призначений начальником 2-го (СПВ) відділу УДБ УНКВС ВО. 5 листопада 1940 р. призначений заступником начальника УНКВС Ворошиловградської області. 5 травня 1941 р. – заарештований, обвинувачувався за ст. 206-17 п «б» КК УРСР. 22 травня 1941 р. звільнений з-під варти під підписку про невиїзд. 18 серпня 1941 р. кримінальну справу припинено. Молодший лейтенант ДБ (1936 р.), лейтенант ДБ (1939 р.), старший лейтенант ДБ (1941 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХВ) (1938 р.)²⁵.

В.Ф. Майстрок

Міцул Олександр Іванович (1898 -?). Народився в Одесі в родині селянина. Молдованин. Член ВКП(б) з 1919 р. Освіта: нижча. Працював токарем. Служив в РСЧА у 1918–1921 рр. В ЧК з 1921 року. З 25 грудня 1936 р. – начальник Краматорського МВ НКВС Донецької області. 26 липня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 291 призначений начальником 5-го відділу УДБ УНКВС ВО. 14 лютого 1938 р. наказом НКВС СРСР № 270 призначений начальником Управління шосейних доріг НКВС СРСР. Старший лейтенант ДБ (1936 р.).

Морозов Ігнатій Дмитрович (1898 – 26.07.1940).

Народився у селі Ольховець Веневського повіту Тульської губернії у родині вантажника. Член ВКП(б) з квітня 1919 р. Освіта: нижча. Працював прикажчиком у магазинах. В ЧК у квітні – серпні 1919 р. і з квітня 1920 р. В РСЧА у 1919-1920 р., був поранений. З травня 1927 р. – помічник начальника 25-го

І.Д. Морозов

Молдавського прикордонного загону ОДПУ, Тирасполь. З 19 липня 1930 р. – помічник начальника з секретно-оперативної частини 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ. З 15 червня 1932 р. – начальник 22-го Волоцького прикордонного загону ОДПУ, Вінницька область. З 20 червня 1935 р. в резерві Головного управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР. З 1935 р. до 10 лютого 1936 р. – начальник ОВ УНКВС Вінницької області і, за сумісництвом, начальник ОВ ГУДБ НКВС 17-го стрілецького корпусу і 24-ї стрілецької дивізії. З 1935 р. (?) до 29 травня 1937 р. – помічник начальника УНКВС Вінницької області. 29 травня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 819 призначений начальником 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР (фактично очолював відділ до середини червня 1937 р.) 16 серпня 1937 р. – наказом НКВС СРСР № 1443 призначений заступником начальника УНКВС Вінницької області. Після арешту Г.А. Гришина керував роботою УНКВС Вінницької області, хоча на посаду т.в.о. начальника УНКВС наказами НКВС СРСР і УРСР не призначався. З березня 1938 р. – наказом НКВС СРСР № 501 відкликаний з поста заступника начальника УНКВС ВО у розпорядження НКВС СРСР. З 28 березня 1938 р. – начальник 6-го (військового) відділу 1-го Управління НКВС СРСР. Перед арештом 4 квітня 1939 р. – заступник начальника слідчої частини НКВС СРСР. 24 квітня 1940 р. – ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Капітан ДБ (1936 р.), майор ДБ (1937 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХВ) (1932 р.)²⁶.

²⁵ Подкур Р.Ю. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...» - виконавець партійних рішень Компартії - полковник держбезпеки В. Майстрок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 1. С. 5-71.

²⁶ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 519-520.

**Надеждін (Хайма)
Олександр Михайлович**

(1903–1955). Народився в Одесі в родині конторника. Єврей. Член ВКП(б) з ?. Освіта нижча. В ЧК з 1920. З 12 лютого 1929 р. – старший уповноважений обліково-повідомного відділку Чернігівського окрвідділу ДПУ. З 1 липня 1930 р. – уповноважений секретного відділу Вінницького окрвідділу ДПУ. З 27 лютого 1932 р. – уповноважений, а з 11 вересня 1932 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу Вінницького облвідділу ДПУ. З 5 квітня 1933 р. – начальник 1-го відділку Харківського облвідділу ДПУ. З 1 березня 1936 р. – заступник начальника СПВ УДБ УНКВС Одеської області. 1 травня 1937 р. – відкликаний до НКВС УРСР. 4 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1338 призначений начальником 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. 5 червня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 343 відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР. 5 червня 1938 р. заарештований. 29 жовтня 1939 р. особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). 27 січня 1955 р. зарубав сокирою дружину і покінчив життя самогубством²⁷.

О.М. Надеждін
(Хайма)
(тюремне фото)

Назаренко Олександр Петрович (1899 - 1967). Народився у Біловодську Старобільського повіту Харківської губернії у родині селянина. Українець. Член ВКП(б) з 1930 р. Освіта нижча. Працював шахтарем. В ДПУ з 1928 р. З 1934 р. – начальник Старо-Ушицького райвідділу НКВС, Вінницька область. З 1936 р. – начальник Ярмолинецького райвідділу НКВС, Вінницька область. З 1937 р. – начальник Жмеринського райвідділу НКВС, Вінницька область. 22 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 180 призначений – начальником Гайсинського райвідділу НКВС, Вінницька область. З 1938 р. – т.в.о. начальника 6-го відділу УНКВС Вінницької області. У 1939 – 1940 рр. – заступник начальника 2-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Вінницької області. Лейтенант ДБ (1936 р.).

**Нікельберг Григорій
Мойсейович (1900 - 1971).**

Народився у родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1927 року. Служив у РСЧА у 1919–1921 рр. З 1935 р. – начальник ЕКВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області. З зими 1936 р. – начальник ЕКВ УДБ УНКВС ВО. З січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений 6-го відділу УДБ УНКВС ВО. 11 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1150 відкликаний до НКВС СРСР. 2 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1322 відрядження до НКВС СРСР скасовано. 19 листопада 1937 р. наказом НКВС СРСР № 2019 призначений заступником начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці. Старший лейтенант ДБ (1936 р.).

Г.М. Нікельберг

В.І. Окруй

**Окруй Володимир
Іванович (02.04.1894 –**

31.10.1937). Народився у Радомі Радомської губернії (нині у складі Польщі) у родині коваля на залізниці. Поляк. Член ВКП(б) з лютого 1919 р. Працював слюсарем на заводі. Учасник Першої світової війни. У 1917–1921 рр. служив у РСЧА.

В ЧК з жовтня 1921 р. Служив у Подільській губ. ЧК (з 29 листопада 1921 р. – заступник начальника, а з 5 квітня 1922 р. – начальник економічного відділу). З 28 квітня 1922 р. по 10 березня 1923 р. – начальник Могилівського повітового / прикордонного загону ДПУ. З 11 квітня 1935 р. – заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області. З січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений заступником начальника НКВС Вінницької області. Згідно записів в особовій справі 14 липня 1937 р. відряджений до НКВС УРСР. З 17 липня 1937 р. – начальник Коростенського окрвідділу НКВС Київської області. 4 серпня 1937 р. – заарештований. 29 жовтня 1937 р. засуджений ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «а», 54-6 КК УРСР на смерть. Розстріляний у Києві. Капітан ДБ (1935 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)²⁸.

²⁷ ГДА СБУ (м. Вінниця), особова справа № 6749.

²⁸ ГДА СБУ (м. Вінниця), особова справа № 7544; ГДА СБУ, ф. 12. Службова картка на Окруя В.І.

Орлов Данило Володимирович (Давид Вульфівич Подільський) (1902–22. 09.1938).

Народився у с. Посад Крюков Кременчуцького повіту Полтавської губернії в родині механіка торгівельної фірми «Зінгер». Єврей. Член ВКП(б) з 1919 р. Самоучка. Працював робітником сцени і декоратором. В РСЧА у 1918 – 1922 рр. В ДПУ з травня 1922 р. Згідно з записами в особовій справі: з 1 травня 1931 р. – помічник начальника Дніпропетровського оперсектора ДПУ. З 25 лютого 1932 р. – начальник ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ, 23 листопада 1932 р. – відкликаний до ДПУ УСРР. З 24 грудня 1932 р. – начальник 2-го відділу Економічного управління ДПУ УСРР. Перед арештом 17 березня 1938 р. – начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Донецької області. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ (ХV) (1932 р.), орденом Червоної Зірки (1937 р.). 22 вересня 1938 р. ВК ВС СРСР засуджений на смерть за ст. 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР. Розстріляний у Києві²⁹.

Д.В. Орлов

Орловський-Горощик Василь Михайлович (1896 – 11.10.1937).

Народився у Гродно в родині столяра. Білорус. Кандидат в члени ВКП(б) з 1932 р. (член РКП(б) з 1921 р. – виключений за пиятику і бюрократизм). Освіта: середня. Працював писарем. Служив у РСЧА у 1919-1921 роках. В ЧК з червня 1921 р. Згідно з записами в особовій справі: з 15 жовтня 1931 р. – помічник начальника ОВ Київського оперативного сектора ДПУ. З 20 лютого 1932 р. – помічник начальника ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. З липня 1933 р. – помічник начальника ОВ 2-ї окремої механізованої бригади, Київська область. Перед арештом у серпні 1937 р. – заступник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Донецької області. Засуджений на

В.М. Орловський

смерть в особливому порядку і розстріляний. Старший лейтенант ДБ (1936 р.) Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХV) (1937 р.)³⁰.

Осинін-Вінницький Григорій Маркович (1899 – 27.01.1940).

Народився у колонії Грос-Лібенталь Одеського повіту Херсонської губернії в родині кравця. Єврей. Член ВКП(б) з травня 1920 року. Освіта нижча. Працював прикажчиком. В РСЧА у 1917 – 1918 роках. В ЧК з квітня 1919 р. З квітня 1931 р. – начальник СПВ Полтавського оперсектора ДПУ. З весни 1932 р. по першу половину 1933 р. – начальник СПВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 1933 р. – начальник СПВ Харківського облвідділу ДПУ. До 13 червня 1938 р. – заступник начальника УНКВС Далекосхідного краю і начальник ОВ НКВС Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії. 14 липня 1938 р. заарештований. 26 січня 1940 р. ВК ВС СРСР за статтями 58-1а, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Капітан ДБ (1936 р.), майор ДБ (1937 р.). Нагороджений орденом Леніна (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХV) (1932 р.).

Г.М. Осинін-Вінницький

Я.А. Пан

Пан Яків Аронович (Іванович) (03.08.1895 – 03.1939).

Народився у Києві (за іншими даними у Бердичеві) у родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з жовтня 1917 р. Освіта середня. 6 років працював зубним техніком. Учасник Першої світової війни. В РСЧА з жовтня 1917 р. В ЧК з листопада 1919 р. З 25 лютого 1932 р. – начальник ЕКВ Київського облвідділу ДПУ. З 1932 р. (не раніше травня, не пізніше грудня) – заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ. З 11 липня 1934 р. – заступник начальника УНКВС Вінницької області. 7 квітня 1935 р. наказом НКВС СРСР

²⁹ ГДА СБ України (м. Донецьк), спр. 828- 2с.

³⁰ ГДА СБУ (м. Донецьк), особова справа № 827-2ф.

№ 212 призначений заступником начальника Адміністративно-господарського управління НКВС УСРР з посади заступника начальника УНКВС ВО. Перед смертю у 1939 р. – помічник начальника УНКВС Курської області. Капітан ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)

Перепеляк Михайло Іванович (1907 - ?).

Член ВКП(б) з 1939 р. Освіта незакінчена середня. Служив в УНКВС ВО: з 1934 р. – оперуповноважений обліково-статистичного відділку; з кінця 1937 р. – начальник 8-го (обліково-реєстраційного) відділку, з літа 1938 р. – начальник 1-го спецвідділу. Сержант ДБ (1936 р.), молодший лейтенант ДБ (1939).

А.О. Петерс

З листопада 1931 р. – помічник начальника відділу кадрів ДПУ УСРР. З березня 1932 р. – начальник ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 3 серпня 1932 р. – начальник міліції Одеської області. Капітан міліції (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.). Перед арештом 27 лютого 1938 р. – начальник УНКВС Полтавської області. 26 вересня 1939 р. засуджений до 2,5 років позбавлення волі умовно. 25 січня 1940 р. справу припинено.

М.Т. Приходько

З 11 липня 1934 р. – помічник начальника Економічного відділу УДБ НКВС УСРР. 11 бе-

**Петерс Андріан
Олександрович (1899 - ?).**

Народився у Києві в родині робітника-теслі. Росіянин. Член ВКП(б) з квітня 1919 р. Працював рахівником. В РСЧА у 1919 – 1920 роках. В ЧК з травня 1920 р. Згідно з записами в особовій справі:

З листопада 1931 р. – помічник начальника відділу кадрів ДПУ УСРР. З березня 1932 р. – начальник ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 3 серпня 1932 р. – начальник міліції Одеської області. Капітан міліції (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.). Перед арештом 27 лютого 1938 р. – начальник УНКВС Полтавської області. 26 вересня 1939 р. засуджений до 2,5 років позбавлення волі умовно. 25 січня 1940 р. справу припинено.

**Приходько Микола
Трохимович (1896 - 1953).**

Народився в с. Василівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії в родині шевця-кустаря. Українець. Член ВКП(б) з січня 1919 р. Освіта нижча. Робітник. Служив на царському флоті. В РСЧА з 1919 року. В ЧК з лютого 1921 р.

З 11 липня 1934 р. – помічник начальника Економічного відділу УДБ НКВС УСРР. 11 бе-

резня 1935 р. наказом НКВС СРСР № 141 призначений заступником начальника УНКВС Вінницької області. 3 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 звільнений з посади і відкликаний у розпорядження НКВС СРСР. 26 лютого 1937 р. наказом НКВС СРСР № 271 призначений начальником Миколаївського міськвідділу НКВС. З 27 серпня 1937 р. – т.в.о. наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР. З 1 жовтня 1937 р. по 26 лютого 1938 р. – начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області. У 1940 р., будучи начальником пароплавства в Астрахані, засуджений до 3-х років позбавлення волі за аварію, відбував покарання в таборах. З 1941 р. на роботі в НКВС. Капітан ДБ (1935). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) (1931)³¹.

**Пришивцин Антон
Якович (1905 - ? – після
1957).**

Народився в Маріуполі в родині слюсаря. Українець. Член ВКП(б) з 1927 р. Освіта нижча. Працював слюсарем. В ДПУ з серпня 1927 р. З 1937 р. – т.в.о. начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Донецької області. 5 червня 1938 р. наказом НКВС УРСР по о/с № 343 призначений т.в.о. начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області. 7 вересня 1938 р. наказом НКВС УРСР по о/с № 593 призначений в.о. заступника начальника УНКВС Вінницької області. 9 липня 1939 р. звільнений з посади і НКВС. Перед арештом 6 травня 1941 р. – начальник відділу інкасації Ворошиловградського банку. 20 вересня 1941 р. звільнений з-під варті. Лейтенант ДБ (1936 р.), старший лейтенант ДБ (1938 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.)³².

А.Я. Пришивцин

П.М. Рахліс

Рахліс Пейсах Меєрович (01.10.1897– 10.01.1938).

Народився в Таращі Київської губернії в родині власника кустарної друкарні. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з травня 1918 р. Працював складачем у друкарні. Учасник Першої світової війни. В РСЧА у 1919 – 1921 роках. У ЧК

³¹ ЦДАВО України, ф. 287, оп.7, спр. 1323.

³² ГДА СБУ (м. Вінниця), особова справа № 6598.

з 1921 року. З 13 грудня 1930 р. – заступник начальника 7-го (Волинського) оперативного сектора ДПУ. Згідно з записом у службовій картці з 20 лютого 1932 р. по 21 грудня 1932 р. – заступник начальника Вінницького облвідділу ДПУ. З 21 грудня 1932 р. – перший заступник Харківського облвідділу ДПУ. Перед арештом 7 серпня 1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС Узбецької РСР. 10 січня 1938 р. засуджений на смерть в особливому порядку. Розстріляний у Москві. Капітан ДБ (1936 р.). Майор ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)³³.

Редер Анатолій Володимирович (1907 – 28.07.1939). Росіянин. З 1 червня 1937 р. – оперуповноважений 4-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 3 вересня 1937 р. – оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. 28 липня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 508 призначений т.в.о. начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. З 3 листопада 1938 р. – в.п. начальника 9-го (сільськогосподарського) відділу УДБ УНКВС ВО. 29 квітня 1939 р. звільнений з НКВС за неможливістю подальшого використання як заступник начальника 6-го (військового) відділу УНКВС ВО. Сержант ДБ (1936 р.). 22 червня 1939 р. заарештований. Повісився в камері київської в'язниці.

А.І. Рейхман

Рейхман Лев Йосифович (1901–26.01.1940). Народився у Чернігові у родині кравця. Єврей. Член ВКП(б) з 1920 р. Освіта нижча. Працював слюсарем. Служив в РСЧА у 1919 р. В ЧК з грудня 1919 року. З 1932 р. – начальник відділку ЕКУ ДПУ УСРР. З 1932 р. – начальник ЕКВ Вінницького облвідділу ДПУ. З 1933 р. – начальник ЕКВ Донецького облвідділу ДПУ. Перед арештом 24 жовтня 1938 р. – начальник 7-го відділу 1-го Управління НКВС СРСР. 25 січня 1940 р. засуджений ВК ВС СРСР на смерть за статтями 58-1 «а»; 58-11 КК РРФСР. Розстріляний у Москві. Капітан ДБ (1936 р.). Майор ДБ (1937 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.).

С.С. Рудинський

ний начальником 12-го відділку (оперативної техніки) УДБ УНКВС ВО. З осені 1938 р. – начальник 2-го спецвідділку (оперативної техніки) УНКВС ВО. Лейтенант ДБ (1936 р.).

Симхович Абрам (Авраам) Михайлович (1902 – 27.02.1940). Народився у Маріуполі у родині кравця. Єврей. Член ВКП(б) з серпня 1921 р. Освіта нижча. Працював палітурником у друкарні. В ЧК з квітня 1919 року. З квітня 1931 р. – начальник СПВ Сумського оперсектора ДПУ. З травня 1931 р. – помічник начальника СПВ Вінницького оперсектора ДПУ. З лютого 1932 р. – помічник начальника СПВ Вінницького облвідділу ДПУ. З вересня 1932 р. – начальник 1-го відділку СПВ ДПУ УСРР. З квітня 1933 р. – помічник начальника СПВ Одеського облвідділу ДПУ. 27 серпня 1934 р. наказом НКВС УСРР призначений начальником СПВ УДБ УНКВС ВО. 4 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1338 призначений начальником 4-го відділу УДБ УНКВС Харківської області (до Харкова прибув 15 серпня 1937 р.). Перед арештом 6 березня 1939 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу Головного управління таборів НКВС СРСР. 26 лютого 1940 р. – ВК ВС засуджений на смерть за статтями 58-1 «а», 58-7, 58-11 КК РРФСР. Розстріляний у Москві. Старший лейтенант ДБ (1936 р.), капітан ДБ (1937 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)³⁴.

А. М. Симхович

³³ ЦДАВО України, ф. 288, оп.7, спр. 1368.

³⁴ Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919-1941. Донецк:Алекс, 2010. С. 296-297.

Скороход Онисим Йосифович (1904 - ?).

Народився у Цапівка Ямпільського повіту Подільської губернії у селянській родині. Українець. Член ВКП(б) з 1929 року. Освіта середня. В ДПУ з 1928 року. Згідно з записами в особовій справі: з 1935 р. – оперуповноважений Балтського РВ НКВС Молдавської АРСР. З 1 березня 1937 р. – оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. З 20 червня 1938 р. – начальник Бершадського РВ НКВС Вінницької області. З 17 серпня 1938 р. – т.в.о. начальника, а з 20 вересня 1938 р. – начальник 2-го (оперативного) відділку УДБ УНКВС ВО. З 17 вересня 1939 р. – начальник 3-го спецвідділу УНКВС ВО. Сержант ДБ (1936 р.), молодший лейтенант ДБ (1939 р.). Зник безвісті на фронті влітку 1942 року³⁵.

Сокирко Сергій Григорович (1900 - ?).

Народився в с. Ємільчине Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Українець. До січня 1937 р. – начальник 3-го відділку ЕКВ УДБ УНКВС ВО. З 24 серпня виконував обов'язки начальника новоствореного 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС ВО. 27 вересня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 366 призначений начальником 11-го відділу УДБ УНКВС ВО з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 20 вересня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 624 призначений начальником відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності УРСМ НКВС УРСР. Лейтенант ДБ (1936 р.).

Д.М. Соколинський
(тюремне фото)

Соколинський (Гімельман) Давид Мойсєйович (06.1902-21.01.1940). Народився в Одесі в родині робітника-бондаря. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з грудня 1920 р. Працював розсильним в одеському порту. В РСЧА у 1919–1920 роках. В ЧК з серпня 1921 року. З 31 травня 1932 р. – начальник Молдавського

обласного відділу ДПУ. 19 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У затверджений начальником Вінницького обласного відділу ДПУ. 11 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 2 призначений начальником УНКВС по Вінницькій області. 16 грудня 1936 р. наказом НКВС СРСР № 1190 призначений начальником УНКВС по Дніпропетровській області. Майор ДБ (1935 р.), старший майор ДБ (1936 р.). Нагороджений орденом Леніна (1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.). Перед арештом 2 березня 1939 р. начальник центрального управління морського нафтоналивного флоту наркомату водного транспорту СРСР. 19 січня 1940 р. ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Посмертно реабілітований прокуратурою Російської Федерації у 1994 році³⁶.

Тимофєєв Михайло Михайлович (1896 - 1977).

Народився в Санкт-Петербурзі в родині робітника-металіста. Росіянин. Член ВКП(б) з травня 1917 року. (у 1916 р. – анархіст). Освіта: нижча. Працював слюсарем. У 1918 – 1921 рр. в РСЧА. З квітня 1921 р. в ЧК. З 11 січня 1934 р. – начальник Чернігівського облвідділу ДПУ. 16 грудня 1936 р. наказом НКВС СРСР № 1190 призначений начальником УНКВС ВО. 20 липня 1937 р. – наказом НКВС СРСР № 1194 звільнений з посади начальника УНКВС ВО та відкликаний до НКВС СРСР. 1 серпня 1937 р. – здав справи начальника УНКВС ВО. 28 серпня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1516 призначений начальником Біломорсько-Балтійського каналу і начальником Біломорсько-Балтійського табору НКВС. Старший майор ДБ (1935 р.), генерал-майор (1945 р.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (1932), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (1932 р.)³⁷.

М.М. Тимофєєв

³⁵ ГДА СБУ (м. Вінниця), особова справа № 6792.

³⁶ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 550-551; Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919-1941. Донецк: Алекс, 2010. С. 298-299; Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд.: В.Д.Хоменко, О.В.Скрипник, І.М.Шиденко, І.В.Білокінь, В.О.Романюк; за редакцією Г.О.Ілляшова. К.: Ярославів Вал, 2010. С.66-68.

³⁷ ЦДАВО України, ф.1, оп.11, спр. 2475; ф.288, оп.7, спр. 1661. Див. докладно: Бажан О.Г., Золотарьов В.А. Штрихи біографії начальника Чернігівського обласного відділу ДПУ Михайла Тимофєєва // Родові таємниці Сіверянського краю. Випуск 8. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. С.41-55.

Токарєв Павло Ілліч (1906 - ?). Росіянин. Член ВКП(б) з 1927 р. В ЧК з 1921 р. 15 жовтня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 1910 з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Оренбурзької області відряджений до НКВС УРСР. 15 березня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 78 з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР призначений т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 8 травня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 1084 призначений заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО (з посади начальника відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР). 21 липня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 501 з посади т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО призначений начальником ОВ НКВС 17-го стрілецького корпусу. Лейтенант ДБ (1936 р.), старший лейтенант ДБ (23 серпня 1938 р.).

Г.Б. Толчинський

Толчинський Герман Борисович (1895 - ?).

Народився у м. Березівка Ананівського повіту Херсонської губернії в родині кустаря. Єврей. Член ВКП(б) з 1927 р. В ЧК з 1921 року. 3 січня 1932 р. – оперуповноважений ОВ ДПУ УСРР. 3 квітня 1933 р. – заступник начальника відділку ОВ Вінницького облвідділу ДПУ. 28

листопада 1934 р. наказом НКВС УСРР призначений т.в.о. помічника начальника ОВ УДБ УНКВС ВО з посади начальника 1-го відділку ОВ УДБ УНКВС ВО. 16 січня 1935 р. наказом НКВС СРСР № 35 призначений помічником начальника ОВ УДБ УНКВС ВО. 3 1936 р. – начальник ОВ УДБ УНКВС Чернігівської області. 3 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області. 4 серпня наказом НКВС СРСР № 1338 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. 8 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 132. Відряджений у розпорядження НКВС СРСР. 20 травня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 1201 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС Іркутської області. Старший лейтенант ДБ (1936 р.), капітан ДБ (17 листопада 1937 р.).

М.А. Тульке

16 грудня 1935 р. наказом НКВС СРСР № 841 призначений заступником начальника ТВ УДБ УНКВС ВО. 3 осені 1937 р. – заступник начальника 7-го відділку 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ (XV) (1938 р.). В МДБ працював до 1949 року.

Турбовський Наум Цалєвич (1896 - ?).

Народився у с. Ходорків Сквирського повіту Київської губернії у родині робітника-теслі. Єврей. Член ВКП(б) з 1918 року. Працював машиністом. Учасник Першої світової війни. У ЧК з лютого 1920 року. Освіта нижча. Згідно з записів в особовій справі: з 15 лютого 1935 р. – начальник відділу лісової охорони УНКВС ВО. 3 1 червня 1936 р. – начальник оперативного відділку УДБ УНКВС ВО. 3 26 грудня 1936 р. – інспектор при начальнику УНКВС Дніпропетровської області. Лейтенант ДБ (1936 р.). Нагороджений орденом Червоної Зірки (1937 р.).³⁸

Н.І. Турбовський

Федоров Яків Федорович (1903 - ?). Народився у Петербурзькій губернії в родині селянина. Росіянин. Член ВКП(б) з 1928. Освіта: нижча. Працював хліборобом, писарем, чорноробом. В ДПУ з 1930 р. 3 1935 р. – начальник Ободівського РВ НКВС Вінницької області. 22 квітня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 180 призначений начальником Немирівського РВ НКВС Вінницької області. 26 вересня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 637 призначений начальником 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС ВО. 3 лю-

³⁸ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 12, оп. 1, спр. 4227.

того 1939 р. начальник 3-го відділку транспортного управління УНКВС ВО. Молодший лейтенант ДБ (1936 р.). Восени 1942 р. пропав безвісті на фронті.

Й.Б. Фішер

Фішер Йосиф Борисович (1898 - ?). Народився у селі Тростянець Брацлавського повіту Подільської губернії у родині дрібного торговця. Єврей. Член ВКП(б) з 1925 року (виключений у 1958 р. Одеським обкомом КПУ, був членом РКП(б) у 1920–1921 рр. – виключений за

сварку). Освіта вища: закінчив у 1952 р. юридичний факультет Одеського університету. Працював прикажником. Служив у царській армії, дезертирував. Служив у РСЧА у 1919 – 1920 роках. У ЧК з 1920 року. У серпні 1920 р. – грудні 1926 р. працював в ЧК-ДПУ Поділля. 3 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС ВО з посади начальника відділку ОВ ГУДБ НКВС УРСР. 4 серпня наказом НКВС СРСР № 1338 призначений начальником 3-го відділу УДБ УНКВС Харківської області (приступив до виконання обов'язків 15 серпня 1937 р.). Старший лейтенант ДБ (1936 р.), капітан ДБ (17 листопада 1937 р.)³⁹.

Фролов (Янкельсон) Володимир Григорович (1899 - ?). Народився в Ізмаїлі Бессарабської губернії. Єврей. Член ВКП(б) з 1945 року. (член ВКП(б) з 1936 р. – виключений у грудні 1938 р. як репресований). Освіта середня. Служив в РСЧА у 1918 – 1920 роках. У ЧК з січня 1920 року. 9 вересня 1934 р. наказом НКВС УСРР призначений начальником відділку ОВ УДБ УНКВС Одеської області. З 1936 р. – заступник начальника ОВ УДБ УНКВС Вінницької області. 3 січня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 5 призначений заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС ВО. З літа 1937 р. працював у центральному апараті ГУДБ НКВС СРСР і вже 31 серпня 1937 р. був нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (ХУ) в числі співробітників ГУДБ НКВС СРСР. 4 лютого 1938 р. наказом НКВС СРСР № 195 призначений заступником начальника 9-го відділку 3-го

відділу ГУДБ НКВС СРСР, хоча офіційно відрадження до НКВС СРСР було оформлено лише 26 лютого 1938 р. наказом НКВС УРСР № 50. Старший лейтенант ДБ (1936 р.). 17 липня 1938 р. заарештований. Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 3-х років позбавлення волі.

Б.К. Шаблинський

пропетровського обкому КП(б)У. В НКВС з січня 1939 року. У січні 1939 р. призначений начальником УНКВС ВО (з 8-го – згідно запису в службовій картці; з 10 січня – наказом НКВС УРСР № 12; з 14-го січня – наказом НКВС СРСР № 98). Після реорганізації НКВС згідно запису в службовій картці з 1 червня 1941 р. – начальник УНКВС ВО (після реорганізації НКВС). Капітан ДБ (1939 р.). Нагороджений медаллю «За відвагу» (1940 р.). Загинув на фронті⁴⁰.

Шепеленко Григорій Васильович (1894 - ?). Народився у Києві. Українець. Член ВКП(б) з 1919 р. З 1931 р. – начальник обліково-статистичного відділку 7-го (Житомирського) оперсектора ДПУ. З 1932 р. – начальник обліково-статистичного відділку Вінницького облвідділу ДПУ. З 2 січня 1937 р. – начальник 8-го (обліково-реєстраційного) відділку УДБ УНКВС ВО. З 31 грудня 1937 р. – начальник 8-го відділу УДБ УНКВС Харківської області. Лейтенант ДБ (1936 р.)

Л.Н. Ширін-Шац

Ширін-Шац Лазар Наумович (1901 - ?). Народився в Житомирі в родині службовця. Єврей. Член ВКП(б) з 1927 року. Освіта нижча. Працював журналістом. В РСЧА у 1918 – 1919 рр., був важко контужений. У ЧК з січня 1920 року. З 14 березня 1938 р. начальник 6-го відділку

³⁹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 563-565.

⁴⁰ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 12, оп. 1. Службова картка Шаблинського Б.К.

4-го відділу УДБ НКВС УСРР. 21 березня 1938 р. наказом НКВС УСРР № 87 призначений т.в.о. заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. Після від'їзду Надеждина і до приїзду Пришивцина керував роботою 4-го відділу УДБ УНКВС ВО. 28 серпня 1938 р. наказом НКВС УСРР № 548 призначений начальником Відділу місць ув'язнення УНКВС ВО. 20 вересня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 2163 призначений начальником Управління будівництва Новоград-Волинського вузла і дороги Житомир – Новоград-Волинський (з посади заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС ВО). Старший лейтенант ДБ (1936 р.). Перед арештом 18 грудня 1940 р. – керуючий харківською конторою Інтуристу. 20 вересня 1941 р. – звільнений з-під арешту⁴¹.

М.А. Шприц
(Преображенський)

Шприц (Преображенський) Михайло Лазарович (1896 - ?). Народився у Шепетівці Волинської губернії в родині перукаря. Єврей. Кандидат у члени ВКП(б) з 1931 р. Освіта середня. У 1919 р. працював у більшовицькому підпіллі у Шепетівці, заарештований поляками, засуджений до 10 років каторги, втік у 1920 році. Служив у РСЧА у 1920 – 1921 роках. В ЧК з 1921 року. До 1934 р. служив оперуповноваженим СПВ УДБ НКВС УСРР. 2 вересня 1934 р. наказом НКВС УСРР призначений помічником начальника СПВ УДБ УНКВС ВО. З 1935 р. – помічник начальника 3-го відділку СПВ УДБ УНКВС ВО. Старший лейтенант ДБ (1936 р.).

* * *

Спираючись на зібрані біографічні відомості на 62 керівників державної області Вінницької області в 1932-1938 роках, можна стверджувати, що середній вік керівного складу радянських спецслужб в регіоні становив 34-35 роки. Левова частка «мечоносців партії 42 (67%) народилися на території сучасної України (8 - у Херсонській губернії, 8 - Катеринославській, 7 - Київській, 7 - Волинській, 5 - Подільській, 2 - Бессарабській, 3 - Полтавській, 2 - Таврійській,

2 - Харківській); 8 (13%) – у Росії (1 - Калузькій губ., 1 - Курській губ., 3 - Петербурзькій губ., 1 - Псковській губ., 1 - Тверській губ., 1 - Тульській губ.); 2 - в Білорусі; 1 - у Латвії; 1 - у Польщі; 1 - в Азербайджані. Більшість - 39 осіб (62%) рекрутувалися до органів держбезпеки під час громадянської війни. До приходу до лав Надзвичайної комісії рекрути мали різні цивільні професії (6 - прикажчики; 4 - робітники; 4 - фахівці друкарської справи; 3 - слюсарі; 3 - верстатники; 2 - писарі; 2 - конторники; 2 - помічник бухгалтера; 1 - пожежник; 1 - чорнороб; 1 - електромонтер; 1 - шахтар; 1 - декоратор; 1 - зубний технік; 1 - телеграфіст; 1 - машиніст; 1 - інженер-електрик; 1 - журналіст; 1 - ретушер; 1 - перукар).

Переважно увесь штат призначених посадовців мали квитки членів ВКП(б). До часу вступу до лав ВКП(б) Василь Левоцький, Михайло Тимофєєв входили до об'єднання прихильників анархізму, а Борис Глузберг упродовж 1916 – 1917 років був членом партії меншовиків. Лише один чекіст Василь Левоцький мав дореволюційний партійний стаж. 26 співробітників органів державної безпеки більшовиками стали у розпал Української революції 1917-1921 років. До роботи в радянських спецслужбах комуністами були 18 осіб (30%), інші отримали партквиток лише після переходу в органи ВУЧК-ДПУ.

Для керівного складу був характерний низький рівень освіти. З 62 чекістів, віднесених авторами до проводу держбезпеки лише два співробітника (Шаблинський і Запутряєв) мали вищу освіту та 8 осіб мали за плечима середню освіту. За національним складом керівний склад територіального органу розподілявся наступним чином: євреї - 30 осіб (48,4%), росіяни - 13 (21%), українці - 11 (17, 7%), латиші - 2 (3,2%), поляки - 1 (1,6%), молдаване - 1(1,6%), білоруси - 1(1,6%), не встановлено - 3 (4,8%).

Молоде покоління чекістів забезпечували найбільш масштабні репресивні акції: «постишевську» (1932-1934 рр.) та «єжовську» (1936-1938 рр.) чистки українського соціуму. Представники керівного ядра репресивних органів у регіоні були «чужинцями», прибульцями з різних регіонів Української РСР та СРСР. Серед очільників УНКВС Вінницької області (начальника, заступника начальника, керівників ключових підрозділів (секретно-політичного, контр-

⁴¹ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 12, оп.1. Службова картка Шаблинського Б.К.

розвідувального, особливого, економічного)) упродовж 1930-х років не було жодного вихідця з місцевого населення за виключенням уродженця м. Проскурова Володимира Майструка, який у часи Великого терору перебував на посаді начальника 1-го відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Вінницької області. Регіональний силовий підрозділ зазнавав регулярного «оновлення» складу співробітників. За запитом кадрової служби республіканського центру у добу Великого терору зміна працівників на відповідальних посадах в обласному управлінні НКВС відбувалася 1 раз на два-три місяці. У часи «єжовщини» на посаді начальника обласного

управління НКВС побувало 5 осіб (Д.М. Соколинський, М.М. Тимофєєв, Г. А. Гришин-Клювгант, І. Д. Морозов, І.М. Корабльов). При ротатії співробітників, як правило, переводили в інший регіональний підрозділ. Попри неухильну боротьбу з ворогами радянської влади на Поділлі 22 чекіста (35,5%) були репресовані як «змовники і шпигуни» або порушники «соціалістичної законності» (14 осіб було розстріляно; 6 осіб засуджено до різних термінів позбавлення волі, 1 – покінчив життя самогубством у в'язниці, 1 помер під час слідства, ще 3 осіб були заарештовані, але виправдані).

References

1. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2020). *Shtrykhy biohrafii nachalnyka Chernihivskoho oblasnoho viddilu DPU Mykhaila Tymofeieva. Rodovi taiemnytsi Siverianskoho kraiu*. 8, 41-55. [in Ukrainian].
2. Lysenko, O. (2021). *Manipuliatsiia komprometuiuchoiu informatsiieiu yak metod falsyfikatsii slidstva v umovakh Velykoho teroru (na prykladi arkhivno-kryminalnoi spravy na A. Hepliera)*. Z arkhiviv VUChK-HPU- NKVD-KHB. 1, 163 – 185. [in Ukrainian].
3. Khomenko V. D., Skrypnyk O. V., Shydenko I., M., (2010) *O.Kerivnyky ukrainskoi zovnishnoi rozvidky*. Kyiv: Yaroslaviv Val. [In Ukraine]
4. Podkur, R.Iu. (2018). «*Nasha partiia ye derzhavnoiu partiieiu, partiia, shcho keruie derzhavoiu...*» - *vykonavets partiinykh rishen Kompartii - polkovnyk derzhbezpeky V.Maistruk* // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. 1, 5-71. Kyiv [in Ukrainian].
5. Politychni represii na Podilli (20–30-kh rr. KhKh st.) (1999). Vinnytsia: Lohos [in Ukrainian].
6. Shapoval, Yu.I., Prystaiko, V.I., Zolotarov, V.A. (1997). *ChK – HPU – NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
7. Vasyliiev, V., Podkur, R. (2017). *Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko [in Ukrainian].
8. Zhyviuk, A. (2019). *Odyn iz «perpetrators»: komendant UNKVD-UMHB-UKHB Petro Klymchuk*. Z arkhiviv VUChK – HPU- NKVD – KHB. 2, 5-43. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Zolotarov, V. (2003). *ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli (1919 – 1941)*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
10. Zolotarev, V.A., Stepkyn, V.P. (2010). *ChK-HPU-NKVD v Donbasse: liudy y dokumentu. 1919-1941*. Donetsk: Aleks. [in Russian].
11. Zolotarov, V. (2014). *Zhertva «beriivskoi vidlyhy»: storinky biohrafii kapitana derzhavnoi bezpeky Hryhoriia Arkadiiovycha Kliuvhanta-Hryshyna*. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. 2, 407-442. [in Ukrainian].
12. Zolotarov, V., Bazhan, O. (2015). *Kerivnyi sklad UNKVS Odeskoi oblasti doby «iezhovshchyny». Pivdenyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh*. 19, 124-175. Odesa. [in Ukrainian].

Літинщина у плині часу

Літинщина. Цей благодатний край, цей чарівний куточок України на своєму історичному шляху став відображенням багатьох знакових подій минулого. Злети і падіння, перемоги і поразки – все відчули на своєму житті літинчани. Багато поколінь наших співвітчизників жили і творили на цій землі, своєю працею примножували її багатство.

В історичних джерелах та у фольклорі наш край називали по-різному: Болохівська земля, Поділля, Літинський край. Літинська земля не мала чітких географічних меж. Літинщиною іменують терени, розташовані навколо Літина та об'єднані в одну адміністративно-територіальну одиницю. Протягом історичного розвитку Літинщина належала до різних адміністративно-територіальних утворень у складі різних держав. В недалекому минулому це були Літинський повіт та Літинський район. Сучасна Літинщина є частиною споконвічної української землі, Поділля, та займає терени Літинської селищної територіальної громади.

Історія Поділля і Правобережної України відбилась на перебігу подій минулого Літинщини. Численні археологічні пам'ятки свідчать про те, що ця благодатна земля була заселена в найдавніші часи.

Краєзнавчі пошуки щодо першої друкованої згадки про Літин тривають і досі. В одній із Грамот великого князя Литовського Свидригайла (молодшого сина великого Литовського князя Ольгерда) – це 21 травня 1431 рік. Але нові пошуки дають ще один документ. Так, у Національному історичному архіві Білорусі знайдено грамоту володаря Поділля, племінника Ольгерда Федора Коріатовича, датовану 20 червня 1391 року.

Чимало фактів з минулого містечка знаходимо в «Этнографических сведениях о Подольской губернии», «Трудах комитета для историко-статистического описания Подольской губернии», «Трудах Подольского епархиального историко-

статистического комитета», «Подольских епархиальных ведомостях», «Актах Южной и Западной России», «Архиве Юго-Западной России» в литовських статутах XVI ст., польських люстраціях XVI–XVIII ст. Матеріали про Літин використовували у своїх працях такі дослідники Поділля, як В. Отамановський, Ю. Сіцінський, В. Гульдман та ін.

Вивчення історії своєї малої Батьківщини викликало інтерес письменників, істориків, краєзнавців, журналістів і звичайних громадян Літинщини.

Активно розпочало розвиватися краєзнавство в умовах незалежності України. Зросла кількість людей із почуттям великого патріотизму, які безкорисливо і самовіддано розпочали вести дослідницьку й пошукову роботу.

Серед сучасників значну увагу приділяють розвитку краєзнавчого руху наші земляки: уродженець с. Дяківці Олександр Петрович Реєнт (голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України), уродженець с. Сосни Сергій Дмитрович Гальчак (голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля інституту історії НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка).

Дослідженню історії Літина та Літинщини присвячені праці професійних істориків С.Д., Гальчака¹, І.М. Романюка, О.В. Гусева та С.О. Гусева², які є уродженцями Літинської землі. Досить детальний та аналітичний опис подій періоду Української революції на Літинщині знаходимо у книзі О.П. Реєнта та В.П. Рекрута «Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність»³. Вийшло до

¹Гальчак С.Д. Село Сосни у плині часу: від давнини до початку XXI ст. / 2-е вид. доп. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 240 с.; Гальчак С.Д. Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 376 с.

²Гусев О.В., Гусев С.О. Історія Літина. З найдавніших часів до початку XX століття. Вінниця, 2004. 90 с.

³Реєнт О.П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917 – 1921 рр.: революційні події та повсякденність; наук. ред. акад. В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2027. 298 с.

друку чимало публікацій краєзнавців, де висвітлено низку гідних на увагу сторінок минулого Літина та сіл Літинського району. Серед них чільне місце посідає «Сага про Літин» Миколи Кузьміна⁴ (упорядник В.І. Кривий⁵). Шанувальникам історії рідного краю відомі імена краєзнавців Івана Бурлаки, Андрія Нагатенка, Арсена Веселюка, Анатолія Гончара⁶, Валентина Долгих, Івана Коломійця, Валерія Кривого, Петра Слободянюка, Павла Ткачука⁷, Петра Ткачука, Наталії Щепілової, Луки Варчука, Валерія Рєзніка, Людмили Розпашнюк, Володимира Климчука, Петра Лаптіна, Лідії Мельничук, Михайла Присяжнюка, Івана Маковійчука, Анатолія Давидюка, Лідії Дровозюк, Анатолія Заблоцького, Михайла Сергійчука, Костянтина Завальнюка, Руслана Зелінського⁸ та ін. Наведений список не є повним, адже з часом з'являються нові дослідники, покликанням яких є краєзнавство Літинського краю.

На історичному шляху на долю Українства випали поневіряння та страждання – впродовж багатьох віків дорога до незалежності України встелена численними жертвами її героїв. Немає жодного куточка української землі, який би не був уславлений своїми героями. Перлина Поділля Літинщина також має славі державотворчі традиції та славних людей, перед якими мусимо схилити голови.

З початком новітньої російсько-української війни на сході України літинчани з 2014 року в ході Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил зі зброєю в руках захищають незалежність своєї Батьківщини. В цій борні віддали життя семеро мешканців колишнього Літинського району.

Після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, з 24 лютого 2022 року

Літинщина втратила 43 захисників України, які загинули на фронті або померли від наслідків важкої ратної праці. Наймолодшому з них 19 років, найстаршому – 58 років. Літин і 19 сіл територіальної громади стали місцем останнього земного спочинку героїв.

Літинщина шанує пам'ять загиблих та пишається своїми героями, які і сьогодні у збройному протистоянні з окупантом захищають нашу незалежність.

Високого звання Герой України удостоєні Сергій Станіславович Собко (у 2015 р.), уродженець Літина, бригадний генерал ЗСУ, начальник штабу – заступник командувача Сил територіальної оборони ЗСУ та Дмитро Леонідович Дозірчий (у 2022 р.), уродженець Літина, старший лейтенант, командир роти 59-ї окремої мотопіхотної бригади імені Якова Гандзюка.

За символічним збігом обставин літинчанин-герой Дмитро Дозірчий потрапив до військового підрозділу імені іншого, також героїчного уродженця Літинщини, Якова Гандзюка.

Генерал Яків Гандзюк, уродженець села Багринівці, в далекому 1918 році загинув від рук більшовицьких карателів, захищаючи незалежність молодой Української Народної Республіки. Сьогодні, через більш як сотню років, його нащадки також відстоюють свободу України.

Попри труднощі воєнного стану на сьогодні Літинська громада тримає життєвий темп, міцніє і розвивається. Це – результат величезної праці старших поколінь і наших сучасників. Переконані, що наш народ неодмінно здолає кремлівське зло, відбудуються та розквітнуть українські міста і села.

Розвитку і процвітання нашої Літинщини в єдиній соборній Українській державі!

⁴Кузьмін М. Сага про Літин. Краєзнавчі нариси та спогади. Літин, 2005. 140 с.

⁵Друга сага про Літин / упорядники Р.М. Зелінський, В.І. Кривий. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2022. 94 с.

⁶Гончар А.Г. Витоки або Селище та селищани. Історико-краєзнавчий нарис. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2016. 304 с.

⁷Ткачук П.І. Уладівко, доле моя! Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2015. 448 с.

⁸Зелінський Р.М., Завальнюк К.В. Літинщина в системі державно-адміністративного устрою від давнини до сучасності. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 232 с.; Зелінський Р.М. Вулиці Літина. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. – 160 с.; Літинський повіт у документах ХІХ – початку ХХ століть / Упорядник Р.Р. Зелінський. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 112 с.; Зелінський Р.М. Рік 1991-й. Крах імперії. Літинчани – свідки та учасники подій. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. 100 с.

Микулинецький монастир на Поділлі в історичних джерелах ХІХ - поч. ХХ ст.

У статті висвітлено хронологію подій, пов'язаних із діяльністю Микулинецького (Рожанського) монастиря, який існував у межах сіл Микулинці та Ріжок Лiтинського повіту Подільської губернії (нині – Винницького району Винницької області). Дослідження ґрунтується переважно на публікаціях з історичних джерел ХІХ – поч. ХХ ст. («Подольские епархиальные ведомости» та «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» та ін.).

Висвітлено вплив суспільно-політичних процесів російського самодержавства на діяльність церкви та релігійних установ. Акцентовано увагу на належності Російської православної церкви до державного управлінського апарату російського царизму. Великодержавна ідеологічна тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність» стала інструментом боротьби з релігійним інакомисленням, у тому числі з уніатством на теренах, приєднаних до Російської імперії у ХVІІІ ст., що підтверджується на прикладі історії Микулинецького (Рожанського) монастиря. Попри ідеологічну зашореність діяльності церковних установ, християнські інституції (церкви, монастирі) для щирих християн були джерелом задоволення духовних потреб.

Ключові слова. Микулинецький (Рожанський) монастир, Микулинці, православ'я, церква, монахи.

Ruslan Zelinskyi (Lytin of Vinnytsia region)

chief specialist of Lityn

Village Council

of Vinnytsia region

E-mail: zelinr@ukr.net

Mykulyntsi Monastery in Podilly in historical sources of the 19th - beginning 20th century

The article highlights the chronology of events related to the activities of the ykulynetskyi (Rozhanskyi) monastery, which existed within the Mykulyntsy and Rizhok villages of the Litynskyi district of the Podilsk province (now - Vinnytsia district of the Vinnytsia region). The research is based mainly on publications from historical sources of the 19th - early 20th century («Podolskiye eparchialnye vedomosti» and «Works of the Podolskiy eparchial historical and statistical committee», etc.).

The influence of socio-political processes of the Russian autocracy on the activities of the church and religious institutions is highlighted. Attention is focused on the affiliation of the Russian Orthodox Church to the state administrative apparatus of Russian power. Great-power ideological triad «Orthodoxy. Autocracy. Nationality» became a tool to fight against religious dissent, including Uniatism in the territories annexed to the Russian Empire in the 18th century, which is confirmed by the example of the history of the Mykulyntsi (Rizhok) monastery. Despite the ideological bias of the activities of church institutions. Christian institutions (churches, monasteries) were a source of satisfaction of spiritual needs for sincere Christians.

Key words. Mykulyntsi (Rizhok) monastery, Mykulyntsi, Orthodoxy, church, monks.

Пам'ятки духовної культури українського народу є невід'ємною частиною національно-культурної спадщини. Історія релігійних храмів є відображенням перебігу суспільно-історичних подій, як окремих регіонів, так і країни в цілому.

На прикладі дослідження історії монастирів, церков, костелів можна прослідкувати релігійні та соціально-політичні тенденції на теренах українських земель. Великий пласт історичних знань зосереджено в історії сакральних пам'яток

Поділля. Проте не всі вони збереглися до цього часу. Серед таких пам'яток – Микулинецький (Рожанський) монастир, що на Вінниччині.

Історичні документи донесли до нас відомості про основні віхи в діяльності цього монастиря, щедро супроводжувані народними легендами. Вагомим джерелом із церковної історії справедливо вважати напрацювання Подільського єпархіального історико-статистичного комітету під орудою видатних істориків церкви М. Яворського та Ю. Сіцинського. Не менш цінним історичним матеріалом є часопис «Подольские епархиальные ведомости». Саме на сторінках цього періодичного видання священник Іоанн Шипович у 1890 році опублікував об'ємну та змістовну статтю «Рожецкий или Микулинский монастырь». Закінчуючи історичний екскурс у минуле монастиря, отець Іоанн зауважив, що, можливо, колись із цього запозичуть хоча б декілька штрихів для загальної історії чернечого життя і православ'я в цьому краї. Слова виявились проникливими та далекоглядними: чимало дослідників історії Микулинецького монастиря використовують як першоджерело працю І. Шиповича.

У контексті історії Браїлівського монастиря висвітлювали сторінки минулого Микулинецької обителі такі вчені, сучасники І. Шиповича, як І. Лотоцький – у праці «Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни» та В. Мартинівський – на шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей».

Не оминули увагою цю тематику й наші сучасники. Уродженець села Микулинці, що на Вінниччині, доктор історичних наук І.М. Романюк у співаторстві зі М.А. Смірновим у праці «Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир» висвітлили сторінки минулого Микулинецького або Рожанського монастиря.

Назва монастиря походить від села Микулинці, що на Літинщині. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи нині Микулинці, як і Літин, відноситься до Вінницького району Вінницької області. Однак, протягом тривалого історичного періоду ця місцевість була територією Літинського повіту Подільської губернії, а згодом – Літинського району Вінницької області. Тому поняття «Літинщина» вживатимемо не в адміністративному сенсі, а в історико-географічному вимірі.

В новітню добу вперше для широкого загалу Літинщини скупі відомості про Микулинецький

монастир з'являються на шпальтах газети «Радянське життя» від 20 серпня 1987 року. Так, у замітці про село Микулинці під назвою «Сторінки історії» згадується, що в XVII–XVIII століттях в селі існував монастир, що слугував для місцевого населення фортецею від татарських набігів. Однак, був зруйнований тими ж татарами, але згодом 1716 року відбудований, а після пожежі 1733 року споруджено новий монастир у селі Ріжку.

Згодом у газеті «Літинський вісник» тодішній директор Літинського краєзнавчого музею Наталія Савчук у 2001 році опублікувала фрагменти статей з «Подольских епархиальных ведомостей», присвячені історії Микулинецького монастиря («Літинський вісник» від 15.02.2001 р. та 15.03.2001 р.).

Приділяють увагу дослідженню цієї тематики також наші сучасники, уродженці Микулинця: доктор історичних наук Іван Миронович Романюк, колишній редактор районної газети Андрій Іванович Дубенчук, директор Микулинецького ліцею Юрій Антонович Яніцький, літинський краєзнавець Михайло Пилипович Сергійчук та інші дослідники.

Першоджерелом для цих досліджень слугували, передусім, публікації викладача Подільської духовної семінарії, настоятеля Іоанно-Предтеченської церкви м. Кам'янця священника Іоанна Шиповича в друкованому органі Російської православної церкви «Подольские епархиальные ведомости» під заголовком «Рожецкий или Микулинский монастырь» за 1890 рік, окремі статті в «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» та дослідження інших істориків кінця XIX – початку XX ст.

Заради об'єктивності потрібно віддати належне о. Іоанну Шиповичу за надто цінні для нас краєзнавчі нариси. Його напрацювання слугують для нащадків важливим джерелом церковної історії. Очевидно, що виклад матеріалу о. Іоанном відображає суспільно-політичні процеси того часу. А саме: хронологія подій супроводжується елементами російського шовінізму. Це є закономірністю для того історичного періоду. Адже «Подольские епархиальные ведомости» як офіційний друкований орган Російської православної церкви дотримувався тогочасної ідеологічної тріади «Православ'я. Самодержавство. Народність». Ця догма відводила російському народу виняткову роль у поширенні православ'я. Тому після другого та третього поділів

Польщі та входження до складу Російської імперії Поділля, автор микулинецьких хронік місцеве населення називає виключно «руськімі», які були під гнітом католицизму, уніатства та об'єдналися із іншими «руськімі» в лоні православ'я. Про найменування подольян українцями в публікації священника годі й говорити. Навіть слово «малороси» не вживається, лише на означення місцевого етнічного побутового колориту зустрічаємо вислови про малоросійські жіночі костюми та малоросійські візерунки на рушниках. Період уніатської належності Микулинецького монастиря дещо виходив за рамки усталеної імперської ідеології. Адже на прикладі древніх монастирів потрібно було показати, що вони здавна були православними і всіляко чинили опір поширенню уніатства в краї. Тому автор коментує цей незручний для офіційної церкви період в історії монастиря, як вимушений і необхідний задля збереження чернечого життя в обителі. Мовляв, навіть монахині таємно від уніатського начальства здійснювали постриг у Молдавії православними священнослужителями. Очевидно, що таке висвітлення подій співпадало з вимогами панівного тогочасного великодержавного російського шовінізму. Натомість інший священник Василь Мартиновський допускає ідеологічну необережність на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей», і в статті про закладення храму в с. Ріжок сміливо називає колишній Рожанський монастир уніатським. Однак, попри ідеологічні нашарування, для сучасних дослідників церковної історії публікації Шиповича мають досить вагоме значення.

Відомості про подільські Микулинці зустрічаються вже з XIV століття, коли село поряд з іншими було подароване литовським князем Вітовтом землянину Богдану Микулинському, який згодом загинув у бою з татарами. Дружина його та син Іван потрапили в татарську неволю, були викуплені литовським князем Свидригайлом та були поновлені у власницьких правах. Цей древній православно-руський рід володів Микулинцями біля трьох століть (до XVII ст.). Згодом поселення переходило до Замойських, Конєцьпольських, Комарницьких, а у XVIII столітті –

до Кринських. У 1778 році Микулинці належали Кордишам. З плином часу маєток все більше подрібнюється, успадковується та продається різним особам, і, як наслідок, належить кільком власникам¹. На думку Іоанна Шиповича та його сучасників, у XVII столітті, а можливо й раніше, біля Микулинець існував монастир, який знаходився на півострові, що омивався ставком та затокою річки Згар, і слугував своєрідною фортецею, де знаходили сховище від татарських грабіжників навколишні мешканці.

Хоча люстрація Вінницького замку 1552 року, в якій описані й микулинецькі маєтки, не згадує про Микулинецький монастир, Іоанн Шипович припускає, що на той час монастиря ще не було, або через його віддаленість та усамітненість, про що не фіксувалось у люстраціях того часу².

У першій половині XVII століття Микулинецькому монастиреві судилось загинути. Пани Микулинські чомусь неприязно поставились до монастиря. Один із власників Микулинець здійснив на монастир озброєний наїзд, але монахи зачинили перед своїм патроном монастирські ворота та стали до захисту. Микулинський безуспішно намагався взяти монастир приступом та повернув додому. Незабаром після цього він у супроводі людей під'їхав до монастиря через ставок на човнах, увірвався у монастирську огорожу та вчинив бешкет, завдав монахам сильних побоїв і дозволив своїм соратникам по розбою вчинити крадіжки худоби та речей. Все ж розбрат з поміщиком послабив монастир і він вже не міг протистояти нападам татарів. Під час одного з таких нападів «монахи з людьми захищались; але не вистояли і відійшли»³. Татари спалили монастирські церкви і зруйнували будівлі. Монастирські землі захопили микулинецькі поміщики.

Незабаром, ймовірно через декілька років після зруйнування Микулинецького монастиря, тут оселився ієромонах Паїсій. Він мешкав на колишньому монастирському фільварку Ріжку. Переказ додає, що разом із Паїсієм у Ріжку оселилось ще декілька ченців, і вони збудували церкву. Однак, Паїсій невдовзі помер, а інші монахи покинули це місце.

¹ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск 9. Приходы и церкви Подольской епархии/ под ред. св. Е Сецинского. К.-П., 1901. С. 486-487.

² Шипович И. Рожецкий или Микулинский монастырь // Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольский, 1890. № 26. С. 583-584.

³ Шипович И. Рожецкий или Микулинский монастырь // Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольский, 1890. № 27. С. 611- 612.

Коли місце стало цілковитою пусткою, тоді сюди прибули черниці і зайняли Рожанський монастир, де застали капличку, а за іншими даними – церкву. Згодом вони спорудили на цьому місці церкву в ім'я Воздвиження чесного Хреста Господнього⁴.

Власник Микулинець та Ріжка буський ловчий Стефан Кринський поставився до них зі співчуттям. А його нащадок, племінник Микола Кринський, дарчим записом від 17.07.1716 р. посвідчив право користування черницями земельними ділянками, отримання матеріальної допомоги, дозвіл на вирубку лісу та вилов риби зі ставу по чотири відра щосуботи⁵. Завдяки підтримці поміщика, монахині вибудували келії та спорудили нову Хрестовоздвиженську церкву. Але ця церква згодом згоріла. Після пожежі на руїнах церкви була знайдена лише ікона Божої Матері, відома під іменем «Врятованої з пожежі Божої Матері».

У 1733 році брацлавський офіційний представник уніатської церкви Жураковський заклавав основу нової церкви, черниці розпочали будівництво і спорудили підмурівок для церковних стін. Але управління микулинецькими маєтками цю ідею не схвалило і заперечило щодо відновлення церкви. Тоді черниці перейшли до Рожанського монастиря та пристосували тут існуючу капличку до здійснення в ній літургії, утворивши з ікон щось на кшталт іконостаса. За неприємного ставлення з боку микулинецького управління черницям жилося матеріально скрутно, тому в цей час вони могли лише звести для себе бідні будиночки та не мали коштів на будівництво нових келій і церкви. Якимось чином їм вдалось, без відома управління, виклопотати в самого поміщика такий дарчий запис.

У цьому документі від 27.04.1745 р. Кринський дозволив користуватись монахиням сіножатями⁶.

Проте, недовго довелось користуватися черницям дарованою сіножаттю. У 1748 році брацлавський уніат Білінський розпорядився закрити монастир та передати його майно і черниць до

Вінницького жіночого монастиря. Ігуменя останнього, Венедикта Ястремська, взяла з Рожанської церкви церковний орнамент та приїняла до свого монастиря шестеро черниць. Решта черниць не пішли за Ястремською; навіть деякі з тих, яких Ястремській вдалось забрати з собою, розійшлися по інших монастирях або повернулося до Рожанського.

У 1773 році до монастиря прибуває з ревізією Брацлавський офіціал і адміністратор Іоанн Любинський, який раніше чув про Рожанський монастир. Після свого візиту церковний діяч залишив детальний опис матеріального стану Рожанського монастиря. Матеріальне забезпечення черниць та джерела утримання були надто бідними. В 1773 році їх невід'ємною власністю було лише подвір'я Рожанського монастиря, що складало разом із городом біля двох десятин; воно було огорожене напіврозваленим плотом. На подвір'ї було сім невеличких будиночків, що зводилися та підтримувалися не загальним монастирським коштом, а коштом мешканців цих халупок. Посеред них пролягала дорога з лісу в Микулинці і Ріжок. Власністю всієї громади була лише досить пристойно відбудована трапезна. Через відсутність монастирської землі черниці мали лише господарство з городу та корів. Вони виробляли засоби для утримання, передусім, ручною працею⁷.

З 1773 року по 1785 рік поміщик сс. Микулинець і Ріжка, вінницький підстолий Кордиш намагався приєднати Ріжок до Микулинецького приходу, а черниць вилучити з Ріжка.

У 1785 році до монастиря приїхав уніатський візитарій, який визнав церкву непридатною і заборонив у ній богослужіння. Однак, спадкоємець Кордиша, який клопотав про закриття монастиря, надав черницям невелику ділянку орної землі і для обробітку її виділив для монастиря трьох кріпаків, а для всієї громади прислав сир, масло та інші продукти.

Підбадьорені його заступництвом, черниці відкрили церкву, полагодили її, присвятили імені «Анни зачаття» і почали запрошувати для богослужіння уніатських священників, які здійснювали

⁴ Шипович І. Рожецкий или Микулинский монастырь // Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольский, 1890. № 27. С. 615.

⁵ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск 5. Приложение к Подольским епархиальным ведомостям 1890-91 г. под редакцией Н.И. Яворовского, С. 343-344.

⁶ Шипович І. Рожецкий или Микулинский монастырь // Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольский, 1890. № 27. С. 620.

⁷ Там само. С. 622.

в ній літургії та інші священні служби⁸. Проте сприятливі часи були скороплинними. У 1793–1794 роках на терені Брацлавського, Вінницького та Ямпільського повітів уніати втратили своє значення. Православний протопіп Ілля Голоскевич наполегливо і пристрасно боровся з уніатами. У 1792–1794 роках він взяв під контроль Вінницький жіночий монастир. Тоді вінницька ігуменя Євгенія Завадовська та її сестра черниця Інокентія перейшли до Рожанського монастиря. Голоскевич прибув до Рожанського монастиря в 1793–1794 роках та розігнав рожанських черниць, як симпатиків уніатів. Управління микулинецькими маєтками, зазвичай, перебрало собі орну землю, що знаходилась у розпорядженні монастиря⁹.

З приєднанням Поділля до Росії православне духовне керівництво звернуло увагу на Рожанський монастир. У 1795 році про його існування доповідав преосвященному Іоанікію літинський протоієрей Василь Рогалья-Левицький, і 26 травня 1796 року надав Брацлавській духовній консисторії детальний опис цього монастиря. Консисторія визнала Рожанський монастир недостатньо матеріально забезпеченим і вирішила його майно передати Вінницькому монастиреві, туди ж перевели і черниць.

Проте, через відповідні зволікання Рожанський монастир лише формально вважався підпорядкованим Вінницькому. Однак, 1798 року Рожанський монастир повністю підпорядкували Вінницькому.

Ігуменя Вінницького монастиря Віра відряджала до господарства колишнього Рожанського монастиря черниць для нагляду за городами та будівлями, але не давала їм коштів на прожиття. Вони, як і раніше, жили за рахунок прихильників, пожертв рожанських селян, які продовжували хоронити своїх померлих біля монастирської церкви, а також за рахунок пожертв, що збирали по навколишніх селах. Щоб збільшити дещо прибутки монастиря та виконуючи прохання населення с. Ріжка, ігуменя Віра у 1802 році звернулась до духовного керівництва з клопотанням про дозвіл відновити Рожанську церкву, яка на той час надто була занедбана, але в якій ще збереглися іконостас та

престол. Однак, преосвященний Іоанікій вважав, що клопотання ігумені Віри має за остаточну мету відновлення в Ріжку самостійної обителі, і наказав всі церковні споруди в цьому місці розібрати¹⁰.

В часописі «Подольские епархиальные ведомости» за 1891 рік опубліковано статтю В. Греченка «На згадку про подію 17 жовтня 1888 року», яка є по суті детальним репортажем про освячення преосвященним Димитрієм єпископом Подільським і Брацлавським Олександром-Невської церкви на місці Рожанського монастирища.

Цій статті передувала замітка вже згаданого Мартиновського про закладення Олександром-Невського храму у 1889 році. Оскільки спорудження церкви було приурочене порятунку царя та його сім'ї в залізничній катастрофі, то майбутній храм мав бути особливим. Така особливість зазначена в рапорті ігумені Вінницько-Браїлівського монастиря Мелетини до відповідних інстанцій щодо дозволу на спорудження церкви в Ріжку.

Як бачимо з цього подання, храм повинен був мати «вузьку спеціалізацію». Адже він «... буде призначений переважно для молитви за здоров'я та благоденство імператора та царського дому та для безперервного читання псалтиря за упокій загиблих при троці імператорського погону».

Мабуть, Христова дилема «кесарево – кесареві, а Богу – Боже» (Матв. 22:21) в російському православ'ї трактувалась по-своєму, а храм Божий був місцем поклоніння самодержцю. Проте, попри ідеологічну нав'язливість правлячого самодержавства, для широких мас християнської спільноти відкриття православних святинь було духовною потребою, задоволенням їх релігійних почуттів.

За народним переказом, коли вилучали речі з Рожанського монастиря, ікону Богоматері не могли зрушити з місця. І лише тоді вона піддалась, коли люди взяли обітницю повернути святиню в майбутньому на це місце в новозбудовану церкву. Мабуть, це повір'я також вплинуло на наміри ігумені Вінницько-Браїлівського монастиря Мелетини заснувати в селі Ріжок

⁸ Шипович І. Рожецкий или Микулинский монастырь // Подольские епархиальные ведомости. Каменец-Подольский, 1890. № 28. С. 645–647.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 649–651.

Олександро-Маріїнську пустинь. Але оскільки в Російській імперії православна церква була державною інституцією, то ігумення в рапорті ідеологічно обґрунтувала свою ініціативу, прив'язавши її до події 17 жовтня 1888 року (ст. стиль). Цього дня на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці біля села Бірки Зміївського повіту Харківської губернії сталася аварія з потягом, в якому їхали імператор Олександр III, імператриця та їхня родина. Внаслідок цієї трощі всі особи царської сім'ї залишились живими. Подію назвали «чудесним порятунком царської родини», надали їй сакрального вигляду та започаткували низку пам'ятних заходів. Розгорнулася широкомасштабна ідеологічна кампанія, водночас по всій імперії будувалися церкви і каплиці святого покровителя царя – князя Олександра Невського. Таким чином у Ріжку також вирішили спорудити на ознаменування зазначеної події храм Олександра Невського. Отже, на місці Рожанського монастирища відбулися широкомасштабні заходи, що висвітлені у зазначеній статті. В рамках урочистостей освячено 30 серпня 1891 року (за старим стилем) преосвященним Димитрієм, єпископом Подільським і Брацлавським, храм Олександра Невського, сюди ж перевезли з Вінницько-Браїлівського монастиря ікону «Врятованої від пожежі Рожанської Божої Матері».

Документальних даних про подальшу долю Олександро-Маріїнської пустині та її святині не збереглося. Але відомо з усних переказів, що в

радянський атеїстичний час пустинь була занедбана, частково відновлена в роки Другої світової війни. Серед старожилів села побутувало передання про те, що одного разу ігумення доручила черниці протерти ікону. Та виконала доручення, але намісниця зауважила, що образ брудний. Монахиня запевнила, що вона протерла ікону. Коли ж почали з'ясовувати, то побачили, що святиня вкрита миром, ніби плаче. В цьому черниці вбачали тривожний знак й, полишивши обитель, попрямували до Браїлова. Після цього в монастирі велась перестрілка між воюючими сторонами, і врешті німецькі окупанти спалили обитель.

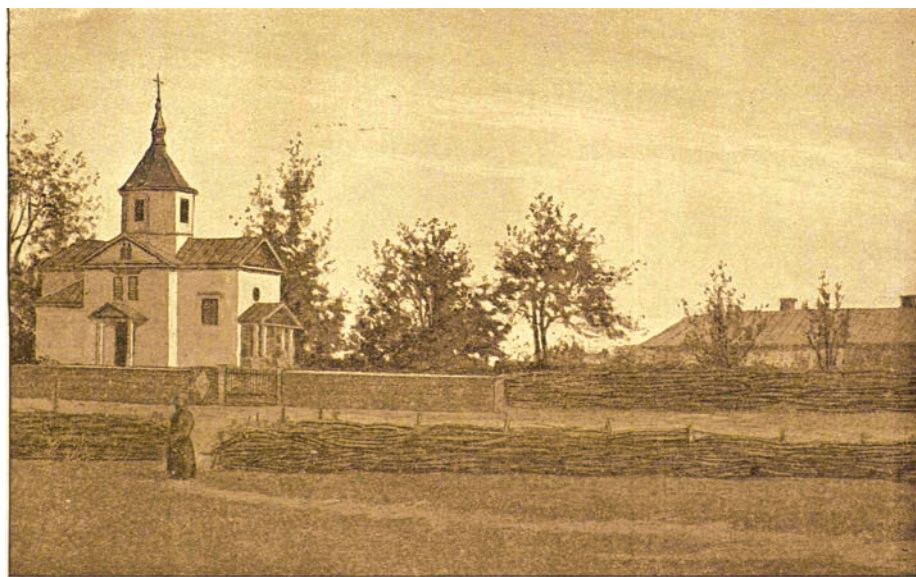
Рожанська ікона Богоматері не збереглася до наших днів, але віднайдено її фото та два списки (копії). На підставі цих даних було реконструйовано образ ікони Рожанської Божої Матері.

Відновлений список (копія) Вінницько-Рожанської ікони Пресвятої Богородиці до 2021 року знаходився у Спасо-Преображенському кафедральному соборі м. Вінниці, а згодом його було передано відродженій Вінницькій жіночій обителі на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці.

Відповідно до рішення Священного Синоду Православної Церкви України від 22 листопада 2021 року № 8 «Про прославлення шанованих ікон Божої Матері «Вінницька» («Вінницько-Рожанська»), «Далешівська», «Ласкава Станіслав-

Копія Рожанської ікони Божої Матері (Вінницький жіночий монастир на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці (фото 01.12.2022 р.)

Рожецкая Александро-Маринская Пустынь.

Рожанська Олександро-Маріїнська пустинь (фото з книги І. Лотоцького "Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни". 1900 г.)

ська», Ставропігійська вирішено благословити загальноцерковне шанування ікони Божої Матері «Вінницька» («Вінницько-Рожецька»), визначивши днем її шанування 7 вересня (25 серпня ст.ст.).

Досліджуючи історичну долю Микулинецького монастиря, І. Лотоцький, оповідаючи про період після зруйнування обителі татарами в XVII столітті, зауважує, що «древнє монастирище безжалісно розорюється селянами, не видно залишків будівель, поступово згладжуються величезні рови і вали, які огорожували колись обитель. Розорюються й могильні намети, під якими спочиває прах колишніх ченців – сподвижників і ревнителів православ'я в краю». Це було сказано отцем Ігнатієм 1900 року. На сьогодні, більш як через століття, на місці монастирища й жодного сліду не залишилось про чернецьке життя. Лише пильне око археолога, оглядаючи микулинецькі красиви, виділяє ледь помітні особливості рельєфу, які віддалено нагадують монастирські вали. Високі рештки захоронень та інші знахідки, що таїть у собі тамтешня земля, достатньо не ви-

вчені. Серед таких артефактів заслуговує на увагу кам'яний хрест по вулиці Козацькій у Микулинцях на подвір'ї приватного домоволодіння. Власники садиби з розумінням поставились до християнської святині і не наважились її прибрати з обійстя. Так, хрест, єдиний свідок давніх часів, погруз у землю аж по перекладину, до цього часу не оцінений фахівцями. Інший хрест, вже дерев'яний, встановлено нашими сучасниками, місцевими церковними активістами, в с. Ріжку на уявному місці колишнього Рожанського монастиря.

Як бачимо, в історії Микулинецького монастиря існує велика прогалина. З 1891 року, з часу спорудження на колишньому монастирищі та освячення храму Олександра Невського в с. Ріжок Подільської губернії, чіткі історичні відомості відсутні. Подальша доля вже Олександромаріїнської пустині ґрунтується на суперечливих усних переказах. Крім цього, потребують уточнення та наукового переосмислення деякі відомості, викладені у вищезазначених першоджерелах.

References

1. Setsinskogo E. (Ed.) (1899) *Trudy Podolskogo yeparhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta. Vypusk 9. Prihody i tserkvi Podolskoj yeparhiyi*. Kamianets-Podilskyi. [in Russian].
2. Yaworowskogo N. (Ed.) (1901) *Trudy Podolskogo yeparhialnogo istoriko-statisticheskogo komiteta. Vypusk 5. Prilozheniye k Podolskim yeparhialnym vedomostyam 1890-1891 gg.* Kamianets-Podilskyi. [in Russian].

УДК 929 Руданський: [821.161.2+271.2]

Віктор Прокопчук (м. Дунаївці)

доктор історичних наук, професор

E-mail: viktam@i.ua

Борис Пентюк (м. Вінниця)

кандидат богослов'я, кандидат технічних наук, доцент

настоятель храму «Собору Іоанна Предтечі»

E-mail: boris-pen@ukr.net

Славетний з духовного стану (до 190-річчя від дня народження поета Степана Васильовича Руданського)

Мета дослідження – на матеріалах архівних документів дослідити родовід відомого поета Степана Руданського з подільського села Хомутиці, визначити його духовні вподобання в житті і творчості. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності та історизму з використанням загальноісторичних методів для розкриття індивідуальних особливостей життя священнослужителів роду Руданських, формування християнських уподобань першого поета Поділля ХІХ ст. Наукова новизна визначається комплексним використанням джерел (клірових відомостей, актів візитацій, записів в актових книгах) та вставленням родоводу Степана Руданського. Висновки. На підставі вивчення різних груп джерел досліджено родовід поета Степана Руданського, встановлено нові факти кам'янецького, петербурзького і ялтинського періодів його життя і діяльності. По-новому розглянуто причини вибору ним фахового медичного закладу, безпроблемні стосунки сина і батька Руданських, в яких радянська літературна критика шукала виключно безбожність поета, спростовано вказані факти атеїзму поета на конкретних прикладах його життя і творчості.

Пам'ять про життя і творчість поета і лікаря Степана Руданського посилюється і поглиблюється дослідницькою працею, оновленими музейними експозиціями, проведенням науково-краснознавчих заходів, щорічних свят його імені, вивченням у школі творчості поета, виставками та різними науково – просвітницькими заходами в бібліотеках і клубах, особливо напередодні 190-річчя від дня його народження.

Ключові слова. Поділля, поет, атеїст, священник, родовід, християнські цінності.

Viktor Prokopchuk (Dunaivtsi),

doctor of historical sciences, professor

E-mail: viktam@i.ua

Boris Pentuk (Vinnytsia)

rector of the church «Cathedral of John the Baptist» Eng

E-mail: boris-pen@ukr.net

Glorious from a spiritual state (to the 190th anniversary of the birth of the poet Stepan Vasylovich Rudansky)

The purpose of the research is to investigate the genealogy of the famous poet-doctor Stepan Rudanskyi from the Podil village of Khomytyntsi, to determine his spiritual preferences in life and creativity, based on the materials of archival documents.

The methodology of research is based on the principles of historicism, using both general historical methods (historical-genetic, historical-typological), as well as the disclosure of individual features of the life of clergymen of the Rudansky family, the formation of Christian preferences of one of the first poets of Podillia in the 11th century.

The scientific novelty is determined by the comprehensive use of sources (cleric information of the clergy, acts of visitations, notes of Act books) and the identification of individual characteristics of the influence of the clergy on the formation of Christian values.

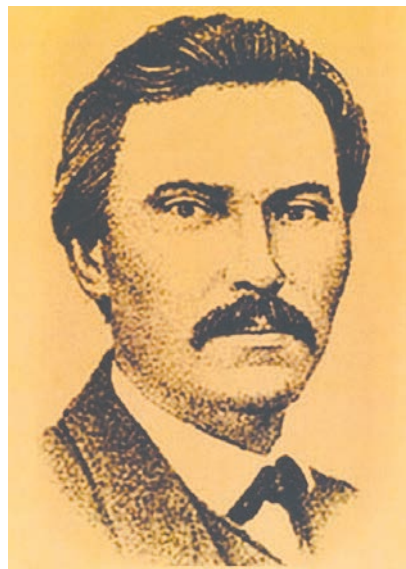
Conclusions. Based on the study of various groups of sources, the genealogy of the poet Stepan Rudansky was investigated, new facts of the Kamianets, St. Petersburg, and Yalta periods of his life and activities were established. Approaches to the choice of the poet's professional medical education are considered in a new way; the not-problematic relationship between Rudansky's son and father, in which Soviet literary criticism looked exclusively for facts that would emphasize the poet's revolutionary nature and impiety, refuted the indicated facts of the poet's anti-religiousness using specific examples of his life and work.

The memory of the life and work of the poet and doctor Stepan Rudanskyi is revived in the present: in museum and research works, the celebration of his name, studies at school, exhibitions of works in libraries and cultural institutions. A number of scientific and local history events are being prepared for the 190th anniversary of the poet's birth.

Key words: Podillia, poet, atheist, priest, genealogy, Christian values.

Автор неперевершених гуморесок, яскравих ліричних творів, перекладач світової класики – все своє коротке життя Степан Васильович Руданський вірно служив справі примноження культурних надбань рідного народу як поет, фольклорист, громадський діяч. Знав багато народних пісень, переказів, написав ліричний твір «Повій, вітре, на Україну», який за участі композитора Владислава Заремби став відомою піснею, був добре обізнаний з народними і церковними традиціями.

У літературознавчих дослідженнях минулого про С. Руданського йдеться як про поета-атеїста, який «*стоїть на ґрунті атеїстичного світорозуміння, характерного для краєвих представників народу, а нерідко піднімається й до протесту проти релігійного дурману*». Поет подається «*одним із найзатятіших ворогів релігії*», який був «*поповичем з походження і безбожником за переконаннями*», поетом-демократом, «*викривав служителів культу, зривав машкару їх святості та удаваної байдужості до мирських утіх*»; «*осміював священнослужителів*» (П. Гопченко, Ю. Цеков, П. Колесник, В. Герасименко, Н. Шумада, інші). Такі думки навіяні ідеологічними чинниками і не відображають світогляду С. Руданського¹.

Степан Васильович
Руданський (1834–1873)

У багатьох його приказках-співомовках релігійна тематика справді має гумористичну, іноді жорстку критичну тональність. Але є одна особливість. Тональність його поезій не віддаляє від Бога, а запрошує до Нього уже в чистоті, без бруду. У Степана була гарна духовна освіта і талант від Бога, від нього ніщо не можна було приховати, все викривалось і враз. Цьому важко навчитися, а тим більше виразити в поетичному слові. Це – дар.

Тим більше, що походив поета з династичного священницького стану, і це не могло не

вплинути на його духовні вподобання як у житті, так і творчості.

Родовід поета. Степан Васильович Руданський - виходець з відомих священницьких родів Поділля. Це – Руданські - Барановичі з Хомутинців та Добротворські - Шевадзицькі з Павлівки нині Хмельницького району Вінницької області. Народився майбутній лікар і поет у селі Хомутинці 25 грудня 1833 року за старим стилем (за новим - 6 січня 1834 р.). Його батьками були священник Василь Іванович Руданський і Феодора Порфіріївна Добротворська. Ім'я

¹ Герасименко В. Степан Руданський. Життя і творчість. Київ: Наук. думка, 1985. С.10-15.

Степану при хрещенні дав парафіяльний священник села Павлівки його дід Порфирій Васильович Добротворський².

Батько поета Василь Іванович Руданський народився 2 січня 1799 року в селі Хомутинці, закінчив Подільську духовну семінарію. 15 травня 1830 року висвячений на священника хомутинецької Івано - Богословської церкви. З дружиною Феодорою мали восьмеро дітей: Григорія, Степана, Юхима, Феклу, Олександра, Ольгу, Надію і Любов³.

Дід поета по батьковій лінії Іван Петрович Руданський народився 1776 року, взяв шлюб з попівною Ганною Василівною Баранович. У подружжя були діти Василь, Григорій, Марфа, Єфросинія, Феофілакт, Марія, Феофанія, Гаврило, Андрій. Прадід поета по бабусі Ганні Василь Баранович служив у Хомутинській парафії з 29 червня 1779 року і помер 22 лютого 1799 року. Після отця Василя з 23 грудня 1805 року парафію перейняв його зять Іван Петрович Руданський.

Прадід поета по батькові Петро Стефанович Руданський був священником Слободострижавської церкви біля Вінниці, у шлюбі мав дітей Івана, Федора, Катерину. Після нього, з 1801 року, у Слободі Стрижавській служив його син священник Федір Петрович Руданський.

Прапрадід поета отець Стефан до 1773 року служив у храмі Святої Параскеви в Калинівці, з 1774 року калинівським храмом опікувався його син отець Василій Стефанович Руданський⁴.

У Подільській єпархії служили священниками родичі поета: дядько Андрій Іванович Руданський і його син Олександр Андрійович Руданський; чоловік сестри Ольги – отець Степан Комарницький і його брат отець Петро Комарницький; свати поета - Кремінський Олександр Якович і Боржковський Василь Григорович; чоловік внучатої племінниці Єлизавети Степанівни (Комарницької) – отець Михайло Олександрович Кремінський; чоловік внучатої племінниці Софії Комарницької – отець Василь Васильович Боржковський⁵.

У роду поета є пращури по матері Феодорі, яка була родом з павлівських священників.

Дід поета по матері отець Порфирій Добротворський - священник у другому поколінні, його батько Василь Добротворський вступив у духовне звання у вересні 1780 року і провів більшу частину свого життя в Тиврові.

Народився отець Порфирій 1786 року в селі Старий Осиїв Ольгопільського повіту, навчався в Подільській духовній семінарії, одружився з попівною Антоніною - дочкою покійного священника Мирона Шевадицького з Павлівки.

Прапрадід поета Михайло Шевадицький був першим відомим у Павлівці священником новозбудованого 1847 року храму на честь ікони «Непорочне Зачаття Пресвятої Діви Марії», його син отець Мирон Шевадицький продовжив справу батька і прослужив у Павлівці до 1810 року. У 1810 році настоятелем павлівської церкви став зять Шевадицьких Порфирій Добротворський⁶.

Отже, дід поета Порфирій і прадід Василій Добротворські, прадід Мирон і прапрадід Михайло Шевадицькі, пращури Степана Руданського по лінії матері, служили тільки в Павлівці з 1748 до 1839 року, 91 рік.

Власне, у роду Степана Руданського були знані на Поділлі православні священнослужителі, люди освічені, високоморальні. Значний внесок у духовне життя українців зробили Амвросій Добротворський і священник Олександр Руданський. Про них скажемо окремо.

Дядько поета Амвросій Добротворський родом з Павлівки, народився 7 грудня 1811 року. Отримав домашню освіту, закінчив Подільську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію. У 1837 - 1854 роках викладав у Волинській духовній семінарії. Займався історико-статистичним описом Волинської єпархії. 24 березня 1854 року переведений на посаду старшого вчителя Ніжинської гімназії, де працював до 1869 року, з 1 вересня 1869 року – інспектор, з 28 липня 1874 року – директор народних училищ Полтавської губернії. Амвросій

² Пентюк Б.М. Павлівка. Витоки духовності. Вінниця: Твори, 2019. С. 18-22. (Серія: Моя Вінниччина; вип.41).

³ Його. Степан Руданський: сторінки духовності. Вінниця: «Торговий дім “Альфа і Омега”», 2022. С. 10-12.

⁴ Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Кн. 1. СТП-234 Генеральна візитація Вінницького і Вороновицького деканатів. 1790-90 р. Арк. 42-44 зв.

⁵ Державний архів Вінницької області, ф. 437, оп. 1, спр. 1 Клірові відомості по церквах Вінницького повіту за 1857 р. Арк. 407-414.

⁶ Там само.

Порфирович не забував свою подільську родину, бачився з племінником Степаном, був хресним батьком Олександра, молодшого брата Степана. Про це повідомляє подолянин Валентин Отамановський: «Між іншим, коли охрещувано сестру поетову Олександру (01. 08. 1840) (помилково вказано «сестру Олександру» замість брата Олександра. - Авт.), за кума був рідний брат поетової матері Волинської духовної семінарії професор, магістр Амвросій Порфирієв Добротворський»⁷. Амвросій Добротворський пройшов цікавий життєвий шлях, попрацював і на духовній ниві, не будучи в духовному сані. Пережив свого племінника Степана на 18 років.

Двоюрідний брат поета Олександр Андрійович Руданський (близько 1848 - 1921) – священник села Чукова Брацлавського повіту, хранитель творчої спадщини поета, український етнограф, громадський діяч. Отець Олександр був подвижником культурного, духовного та освітнього життя Подільського краю. 1870 року одержав срібну медаль Російського географічного товариства за добірку українських пісень з Поділля, 1871 року став його членом. Матеріали Олександра Руданського ввійшли до «Трудов этнографическо - статистической экспедиции в Западно-Русский край» Павла Чубинського. 120 пісень різного змісту, записаних Олександром Руданським в Подільській губернії, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і, на жаль, до цього часу залишаються неопрацьованими. Свого часу Олександр Руданський був дійсним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. На терені Поділля залишив помітний слід, зокрема в селі Чукові, м. Могилеві-Подільському та с. Калюсик Ушицького повіту.

Олександр Андрійович 1869 року закінчив Подільську духовну семінарію. Працював учителем, плекав українське слово, рідну мову, збирав перлини УНТ. Під впливом Олександра Руданського під час навчання в нього в селі Калюсик (нині - село Хмельницької області) майбутній історик Поділля, археолог, етнограф Юхим Сіцинський захопився етнографуванням.

Він згадував: «Оце був перший мій інтерес до заняття етнографією, до записів». Про успіхи отця Андрія в етнографуванні згадує Степан Руданський: «Пісні подольські, що за них Руданський узяв медаль, се не мої, а, мабуть, мого двоюрідного брата Олександра Андрієвича»⁸.

1873 року Олександра Руданського висвятили на священника. Служив у селах Вовчку-Немирівському, Чукові, згодом - у Могилеві-Подільському, і знову - у Вовчку-Немирівському та вдруге у Чукові (нині - село Немирівського району Вінницької області) упродовж 1880 - 1907 років. 1895 року там збудував церковно-парафіальну школу, 1896 року перетворену у двокласне училище, при ній - гуртожиток. 1897 року Олександр Руданський відкрив і школу грамоти для дівчат, завідував цими двома закладами.

З ним у Чукові розпочав творчий шлях згодом відомий український композитор і хоровий диригент Микола Леонтович, навчав дітей співу, організував самодіяльний симфонічний оркестр, для якого за власні кошти купував інструменти. Олександр Руданський прихильно ставився до молодого вчителя, виділив частину коштів на придбання музичних інструментів.

Глибокі традиції священства в роду, безумовно, вплинули на інтелектуальне становлення і духовний світ Степана Руданського. Після закінчення духовних закладів Поділля (Шаргородське духовне училище і Подільська духовна семінарія в Кам'янці-Подільському) отримав направлення на навчання до Санкт-Петербурзької духовної академії, яку 1837 року закінчив рідний дядько Амвросій Добротворський. У цей час Київську духовну академію закінчив родич і товариш поета чернець Павло Вільчинський - майбутній владика Павло. Степан мав можливість наслідувати приклад своїх родичів, проте, приїхавши до Санкт-Петербурга, прийняв рішення вступити до Петербурзької медико-хірургічної академії. Для цього необхідно було вийти з духовного стану і мати свідоцтво про звільнення з Подільської духовної консисторії.

Чому Степан відійшов від сімейних та родинних традицій служіння духовним справам? Дослідники радянської пори пояснюють це неминучим його конфліктом з «найтипівішим представником кастово-замкнутого та відірваного

⁷ Пентюк Б.М. Павлівка. Витоки духовності. Вінниця: Твори, 2019. С. 24-25. (Серія: Моя Вінниччина; вип. 41).

⁸ Пентюк Б.М. Шаргородський Свято-Миколаївський монастир. Сторінки історії та відродження. Вінниця: ПП Едельвейс і К, 2015. С. 102.

від українських народних мас роду Руданських», з яким він нібито не міг змиритися. Але ж виникає запитання: чому батько не запобіг видачі правлячим Синодом свідоцтва про увільнення С.В. Руданського від духовного стану? Адже без згоди та допомоги батька цей документ отримати було не можливо⁹.

Очевидно зміну традиційних життєвих орієнтирів священнослужіння викликали інші більш серйозні фактори, зокрема страшна і непереборна в той час сімейна трагедія - спадкова невиліковна хвороба - сухоти. Рано помер батько отця Василя, а через 5 років, у січні 1861 року упокоївся сам отець Василій та його онуки по дочці Ользі. Згодом від сухот померли чотири сини Руданських, серед яких був і Степан. Отже, двадцятирічний хлопець прийняв не просте, але дуже важливе рішення – отримати фах лікаря і розірвати цей генетичний ланцюг.

Рішення сина Степана спричинило низку проблем для батька Василя. Це невдоволення правлячого архієрея за вихід сина Степана з духовного стану, необхідність компенсації 140 руб. за переїзд сина на навчання, необхідність фінансування навчання Степана та синів Єфимія й Олександра. І все ж протягом трьох років батько, у міру можливостей, допомагав сину. Ця допомога, очевидно, була недостатньою, проте вона була.

Дійсно, стався конфлікт між батьком і сином в період навчання в академії. На це широко вказували прибічники «атеїзму» поета¹⁰. За півтора року до своєї смерті отець Василій вислав Степану 15 крб., на які той купив нові штани і чоботи. При цьому батько писав синові: *«Письма твои, писанные грубо, ничуть не располагают меня в твою пользу. Если захочешь написать письмо, то пиши или почтительно, не по - малороссийскому, или лучше ничего не пиши»*.

Степана це обурило і він написав старшому братові Григорію: *«Тут зачеплено і збито в болю все, що було для мене дорогого (лист від 5 липня 1859 року). Вони лічать мене годним прокльону і заказують мені говорити з ними моєю рідною мовою. Заказують мені мою рідну мову - заказує батько; але в мене був прадід і прапрадід - вони мені не заказали; не слухає батько*

*рідної мови - зато мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх їдновців. Батько, може, не любить своєї мови через то, що нею у нас говорять мужики, - а нібито в Московщині не говорять мужики помосковськи? Да і чим ми краще від мужика? Всі ми рівні у Бога, і у натури»*¹¹. Наскільки велика сила духу і рішучості відстоювати свою материнську мову, яка на той час не мала застосування як в навчальних закладах, так і державних установах, а згодом була обмежена і в загальному користуванні.

Петербурзький період був найбільш творчим у житті поета. Він художньо обробляв зібрані на Поділлі народні оповідки - анекдоти. Тут визріла й викристалізувалася його майстерність творця гумористичного і сатиричного вірша, виник новий поетичний жанр української поезії - віршована гумореска-співомовка. Одночасно С.В. Руданський писав балади, ліричні вірші, віршовані казки і поеми, перекладав з російської та інших мов, деякі надрукував у журналі «Основа».

Мотиви рідного краю переважали в його творчості.

Після завершення навчання, перш ніж за направленням приступити до обов'язків лікаря в Ялті, кілька тижнів провів вдома у Хомутинях і лише 2 листопада 1861 року приступив до виконання професійних обов'язків. Працював міським лікарем Ялти, повітовим карантинним лікарем застави та селищ Південного берега Криму, першим санітарним і ветеринарним лікарем міста й повіту, завідувачем Ялтинської лікарні. Згодом став Почесним громадянином Ялти, 1867 року - почесним мировим суддею Сімферопольсько - Ялтинської і Керченської округи. У жовтні 1869 року за розвиток земської медицини нагороджений орденом Станіслава 3-го ст. та годинником фірми «Павло Буре».

В Ялті неодноразово провідували поета рідні. Тут лікувався від сухот брат Олександр, а брат Григорій допомагав Степану в його справах і доглядав під час хвороби.

Влітку 1872 року в місті спалахнула епідемія холери. Руданський вжив рішучих заходів для організації протиепідемічного режиму, але

⁹ Пентюк Б.М. Степан Руданський: сторінки духовності. Вінниця: «Торговий дім "Альфа і Омега"», 2022. С. 40-42.

¹⁰ Степанові Руданському: зб. худ. творів, нарисів, наук. пр. / відп. ред. М. Потупейко. Одеса: Маяк, 1968. С. 35-37.

¹¹ Степан Руданський. Твори. У 3 т. Київ: Наук. думка, 1973. т. 2. С. 357-359.

й сам захворів. Загострився туберкульоз легенів. Полишив світ завчасно 3 травня 1873 р. (за новим стилем) у брата Григорія на руках зі словами: «Україно моя мила...».

Коштом шанувальників через 19 років після смерті на його могилі було встановлено пам'ятник. Український бібліограф і фольклорист Михайло Комаров (1844 - 1913) писав: «Поверх міцного мурованого цоколя лежить плита з дикого каменю, а на плиті поставлено пам'ятник, зроблений з рожевого, з білими жилками, мармуру, з мармуровим хрестом, обробленим під дерево. Пам'ятник має вигляд скелі і завишки буде від цоколя до хреста 1 сажень і 5 вершків. На скелі зверху вниз навкося – відполірована довгенька й широченька хартія, на котрій вирубано й залитий чорною фарбою такий напис: “Степан Руданський. Малоруський поет. Помер квітня 21 дня 1873 року, 39 літ”. Вгорі над сим меншими літерами - виписка з віршів Руданського:

На могилі не заплаче

Ніхто в чужині.

Хіба хмаронька заплаче

Дощем по мені,

а внизу “1892”, коли поставлено пам'ятник”¹².

Пам'ятник на могилі Степана Руданського на старому цвинтарі в Ялті. Осінь 1895 року.

Переймався долею пам'ятника С. Руданського подоланин Валентин Дмитрович Отамановський, який високо цінував внесок діячів культури в національне відродження України, бачив великі виховні можливості монументальної пропаганди, закликав й уряд використовувати для цього будь-які можливості, у тому числі – ювілеї славетних діячів¹³.

Очевидно, сьогодні треба говорити не стільки про антирелігійне налаштування С. Руданського, скільки про його прагнення висміяти будь-кого, хто на те заслуговує, незалежно від соціального статусу. Саме тому поряд із панами, козаками, мазурами, євреями опиняються й священнослужителі різних релігій і конфесій. З позицій сьогодення більш доречним буде твердження про любов поета до збирання й переосмислення народних прислів'їв, анекдотів, переказів, легенд, зокрема й на релігійну тематику. Отже, оцінка як життя, так і творчості поета з огляду на його ставлення до християнської віри і Бога, духовних і релігійних цінностей та їх відображення в творчості є актуальними і потребують подальшого дослідження.

Степан Руданський, як виходець із священницького стану, приділяв особливу увагу знайомому йому священству. При цьому висміював окремі побутові явища і гріховні вчинки - жадібність, користолюбство, обжерливість, дволикість, але ніяк не питання православної віри і релігії взагалі. З повагою і любов'ю ставиться до Бога, у своїх поезіях часто використовуючи вирази: «Бог святий знає», «слава Богу», «якби дав Господь», «Бог свідок», «Господь з тобою» та інші. Подібні вирази є виявом традиційної релігійності українців і шанобливого ставлення до Бога.

Одним із проявів інтересу Степана Руданського до Святого Письма є його переспів 136 псалму про вавилонський полон євреїв на протязі 70 років, коли з волі Божої вороги забрали їх з рідних земель. Сталося це через відхід народу від Бога і заповіданих Ним моральних законів. Євреї, під загрозою смерті, відмовлялися примусово виконувати радісні пісні про свого Бога, над яким хоче глузувати ворог:

Та як нам грати, як співати

Про славу наших перших днів?

Ні не дамо ми свої пісні

На сміх заклятих ворогів.

¹² Кримський А., Левченко М. Нові знадобки до життєпису Степана Руданського. Київ: Друкарня УАН, 1929. С. 18-19.

¹³ Прокопчук В.С. В.Д. Отамановський - пам'яткоохоронець : [про упоряд. могили С.В. Руданського та увічнення його пам'яті в Ялті] // Поділ. старовина : наук. зб. Вінниця, 1993. С. 31-33.

Псалом у поета проникнутий бажанням духовної свободи і національної самосвідомості, на тему цього псалма є напрацювання в Тараса Шевченка і Лесі Українки. Надто усе дійство схоже на життя українського народу, якого вороги або полонили, або ставилися як до полоненого. Водночас вороги захоплювалися всім українським: вечорницями, піснями, але сприймали їх тільки для розваг, у зневазі до української самоідентичності.

В іншому творі «Байки світові» письменник висловив стурбованість з приводу зречення частини молоді своєї мови і культурних традицій. Слова поета залишаються актуальними і сьогодні: *«На наше нещастя, наші молодії паничі, як перший раз заглянуть у школу, уже починають забувати і свою мову, і своїх людей. І то ще добре, як (котрий), скінчивши школи і натягнувши чужий жупан, занесе з собою на чужий край кілька рідних пісень, а то звичайне з них виходить ні родині свічка, ні Москві огарок»*. Проте поет вірить в прийдешні покоління: *«А все-таки надіюсь, що хто-небудь із таких захоче дати голос на мої Світові співи»* - *ото я для них і прикладаю сі людські оповідки»*¹⁴.

Степан Васильович Руданський був людиною товариською, ввічливою і приємною. Більше відоме його життя за часів проживання у Ялті. Навколо нього гуртувалася молодь, він мав дружні стосунки з інтелігенцією, товаришував з місцевим священником Іоанно-Златоустівського храму Іоаном Сердюковим, який згодом провів Степана в останню дорогу на Масанд-

рівський цвинтар. Листувався з М. Драгоманим, підтримував творчі стосунки з художником В. Ковальовим, який перебував в Одесі, професором Новоросійського університету ім. І.І. Мечникова, був знайомий з видатним художником-мариністом Іваном Айвазовським. У різні роки провідували С. Руданського в Ялті письменник і історик М. Костомаров, поет А. Метлинський, професор С. Боткін. У Ялті він лікував видатного російського артиста щирого друга Т. Шевченка М.С. Щепкіна. Серед його друзів були відомі письменники, фольклористи, історики О. Лазаревський, М. Номис, П. Ніжинський, А. Свидницький та ін. В Ялті С. Руданський працював наполегливо і творчо, збирав і вивчав фольклор, перекладав українською твори античних письменників, а також польських, чеських, сербських і російських. Цікавився метеорологією, впливом погоди на здоров'я людини, брав участь в археологічних розкопках біля Ялти, виконував ескізи знайдених артефактів.

Справи і творчість поета і лікаря Степана Руданського відроджуються у сьогоденні: діє Хомутинецький музей, щороку проводиться свято і вручається премія його імені, твори вивчаються в школі, популяризуються в бібліотеках і закладах культури, нащадки і шанувальники на його могилі поета і його пращурів складають шану і молитви. До 190-річчя з дня народження поета на Подільській землі та в багатьох куточках України будуть проводитися науково-краєзнавчі конференції, культурно-мистецькі заходи.

References

1. Gerasymenko V. (1985) *Stepan Rudanskyi. Life and creativity*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Pentyuk B. (2019) *Pavlovka Origins of spirituality*. Vinnytsia: Works. [in Ukrainian].
3. Prokopchuk V. (1995) *Local history on the Podilla: history and modernity*. Kyiv: Native region. [in Ukrainian].

¹⁴ Пентюк Б.М. Перші священники Павлівки – предки поета Степана Руданського // Вінницький край. 2020. № 3–4. С. 72–80.

DOI: 10.15407/kraieznnavstvo2024.01.094

УДК 947.084 (477)

Валерій Рекрут (м. Київ)

кандидат історичних наук,

Почесний краєзнавець України

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Оксана Костенко (м. Переяслав)

кандидат історичних наук,

завідувач кафедри загальної історії,

правознавства і методик навчання

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

E-mail: dpu.kaf.istorii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-9158>

Кооперативна діяльність подолянина Миколи Литвицького у період еміграції в Польщі (1921–1923 рр.)

На підставі виявлених архівних документів, аналізу публікацій сучасних дослідників та зарубіжної періодики досліджується кооперативна діяльність подолянина Миколи Олексійовича Литвицького у період вимушеної еміграції в Польщі (1921-1923 роках). Для реалізації зазначеної мети були застосовані біографічний, проблемно-хронологічний методи, а також методи історичної реконструкції. Розкрито основні здобутки М.О. Литвицького в розвитку національного кооперативного руху та відстоювання прав українського населення на тимчасово окупованій території Західної Волині. Висвітлено його участь у подіях щодо спроб відомих діячів української кооперації повернути власникам державні та кооперативні кошти, якими незаконно заволоділи функціонери зарубіжного «Об'єднання центральних українських спілок» (ОЦУКС). У наступних розвідках бачиться доцільним дослідити кооперативну та громадсько-політичну діяльність М.О. Литвицького під час проживання на території Чехословаччини (1923-1939).

Ключові слова: М.О Литвицький, кооперація, Західна Волинь, Прага, ОЦУКС.

Valery Rekrut (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences

(Ph. D. in History),

Honorary local historian of Ukraine

E-mail: tur-ker@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0638-6886>

Oksana Kostenko (Pereiaslav)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Department of General History, Law and Teaching Methods

Hryhorii Skovoroda Universiti in Pereiaslav

E-mail: dpu.kaf.istorii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0831-9158>

Cooperative activities of a podolian Mykola Oleksiyovych Litvitsky during the period of emigration in Poland (1921–1923).

The article investigates cooperative activity of a Podolian Mykola Oleksiyovych Litvitskyi during the period of his forced emigration to Poland (1921-1923). The primary sources of this research include the newly discovered archival documents and materials of foreign periodicals, supplemented by analysis of publications by modern researchers. Biographical and problem-chronological methods as well as methods of historical reconstruction were used. The article discusses the main achievements of M.O. Litvitskyi in the

development of the national cooperative movement and defense of the rights of Ukrainian population on the temporarily occupied territory of Western Volyn. Specific attention is given to the participation of M.O. Litvytsky, along with other renowned figures of Ukrainian cooperative movement, in the attempts to return state and cooperative funds that were illegally seized from the owners by the officials of the “Union of Central Ukrainian Associations”. We also argue that there is a need to further inquire into cooperative, social and political activity of M.O. Litvytskyi during the time of his residence in Czechoslovakia (1923-1939).

Key words: Litvytskyi M.O., journalism, cooperation, Western Volyn, Prague. OCKS, persecution.

На початку ХХ ст. помітну роль у боротьбі за відновлення державності України відігравало широке коло української патріотично орієнтованої інтелігенції. Саме вона стала носіями ідей національно-культурного і політичного відродження України. До когорти молодії генерації таких діячів належить подолянин Микола Олексійович Литвицький, який присвятив власне життя розвитку українського кооперативного руху. В роки Українській революції (1917-1921 рр.) він брав активну участь у процесах українського державотворення. Однак, для широкого загалу громадськості України його життєдіяльність маловідома, особливо в частині його участі в розвитку українського кооперативного руху у період еміграції на території підпольської Волині (1921-1923 рр.).

Перед висвітленням зазначених в статті матеріалів бачиться доцільним подати коротку інформацію про його життєвий шлях протягом попередніх років до вимушеної еміграції за межі України.

М.О. Литвицький

Микола Олексійович Литвицький (1888, с. Жерденівка Гайсинського повіту, Подільської губ. – 1939, с. Великий Бичків, Рахівський р-н, Закарпатської обл.) походив із родини релігійних діячів. Після закінчення Подільської духовної семінарії (1908 р.) декілька років здобував освіту в Санкт-Петербурзькому психоневрологічному інституті. За відсутності коштів на навчання у 1912 р. вимушений був повернутися на рідне Поділля. Тут працював учителем, долучився до українського кооперативного руху. У 1913 р. брав активну участь у роботі Всеросійського кооперативного з'їзду в Києві, працював службовцем Київської кредитної спілки. Однак, у 1915 р. повернувся у Вінницю, де був обраний членом правління Подільської кредитної спілки. З вибухом Лютневої революції 1917 р. приєднався до розбудови українського національного руху на Поділлі. Зокрема, був одним із засновників газет «Свободный голос» і «Подільська воля», входив до складу правління Союзу Подільських Українців і керівництва Вінницької «Просвіти», був обраний кандидатом у члени Української Центральної Ради. Восени того ж року став членом Вінницької міської управи, під час жовтневого перевороту обіймав посаду голови міста, провів успішні перемовини з командуванням збільшеного II-го гвардійського корпусу й тим зумів запобігти великих руйнувань та значної

кількості загиблих. У період німецько-австрійської окупації Поділля (1918 р.) очолював земельний комітет Вінницького повіту, був заарештований австрійськими жандармами, але з допомогою кооператорів уникнув репресій і виїхав до Києва. Тут, у 1918-1919 рр., працював у центральних органах управління української кооперації: був членом правління «Книгоспілки», членом Ради «Коопцентру», членом Ради «Дніпросоюзу», входив до правління Київського кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського. В 1919 р. був призначений на посаду заступника міністра внутрішніх справ Уряду УНР, під час денікінської окупації Києва займався підпільною роботою в числі членів «Братства Української Державності». У період звільнення Києва від більшовиків (травень-червень 1920 р.) очолював колегію міського голови, в.о. голови міста. Восени 1920 р. продовжував працювати на посаді заступника міністра внутрішніх справ Директорії УНР, в жовтні-листопаді в Кам'янці-Подільському виконував обов'язки Начальника цивільного управління при Армії УНР. У листопаді 1920 р. разом з урядовими структурами від'їхав до Тарнова (Польща).

Отже, після поразки Директорії УНР у збройній боротьбі проти російських окупантів у кінці 1920 р. територію Наддніпрянської України покинули майже всі лідери небільшовицьких

партій, переважна більшість командного складу Українського війська, діячі державного управління, частина національної інтелігенції та чимала кількість учасників повстанського руху. У цій когорті вигнанців перебував М. Литвицький, який певний час продовжував брати участь у роботі Ради Народних Міністрів УНР. Зокрема, 28 листопада 1920 р. урядовці розглянули декілька питань щодо розміщення міністерств і відомств УНР в Тарнові та його околицях, ухвалили постанови щодо обміну українських грошей на польські марки¹. У засіданні РНК 9 грудня 1920 р. М. Литвицький брав участь у розв'язанні болючих для урядовців проблем фінансових ресурсів на утримання сімей. Зокрема вирішили виплачувати службовцям по 500 польських марок на тиждень, з добавкою 60% на дружину та 40% на дитину, якщо вони перебувають разом з працюючим урядовцем. Також вирішили утворити комісію для обліку і збереження державного майна УНР². Власне, це було останнє засідання уряду, в якому Микола Олексійович брав безпосередню участь.

Новий 1921 рік не приніс М. Литвицькому гарних подарунків і він швидко усвідомив, що його подальша служба на займаній посаді ніяких перспектив не мала. Тому, зваживши всі за і проти, 30 березня 1921 р. він подав прохання про демісію з поста товариша міністра внутрішніх справ УНР. 13 квітня Іменем Української Народної Республіки Голова Директорії С. Петлюра затвердив ухвалений Радою Народних Міністрів наказ про його звільнення³.

Зауважимо, що працюючи в системі українській кооперації та обіймаючи високі посади в структурі уряду УНР, М. Литвицький не «сколотив» собі пристойного капіталу, щоб безбідно почуватися десь на курортах Італії чи Франції. Він опинився у Польщі з дружиною та малолітнім сином, як кажуть, «голим і босим». Вийшло так, що Микола Олексійович, не маючи за спиною «ні кола, ні двора», змушений був шукати будь-які джерела для наповнення сімейного бюд-

жету. В країні серед іншомовної людності звикання до норм і правил тамтешнього життя йому вдавалося важко і болісно. В критичній ситуації вихід знайшовся через повернення М. Литвицького до улюбленої справи: відновлення видавничої та інструкторської праці в системі української кооперації. Він організував кооперативне видавництво «Спілка Українського Друкарства», яке випустило перше видання під назвою «Економічний збірник. Ч. I». У виданні публікувалася низка статей, що висвітлювали поточні проблеми економічного життя в Україні⁴.

Крім видавничої діяльності, котра не здатна була забезпечити усіх матеріальних потреб родини, М. Литвицький змушений був шукати додаткові джерела доходів. У нагоді стала зустріч із колишнім міністром внутрішніх справ УНР О. Саліковським, який у квітні 1921 р. очолив редакцію газети «Українська Трибуна». До речі, в штаті редакції часопису вже значилися М. Вороний, В. Ковальчук, В. Островський, П. Певний, Л. Чикаленко та низка колег, з якими М. Литвицькому довелося співпрацювати у попередніх роках на теренах України⁵. Редактор «Української Трибуни» запросив Миколу Олексійовича до співробітництва з часописом у формі кореспондентської праці, встановивши йому тверду місячну ставку в розмірі 12 тис. польських марок за умови подання 6-х публікацій⁶. Загалом, у числі близько 35 кореспондентів газети були відомі державні та громадські діячі: П. Зайців, В. Коваль, М. Левицький, О. Лотоцький, К. Мацієвич, А. Ніковський, І. Огієнко, В. Приходько, В. Садовський, В. Січинський, Г. Степура та ін.⁷

У перші місяці перебування в Тарнові М. Литвицький намагався відпрацювати встановлену фіксовану платню, але вже до осені його активність значно знизилась і редакція визнала, що він «фіксов. 12.000 не оправдав, а тому рахувати йому оплату по 4 м. за рядок»⁸.

Як свідчать архівні документи, в осінньозимовий період М. Литвицький взагалі перестав

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України), ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 72.

² Там само, арк. 84-85.

³ Там само, ф. 1092, оп. 3, спр. 177, арк. 11.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 5 зв..

⁵ Там само, ф. 3327, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

⁶ Там само, спр. 2, арк. 20.

⁷ Там само, арк. 12-13.

⁸ Там само, арк. 13 зв.

співпрацювати з часописом. Відомо, що він, як знаний фахівець у галузі кооперації, відновив зв'язок з кооперативними діями в Німеччині та Чехословаччині та долучився до громадсько-політичного життя української кооперації. Насамперед, Микола Олексійович вирішив покинути Тарнов і перебратися на територію окупованої поляками Волині, де скупчилася чимала кількість подільських кооператорів та розпочалися процеси відродження українського кооперативного руху.

До речі, за спогадами сучасників, існуючі там кооперативні установи вважали «...за обов'язок прихистити інтернованих вояків Армії УНР, частину переселенців з Великої України. Центросоюз доручав повітовим союзам приймати по 2-3 інтернованих на роботу в повіті, а інших, по відбуттю практики, спрямовували на північні землі»⁹.

Відомо, що певний час М. Литвицький мешкав на території Кременеччини та брав участь у створенні Бюро волинської кооперації у Кременці. Якраз у той час там знайшла притулок досить потужна когорта українських діячів і кооператорів, зокрема В. Біднов, В. Мачушенко, А. Герасименко, Д. Піснячевський, В. Мороз та ще декілька відомих урядовців родом із Поділля, з якими Миколі Олексійовичу доводилося раніше тісно співпрацювати в різних галузях громадсько-політичного та кооперативного життя та управлінських структурах на теренах Великої України. За визначенням С. Наріжного, саме плеяда українських емігрантів стали «...головним організуючим чинником волинського кооперативного життя, вони в найбільшій мірі причинилися й до заснування Бюро волинської кооперації, в якому також працювали емігранти»¹⁰.

За участі М. Литвицького в Кременці відбулося зібрання, на якому було засноване згадане вище кооперативне Бюро. Учасники обрали на посаду голови Бюро та завідувача провідного кооперативного відділу Я. Грабова, культурно-видавничий підрозділ очолив С. Бачинський, членом Ради став М. Трепет¹¹.

Як зазначалося в періодичних виданнях, заснована спілка у Кременці намагалася налагодити співпрацю з кооперативними центрами, які внаслідок поразки у війні з більшовицькою Україною опинилися за кордоном. Так, на засіданні Бюро 16 вересня 1921 р. ухвалили рішення звернутися до відомого кооператора Х. Барановського з листом для «з'ясування їх планів щодо практичної роботи на Волині»¹². Як виявилось згодом, заклопотаний іншими справами Х. Барановський на запит волинських колег не відповів. Тому вони уповноважили М. Литвицького при зустрічі з діячами українських кооперативних центрів звернутися від їхнього імені про виділення позики на розвиток української кооперації на території підпольської Волині.

Принагідно зазначимо, що, перебуваючи в еміграції, М. Литвицький не втратив зв'язок із колишніми провідними діячами української кооперації, які також вимушені були покинути батьківщину. Його як інших свідомих кооперативних діячів неабияк хвилював гучний скандал, який розгорівся на теренах Західної Європи навколо діяльності закордонного фінансового представництва УНР під орудою подільського кооператора Г. Супруна. Ганебна епопея пліток і звинувачень під назвою «супруніана» – тобто публікації про нахабне пограбування державної скарбниці УНР, яке вчинив завзятий шахрай Г. Супрун, заповонила шпальти газет усіх європейських видань. Підливала «масла у вогнище» інформаційна війна у світовій пресі, котра розгорілася між представниками «старої» і «нової» української кооперації щодо справ ОЦУКСу (Об'єднання центральних українських спілок) і членства в МКА (Міжнародний кооперативний альянс). Для Миколи Олексійовича ці ганебні суперечки були дуже болісними, адже з Г. Супруном він певний час працював у кооперативних установах на Поділлі. Крім того, М. Литвицький мав тісні контакти з А. Сербіненком та іншими фігурантами ОЦУКСу. Більшість діячів цієї установи співпрацювали з ним у керівних органах кооперативних центрів в Україні – «Коопцентрі», «Дніпросоюзу», «Українбанку», «Книгоспілки», «Централу» та ін.

⁹ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на території Західної Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. С. 72.

¹⁰ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина перша. Прага, 1942. С. 318.

¹¹ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор... С. 73.

¹² З кооперативного життя // Українська трибуна, 1921. Ч. 129. С. 2.

Зважаючи на неймовірно шкідливі наслідки для політичного реноме УНР на світовій арені та дискредитації української кооперації, повноважні представники названих вище центрів кооперації, які скупчилися в країнах Західної Європи, змушені були відреагувати на ці ганебні нападки. За їх ініціативою представників українських спілок була скликана нарада з дирекцією ОЦУКСу, яка відбулася 18-22 жовтня 1921 р. у Празі (ЧСР) за участі Б. Мартоса, М. Литвицького, В. Ковалю, Ф. Горбаня, І. Крекотня, Х. Наконечного, А. Кучерявенка, С. Перепелиці, М. Балаша, К. Безкоровайного, І. Івасюка та делегації кооператорів Кубані¹³. Першою чергою учасники мали розглянути питання, які торкалися діяльності ОЦУКСу, а згодом обговорити проблеми загального кооперативного життя і діяльності українських кооперативних спілок в еміграції¹⁴.

Враховуючи різнополярну оцінку діяльності ОЦУКСу в історичних джерелах 20-х рр. XX ст. та неоднозначне висвітлення його історіографії в працях сучасних дослідників, бачиться доцільним більш детально розглянути окремі аспекти діяльності цієї кооперативної установи. Користуючись автентичними архівними джерелами та політично незаангажованими матеріалами, обмежимося дослідженням участі окремих керівників цієї структури в частині розпорядження державними і кооперативними ресурсами УНР.

Отже, ще в 1919 р. за дорученням уряду УНР у Відень відбули від «Дніпросоюзу» А. Сербиненко, Є. Філіпович та І. Штефан. Також разом з ними у відрядження попрямували представники «Централу» І. Головка та від «Українбанку» С. Перепелиця, яким доручалося закласти згадану вище особливу установу під назвою «ОЦУКС»¹⁵. Головним завданням повноважної делегації було пошук товарних кредитів (зокрема про доставку товарів до кордону з Україною для подальшого обміну з українською кооперацією на сировину); управління іноземним майном української кооперації; її популяризація та

встановлення зв'язків із закордонними кооперативними центрами тощо¹⁶.

Однак нашвидкоруч складений статут та відсутність повного переліку необхідних документів не дозволили установі отримати право юридичної особи, що позбавляло ОЦУКСу активних дій у справах постачання УНР необхідних товарних ресурсів. Лише з прибуттям у листопаді 1920 р. особливого представника уряду УНР Х. Барановського, який розробив новий статут установи. Утім його вдалося його зареєструвати лише в посольстві УНР у Відні та в Міністерстві закордонних справ Австрії. Згодом, внаслідок зміни статутних форм і перерозподілу повноважень та з метою розширення географічних меж діяльності відкрили Лондонську дирекцію ОЦУКСу, до складу якої увійшли Х. Барановський, А. Сербиненко, В. Тимошенко та ін. вже не в статусі уповноважених кооперативних установ, а як приватні особи¹⁷. Зазначимо, що установа мала також філії в Берліні і Франції, які діяли до 1923 року.

Після остаточного встановлення влади більшовиків в Україні на початку 1921 р. розпочався активний процес реалізації декретів про перебудову кооперації на советський лад. Звісно, на теренах Європи розгорівся неймовірний скандал навколо діяльності ОЦУКСу. У значній мірі його спровокували провідники новоствореної Всеукраїнської кооперативної спілки (ВУКС, Вукоопспілка). На переконання комуністичної фракції правління ВУКСу, в МКА представники «старої» кооперації не мали права репрезентувати кооперативні установи советської України. Як виявилось, Вукоопспілка не надавала А. Сербиненку прав на представництво інтересів української кооперації за кордоном і категорично наполягала вивести його зі складу Центрального Комітету МКА¹⁸.

Більше того, керівництво ВУКСу вкрай зацікавили активи української кооперації за межами советської республіки, які, на їх переконання, безпосередньо належали кооператорам на території УСРР. Для дискредитації «старої»

¹³ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

¹⁴ Там само, спр. 8, арк. 22.

¹⁵ Там само, арк. 23.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп.1, спр. 7, арк. 7-8.

¹⁷ Онїко Т.В. Експортно-збутова діяльність споживчої кооперації України: досвід 1920-х рр: з нагоди 150-річного ювілею спожив. кооперації України (1866-2016) / Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 69.

¹⁸ Онїко Т.В. Споживча кооперація України в контексті міжнародного кооперативного руху: 20-ті рр. XX ст.: монографія / Полтава: ПУЕТ, 2013. С. 100.

української кооперації в Берлін був відряджений представник комуністичної фракції Вукоопспілки Д. Кудря, який розгорнув шалену агітацію, спрямовану проти кооператорів-емігрантів, і намагався будь-якими методами повернути на територію УСРР кошти колишніх українських спілок, які були членами МКА. До справи очорнення «петлюрівської» кооперації підключилися усі більшовицькі засоби масової інформації та наявний дипломатичний корпус УСРР, що перебував в країнах Західної Європи. За кордоном і на території республіки у численних публікаціях А. Сербиненка, Ф. Горбаня Х. Барановського та інших кооператорів-емігрантів відображали як «винуватців нечуваного злочину проти трудового народу України» і вимагали притягнути їх до карної відповідальності¹⁹.

З іншого боку Головний Отаман С. Петлюра наділив тодішнього міністра фінансів УНР Х. Барановського особливими повноваженнями щодо повернення українського грошового фонду у розпорядження уряду й залучив до цієї справи кращі дипломатичні і політичні кадри Директорії УНР. У цих баталіях були задіяні Х. Барановський, М. Василько, А. Ніковський, М. Порш, Р. Смаль-Стоцький, О. Шульгін та ін.

Слід зазначити, що зі справами фінансів за кордоном був досконало обізнаний Б. Мартос – відомий діяч Української Центральної Ради, колишній голова управи Центрального кооперативного комітету України, згодом міністр фінансів та прем'єр-міністр Уряду Директорії УНР. Саме його зусиллями спільно із соратниками В. Ковалем та М. Литвицьким були розгорнуті заходи щодо повернення цих ресурсів на користь держави. Без сумніву, його як і та інших діячів кооперації УНР глибоко хвилював ажіотаж навколо ОЦУКСу, який, крім більшовиків, підхопили політичні противники С. Петлюри та навіть представники кооперації колишньої Російської імперії. Перебуваючи у відставці й фактично без доступу до офіційних документів, Б. Мартос спробував залучити до цієї справи діячів кооперативної громадськості, які на той час перебували на теренах Волині, Закарпаття, Польщі, Чехословаччини та інших країн Західної Європи. Вочевидь, саме він змусив тодішнього керівника ОЦУКСу А. Сербиненка в жовтні 1921 р. скликати в Празі нараду діячів кооперації, котрі

перебували в еміграції у вказаних вище країнах. Тому офіційним організатором зібрання виступило керівництво ОЦУКСу, яке запросило у Прагу на 16.10. 1921 р. представників українських кооперативних спілок та діячів кооперації, що на той час перебували у місті. Зокрема кооперативні спілки представляли Х. Барановський (Українбанк) В. Коваль (Централ), М. Литвицький (Книгоспілка), А. Сербиненко (Дніпросоюз) та І. Крекотень і Ф. Горбань. Крім них на нараду запросили А. Харченка, М. Шаповала, С. Перепелицю, Б. Мартоса, М. Балаша, В. Мачушенка, М. Сціборського, І. Івасюка, К. Безкровного, А. Кучерявенка і Х. Наконечного²⁰.

Як виявилось, унаслідок неорганізованості нарада у зазначений день не розпочалася, а приступила до роботи лише 19 жовтня. При тому, відповідальний за організацію зібрання А. Сербиненко з невідомих причин у Празі не з'явився й участі в роботі зібрання не брав. Учасники наради, розглянувши звіт Х. Барановського і М. Литвицького, ухвалили постанову: «З огляду на те, що в Українській кооперації є ще досі незакінчені грошові і торговельні справи з урядом УНР нарада вважає необхідним звернутися до всіх кооперативних установ і діячів, які від імені української кооперації мали будь-які грошові стосунки з урядом УНР скласти докладно грошове справоздання». Визначити, що для всіх осіб та установ крайнім терміном подання звітів до Кооператцентру має бути 1 січня 1922 р.²¹.

Обговоривши доповідь прибулого з УСРР В. Ковалю, який повідомив про неабиякі претензії большевиків на закордонні активи української кооперації, учасники зібрання ухвалили таку резолюцію: «Конференція представників Українських кооперативних союзів, що відбулася у Празі 20/X 1921 р., ознайомившись із заявами п. Кудрі, що він є представником української кооперації, констатує:

«1). Українські кооперативні установи юридично існують на Україні тільки деякі припинили тимчасово діяльність під тиском і терором окупантської радянської влади.

2). «Вукоопспілка», в імені котрої п. Кудря виступає за кордоном, не є кооперативною установою, яка мала б права виступати і діяти від імені української кооперації.

¹⁹ Там само. С. 101.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 8, арк. 22.

²¹ Там само, арк. 32.

3). *Перебуваючі за кордоном представники української кооперації не повинні складати своїх уповноважень, виданих законними органами управління кооперативних установ, поки ці уповноважені не будуть откликані тими органами, які мають право ці уповноваження відкликати.*

4). *П. Кудрю ні в якому разі не визнавати представником української кооперації, бо його уповноваження видані тільки Вукоопспількою.*

5). *Оголосити, що як би п. Кудря підписав за кордоном які б то не було зобов'язання від імені української кооперації, то ці зобов'язання наперед опротестовуються і відповідальності за них українська кооперація ніколи на себе не візьме»²².*

Аналізуючи причини скандальної ситуації навколо ОЦУКСу, Б. Мартос зазначив, що кооперативні робітники за кордоном легко підпали під вплив різних, пристосованих до закордонних обставин, але в більшості морально скомпроментованих осіб. Тому, на його переконання, майже всі справи, які доводилося робити кооператорам, закінчувалися скандалом. На підставі фактів він запропонував організувати при ОЦУКСі наглядову раду із представників різних кооперативних спілок, негайно ліквідувати апарати ОЦУКСу в Лондоні і Парижі, а також зменшити оклади чинним директорам установи²³.

Як відомо, згідно постанови наради, В. Коваль виїхав у Берлін для виконання дорученого завдання. Його уповноважили організувати ревізію діяльності ОЦУКСу та його філій, визначити справжній фінансово-господарський стан цієї установи та підготувати її до остаточної ліквідації.

У підсумку висвітлені В. Ковалем матеріали акту ревізії щодо діяльності ОЦУКСу вражають масштабами марнотратства та фінансових зловживань з боку колись порядних і заслужених діячів. Відчувши безконтрольність, більшість із них із метою самозбагачення стала на шлях розкрадання державних і кооперативних коштів. Так, відомий нам «діяч» С. Перепелиця з метою «ознайомлення Європи з українською кооперацією» відкрив філію ОЦУКСу в Генуї (Італія) та

начебто підписав «італо-український договір» на поставку туди зернопродуктів, отримавши на це 13713 доларів. Як виявилось, ніякого договору не існувало, а сам пан С. Перепелиця «привчив в найкращих ресторанах Італії й Швейцарії гра-ти при його вході «Ще не вмерла Україна» і кричати «слава», їздив він тільки автомобілем, або в окремому купе-салоні; його віла в Генуї була найкращою зі всіх віл і т. д.»²⁴.

Загалом, за даними В. Ковалья, один із провідників української кооперації Х. Барановський у 1920-1922 рр. втратив почуття порядності і державної відповідальності та став на шлях злочинної діяльності. Нехтуючи кооперативними принципами, він заволодів народними коштами, заявляючи, що прослужив українській кооперації 25 років і має право, «щоб його діти не мерли з голоду». Колишній міністр фінансів УНР поцупив кругленьку суму в доларовому еквіваленті та разом з дружиною та 6-ма дітьми, щоб «не зривати очі в Європі», гарно влаштувався в Бразилії²⁵.

Інші його колеги знайшли прихисток у більшовиків, імовірно, заявляючи, що викрадання державних коштів вони здійснювали виключно для підризу економічної потужності «дрібно-буржуазних самостійників» під проводом С. Петлюри. Зокрема Є. Філіпович, який «потягнув» з ОЦУКСу чималу суму грошей, благополучно займав високу посаду в советському Зовнішторзі та навіть певний час служив у большевицькому посольстві у Варшаві.

Відомий нам С. Перепелиця влаштувався в Парижі і служив чуть не «головним писателем по економічним питанням» в тамтешніх лівих і більшовицьких виданнях.

Той же пан Штефан, який «забув» мануфактуру у Відні та «ліквідував» подібний товар у Чехословаччині, безбідно працював на високій посаді в Харкові²⁶.

Загалом, за неповними підрахунками, ця команда горе-кооператорів лише у 1920 р. вкрала понад 1 млн доларів США²⁷. Насправді, на наше переконання, фактичні суми потрібно збільшити на порядок, адже тут не враховані кредити від державної скарбниці, субсидії кооператив-

²² Там само, арк. 35.

²³ Там само, арк. 37.

²⁴ Проф. В. Коваль. Оцукс і оцуксисти // Нова Україна, 1925. № 7-8. С. 70.

²⁵ Там само. С. 67.

²⁶ Коваль В. Большевики та Оцуксисти // Нова Україна, 1926. № 3-4. С. 136.

²⁷ Проф. В. Коваль. Оцукс і оцуксисти // Нова Україна, 1925. № 7-8. С. 66.

них центрів та окремих спілок і кошти від ліквідації так званого «американського майна».

Не викликає сумніву, що вивчаючи отримані від В. Ковалю об'єктивні матеріали, М. Литвицький намагався вплинути на розв'язання цих ганебних справ. Однак зусилля Миколи Олексійовича спільно з колегами В. Ковалем, Б. Мартосом та іншими кооператорами відстояти інтереси спілок та їх членів, що вносили кооперативні кошти до капіталу ОЦУКСу, позитивних результатів не досягли.

Усвідомлюючи стан справ, М. Литвицький остаточно переконався у занепаді кооперативної моралі з-поміж колись заслужених діячів. Він пересвідчився, що епідемія так званої «руки-наживи» знайшла благодатний ґрунт і в структурах зарубіжної української кооперації, де внаслідок непорядності окремих її представників був відчутно підірваний авторитет національного кооперативного руху в очах світової спільноти.

Разом з тим, ми повинні визнати, що зусиллями порядних кооператорів та їх однодумців «...українська еміграція не побоялась вилуцнити зі свого середовища заражені гангреною злочинства елементи і широким опублікуванням про це остерегла український народ до якого-небудь контакту із злочинцями. В тому, що українська еміграція не побоялась це зробити і полягає і чистота і сила її»²⁸.

Повертаючись до розгляду питань другої частини порядку денного Празької конференції, зазначимо, що 20 жовтня, обговоривши доповідь Б. Мартоса, учасники зібрання ухвалили заходи, спрямовані на консолідацію кооперативної праці за кордоном. Зокрема, для координації діяльності української кооперації в еміграції вирішили організувати на території Польщі єдиний ідейний та господарський центр із представників усіх кооперативних установ Великої України. До складу тимчасової управи цього Кооператцентру обрали В. Ковалю, Б. Мартоса, М. Литвицького, Г. Буца і В. Мороза. Також зобов'язали Х. Барановського та А. Сербиненка забезпечити фінансування для утримання членів зазначеної вище управи Кооператцентру. Учасники надали повноваження В. Ковалю бути представником наради по всіх кооперативних

справах взагалі і зокрема е заходах щодо ліквідації ОЦУКСу²⁹.

У процесі роботи М. Литвицький проінформував учасників наради про життя та діяльність українських кооперативних об'єднань у Польщі та звернувся від їх імені до центральних спілок України з проханням надати грошову позику для розвитку волинської кооперації. Нарада вирішила передати це питання на розгляд новоутвореного тимчасового Кооператцентру³⁰.

В останній день роботи зібрання, 22 жовтня, заслухавши доповідь головуєчого М. Литвицького «Про сучасний політичний момент і кооперацію», учасники ухвалили наступне: «1) щоб українська кооперація в особі своїх репрезентативних органів виступала як самостійний національно-економічний і громадський чинник; 2) щоб українська кооперація не входила в жоден з існуючих партійно-політичних блоків; 3) ще раз підкреслити шкідливість участі кооперації в політичному житті і закликає всіх уповноважених представників українських кооперативних установ боротися проти всяких спроб втягнути кооперацію в політичну боротьбу і протестувати проти використання кооперації в політичних цілях»³¹. Аналіз вищезазначеної постанови свідчить, що учасники наради були і залишилися послідовними прихильниками принципу аполітичності кооперації.

Повернувшись із Чехословаччини на Волинь, М. Литвицький активно долучився до розвитку українського кооперативного руху. Зокрема, як член тимчасового закордонного Кооператцентру, він налагодив зв'язок із місцевими повітовими осередками та намагався консолідувати їх діяльність шляхом утворення єдиного крайового центру. Прагнення розвинути кооперативне життя підтвердив кооперативний з'їзд за участі української інтелігенції Західної Волині, гостей із Східної Галичини, Холмщини, що відбувся у квітні 1922 р. у Кременці.

За твердженням С. Наріжного, культурно-кооперативна праця емігрантів на Волині та на північно-західних українських землях була плідною та різносторонньою. Дослідник зазначав, що «...наддніпрянська еміграція /.../ йшла працювати в кооперації, церкві, просвітніх установах і т. д. З кооперативних діячів-емігрантів

²⁸ Коваль В. Большевики та Оцуксисти // Нова Україна, 1926. № 3-4. С. 136.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4000, оп. 1, спр. 8, арк. 38.

³⁰ Там само, арк. 34.

³¹ Там само, арк. 39.

на Волині своєю працею особливо визначилися: М. Трепет, М. Скрипник, І. Романченко, Я. Грабів, Г. Буц, А. Герасименко, С. Бачинський, І. Мотренко, С. Богдан, Д. Піснячевський, В. Мачушенко, М. Литвицький і інші. Працювали вони в різних осередках Волині – Кременці, Луцьку, Острозі й т. д.; організовували вони там кооперативне життя й дбали, щоб кооперативні позиції лишилися в українських руках. Майже всі названі діячі брали участь в Кооперативному З'їзді в Кременці 1922 р.»³².

У виступі на зібранні М. Литвицький окреслив головні завдання української кооперації та оприлюднив власну позицію щодо участі українців у виборах до Сейму і Сенату Польщі. Також учасники з'їзду ухвалили низку постанов, серед яких було рішення про створення центральної кредитної спілки Союз-банк, котра мала опікуватися проблемами фінансування українських кооперативів³³. Водночас на зібранні відбулася жорстка дискусія щодо співпраці з польською владою, яку виразно здійснювало керівництво Кременецького спілки. Зокрема, згодом, 6 серпня, у Кременці відбулись надзвичайні загальні збори уповноважених місцевої спілки кооперативів, на яких за надмірний контакт з польською владою і господарсько-фінансові зловживання було звільнено керівників усіх органів управління. Після доповіді п. Я. Грабова та пояснень пп. М. Трепета, І. Романченка учасники зібрання, усвідомивши злочинну діяльність правління в складі пп. Панкевича, Малявського, Алешкова, та безконтрольність з боку Надзірної Ради, головою котрої був п. Рей, винесли громадську недовіру правлінню і Раді. Обравши нове керівництво спілки, кооператори призначили спеціальну ревізію, надавши право запросити для цього експертів. Як зазначалося в газеті «Діло», така постановка справи «...загрозувала лавою підсудних для бувших членів правління та Ради», що викликало неабияку стурбованість з боку «правлінських» родичів і приятелів. Активна громадська позиція, поряд із заборонаю польської влади проживати політичним емігрантам на західно- українських

землях, призвели до виселення з Волині М. Трепета, Я. Грабова, І. Романченка і В. Біднова³⁴.

Під тиском громадськості та бажанням місцевої влади позбутися активних діячів українського руху міністерство внутрішніх справ Польщі погодилося видати виїзні документи проф. В. Біднову, голові управи Бюро волинської кооперації Я. Грабову, члену Ради того ж Бюро М. Трепету та члену правління Болохівського споживчого тов. І. Романченко, які згодом отримали закордонні паспорти для виїзду до Чехії, але без права повороту³⁵.

Відомо, що М. Литвицький і переважна більшість кооператорів-емігрантів підтримувала політичний курс С. Петлюри та його співпрацю з урядами Західної Європи щодо продовження боротьби за державність України. Тому на терені Волині він потрапив «під обстріл» політичних опонентів з боку противників українського руху. Крім того, за активну громадянську позицію та наміри Миколи Олексійовича консолідувати національний кооперативний рух навколо ідеї продовження боротьби за звільнення українських територій, в т. ч. і Волині від іноземних окупантів вкрай не сподобала польській владі. Звісно, він також потрапив під переслідування з боку силових інституцій Польщі.

Принагідно зазначимо, що у травні 1922 р. після участі в роботі Кременецького кооперативного з'їзду М. Литвицький обійняв посаду інструктора з питань кооперації в Дубенській повітовій спілці³⁶. Там він розгорнув активну громадсько-політичну діяльність та переймався проблемами консолідації навколо Блоку національних меншин (БНМ) для участі у виборах послів до Сейму і Сенату Польщі, які мали відбулися 5 і 12 листопада 1922 р. Список БНМ був зареєстрований під № 16, який проводив виборчу агітацію під гаслом: «Земля, Воля, Щастя, Світло, Рівність»³⁷.

Передвиборча агітація БНМ була ефективною і доступною для українського селянина. На Волині перемога БНМ була повною – він здобув тут близько 80% голосів і всі мандати.

³² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. Частина перша. – Прага, 1942. – С. 317.

³³ Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на тер. Західної Волині. С. 73.

³⁴ Вигнанці з Волині // Діло. 1922. Ч. 9. С. 3.

³⁵ З Волині. Вигнанці з Волині // Діло, 1922. Ч. 18. С. 3.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 5 зв.

³⁷ Чого хоче список № 16 // Наше Життя. 1922. № 8. С. 2-3.

Звісно, потерпівши поразку у виборчих змаганнях, частина советофілів та більшість діячів галицького проводу намагалися всіляко дискредитувати активістів волинського українського руху, до яких, без сумніву, був вписаний М. Литвицький. У засобах масової інформації з'явилися публікації про начебто «виявлений зв'язок» Миколи Олексійовича з одіозними діячами революційних подій 1917-1920 рр. В. Оскілко та І. Горемикою, які під час виборчої кампанії підтримували польські політичні блоки. Зокрема, відомий нам «*ех-отаман*» В. Оскілко, який у буремному 1919 р. влаштував військовий заколот проти С. Петлюри, на одному із передвиборчих зібрань примудрився заявити, що «*блок національних меншостей є жидівською махінацією*». Звісно, його виступ народне зібрання освистало, а промовцю довелося негайно «*накивати п'ятами*»³⁸.

Подібну дезінформацію про співпрацю М. Литвицького з іншими діячами, котрі за завданням польської влади намагалися «*розбити блок національних меншин*», підхопила просоветська газета «Українське життя». Поставивши за мету у будь-який спосіб дискредитувати його постать, в часописі був опублікований наклепницький пасквіль про «*провокаційну діяльність*» Миколи Олексійовича. Звісно, подібні неправдиві інсинуації з боку редакції названого часопису вкрай обурили М. Литвицького і він намагався спростувати ці звинувачення та розкрити причини появи її в інформаційному просторі. Однак декілька вимог щодо публікації спростувань безпідставних звинувачень успіхів не мали. Тоді Микола Олексійович звернувся до редакції часопису «Діло», яке все ж таки розмістило його лист на шпальтах газети. В притаманному йому стилі досвідченого журналіста Микола Олексійович аргументовано спростував усі звинувачення автора наклепу й зазначив, що «*...Оскілковину і Горемиківину у всіх її виглядах і одмінах уважав і уважаю ганьбою для національної гідності Українця*». Крім того, від ще раз підтвердив власну позицію щодо відстоювання інтересів українського населення на території підпольської Волині. «*З часу переїзду на Волинь для економічної роботи, – зазначав Микола Олексійович, – в своєму фахові (кооперація) я виразно і рішучо стою на позиції, що реп-*

резентація і оборона національних (в найширшому обсягові цього розуміння) інтересів і прав українського народу на Волині належить до місцевих громадських діячів... Про таку свою позицію я отверто заявив ще на всеволинському кооперативному з'їзді, який відбувся в Кременці в початку 1922 р.»³⁹.

Незважаючи на те, що подібні провокації з боку політичних опонентів створювали певний негативний резонанс навколо постаті М. Литвицького як громадсько-політичного та кооперативного діяча, Микола Олексійович продовжував закликати українське населення краю до консолідації та посилення спільної боротьби за збереження українських шкіл, осередків «Просвіти» та проти створення перепон для діяльності української кооперації. Враховуючи неабияку популярність М. Литвицького серед населення краю, польська влада посилила переслідування проти нього і повітовий староста запропонував йому «*добровільно*» покинути край. З цього приводу в газеті «Діло» повідомлялося таке: «*Відомий київський кооператор, був. віце-міністр внутр. справ у кабінеті В. Прокоповича Микола Литвицький одержав наказ негайно виїхати з Польщі під загрозою, що коли, не виконає цього в призначений речинець, то буде видалений за Збруч*»⁴⁰.

Не останнє місце у посиленні кампанії щодо виселення М. Литвицького з території Волині займали його контакти з державними і громадськими діячами УНР, які розселилися в Австрії, Німеччині, Франції та Чехословаччині. Зокрема, за дорученням «Коопцентру» у грудні 1922 р. Микола Олексійович перебував у Празі, де брав участь у ювілейних заходах щодо вшанування 20-річчя творчої діяльності видатного українського поета О. Олеся (О.І. Кандиба). До речі, він був особисто з ним знайомий ще з Вінниці, Олександр Іванович приїздив погостювати до Д. Марковича. Крім того, у 1919-1920 рр. громадські справи М. Литвицького та О. Олеся пересікалися в Києві. Випало так, що 2 грудня, в Празі, Микола Олексійович у переповненій людьми великій залі Жофіні мав нагоду виголосити поету вітальні слова як повноважний представник Української кооперації, член ради «Дніпросоюзу»⁴¹.

³⁸ З Волині. «Отаман» кандидує // Діло. 1922. Ч. 25. С. 2.

³⁹ Литвицький М. Лист до Редакції // Діло. 1923. №. 89. С. 4. (25.07).

⁴⁰ Виявили М Литвицького // Діло. 1923. №. 172. С. 3.

⁴¹ Ювильей О. Олеся // Діло. 1922. № 211. С. 1.

Звісно, польські спецслужби чітко відслідковували контакти усіх «небажаних» осіб і після його повернення з-за кордону значно посилили адміністративний тиск на М. Литвицького. Микола Олексійович змушений був шукати захисту у Варшаві. Однак і там він не знайшов жодного порозуміння з чиновниками владних структур. Виявилось, що він став небажаною особою на теренах Речі Посполитої та змушений буде покинути її територію. З цього приводу газета «Діло» повідомляла наступне: «...Недавно між іншими приїхав сюди [до Варшави] шукати правди та захисту колишній віце-міністр УНР Микола Литвицький, що останні місяці скромно працював у волинській кооперації. Йому воєвода й староста запропонували негайно залишити Польщу під загрозою, що в противному разі віддадуть його большевикам»⁴².

Згодом, уже перебуваючи в Чехословаччині, Микола Олексійович писав, що «після 2-місячного подорожування по поліцейських станах примушений був «добровільно» залишити «granicy państwa»⁴³.

Отже, короткий проміжок життя М. Литвицького на території Волинського воєводства у 1921-1923 рр. був наповнений визначними подіями в громадсько-політичному житті української еміграції. Перебуваючи під глибоким морально-психологічним впливом поразки визвольної боротьби та звикаючи до нових умов життєдіяльності в чужій країні, М. Литвицький знайшов себе в активному відродженні різних

форм української кооперації. Йому довелося організовувати повітові кооперативні спілки та розвивати діяльність споживчих і кредитних товариств, молочарських та інших виробничих кооперативів. Зусиллями представників української політичної еміграції вдалося значно розвинути економічну самодостатність українського населення Західної Волині. Незважаючи на утиски з боку польської влади, результатом енергійних зусиль емігрантів та місцевого населення у Волинському воєводстві на кінець 1923 р. вдалося утворити п'ять повітових кооперативних спілок: у Дубні, Рівному, Острозі, Здолбунові і Кременці⁴⁴.

Ідеологічно загартовані кооператори-емігранти з Великої України, в когорті яких перебував М. Литвицький, здійснювали відчайдушні спроби повернути законним власникам кошти, які привласнили діячі закордонного об'єднання ОЦУКСу. Незважаючи на невдачу, кооператори заявили про непорушну прихильність до основоположних принципів і засад та моральної чистоти національного кооперативного руху. В умовах Другої Речі Посполитої українська кооперація стала потужним фактором, за допомогою якого вдалося частково компенсувати бідність, породженої безземеллям волинського українського селянства. Микола Литвицький в числі свідомих українських кооперативних діячів виступив організатором і провідником боротьби за права так званих національних меншин, у статусі яких опинились українці на рідній, але не своїй землі.

References

1. Davydyuk R. (2018) Ukrayins'ka politychna emihratsiya yak faktor suspil'nykh zmin na terytoriyi Zakhidnoyi Volyni. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorychni nauky»*. 27, 70-78. [in Ukrainian].
2. Onipko T. (2016) *Eksportno-zbutova diyal'nist' spozhyvchoyi kooperatsiyi Ukrayiny: dosvid 1920-kh rr: z nahody 150-richnoho yuvileyu spozhyv, kooperatsiyi Ukrayiny (1866-2016)*. Poltava: PUET. [in Ukrainian].
3. Onipko T. (2013) *Spozhyvcha kooperatsiya Ukrayiny v konteksti mizhnarodnoho kooperatyvnoho rukhu: 20-ti rr. XX st.* Poltava: PUET. [in Ukrainian].

⁴² Мисливий. «Мудрі політики» (З кол наддніпрянської еміграції) // Діло. 1923. № 182. С. 2.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1416, арк. 6.

⁴⁴ Наші повітові союзи // Господарсько-кооперативний часопис, 1923. Ч. 21. С. 221.

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.01.106

УДК 94 (477) (092)»1893/1944»

Руслана Давидюк (м. Рівне),
 доктор історичних наук, професор,
 професор кафедри історії України
 Рівненського державного гуманітарного університету
 E-mail: davrus63@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Михайло Тиравський: церковно-релігійна та громадська діяльність

Мета наукової статті полягає в аналізі церковно-релігійної, освітньої, громадської діяльності Михайла Тиравського у розрізі подій Української революції 1917-1921 рр., міжвоєнного часу та періоду Другої світової війни. **Методологія** дослідження базується на принципах історизму, системності, верифікації. Важливими були біографічний, проблемно-пошуковий, хронологічний, порівняльний методи, а також метод локальної історії. **Наукова новизна** статті полягає у залученні до наукового обігу вперше виявлених, опрацьованих та верифікованих розсекречених документів архівів радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальної справи на М. Тиравського, що у поєднанні з матеріалами тодішньої періодики дозволило систематизувати та уточнити його громадську діяльність. **Висновки.** У статті простежено працю Михайла Тиравського як писаря інтендантської служби Армії УНР та подальше інтернування у польських таборах. Висвітлено обставини переїзду на навчання до Чехословаччини, де в Українському високому педагогічному інституті ім. Михайла Драгоманова в Празі він отримав ступінь доктора природничих наук. Констатовано, що подальші пошуки праці змусили його повернутися до Польщі, осісти у Луцьку. Реконструйовано громадську працю Михайла Тиравського у Волинському воєводстві: як члена «Рідної хати», спортивного клубу «Стир» у Луцьку, Товариства ім. Лесі Українки у Луцьку, Волинського українського театрального товариства. Зауважено на вагомості його церковно-релігійної праці як секретаря Луцької підкомісії з перекладу Св. Письма та богослужбових книг на українську мову і діяча Товариства ім. митрополита Петра Могили. Охарактеризовано діяльність М. Тиравського в умовах нацистського окупаційного режиму, акцентовано на участі в Українському допомоговому комітеті Луцька, службі у Духовній консисторії, підтримці УАПЦ. З'ясовано обставини арешту органами НКВД та засудження Михайла Тиравського. Окремо простежено його родинне життя: дружини Тетяни Ужвій, артистки українського театру в Луцьку, а також сестер і братів, зокрема бургомистра Луцька Євгена Тиравського.

Ключові слова: Михайло Тиравський, Армія УНР, Український високий педагогічний інститут ім. Михайла Драгоманова в Празі, Друга Річ Посполита, церковно-релігійна діяльність, нацистський режим, УАПЦ, НКВД.

Ruslana Davydiuk (Rivne),
 Dr hab. in History, Professor,
 Professor of the Department of History of Ukraine
 Rivne State Humanitarian University
 E-mail: davrus63@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Mykhailo Tyravskiy: church-religious and public activities

The purpose of the scientific article is to analyze the church-religious, educational, public activities of Mykhailo Tyravskiy in the context of the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, the interwar period and the period of the Second World War. The research **methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, and verification. Biographical, problem-searching, chronological, comparative methods, as well as the method of local history were important. **The scientific novelty** of the article lies

in the inclusion in the scientific circulation the first discovered, processed and verified declassified documents from the Soviet special services archives, in particular the archival and criminal case against M. Tyravskiy, which, in combination with the materials of the periodicals of that time, made it possible to systematize and clarify his public activities. **Conclusions.** The article traces Mykhailo Tyravskiy's work as a clerk in the quartermaster service of the UNR Army and his subsequent internment in Polish camps. The circumstances of moving to study in Czechoslovakia, where at Mykhailo Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague, he received the degree of Doctor of Natural Sciences. It was established that his further search for work forced him to return to Poland, to settle in Lutsk. Mykhailo Tyravskiy's public work in the Volyn Voivodeship has been reconstructed: as a member of the «Ridna Khata» («Native House»), the sports club «Styr» in Lutsk, Lesya Ukrainka Society in Lutsk, Volyn Ukrainian Theater Society. The importance of his ecclesiastical and religious work as the secretary of the Lutsk sub-commission for the translation of the Holy Scriptures and liturgical books into Ukrainian and as a member of Metropolitan Petro Mohyla Society were noted. The activity of M. Tyravskiy in the conditions of the Nazi occupation regime is characterized, with an emphasis on participation in the Ukrainian Relief Committee of Lutsk, service in the Spiritual Consistory, and support for the UAOC (The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church). The circumstances of the arrest by the NKVD authorities and the conviction of Mykhailo Tyravskiy have been clarified. His family life has been traced separately: his wife Tetyana Uzhvii, an actress of the Ukrainian theater in Lutsk, as well as sisters and brothers, in particular the burgomaster of Lutsk Yevhen Tyravskiy.

Key words: Mykhailo Tyravskiy, Army of the Ukrainian People's Republic, Mykhailo Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague, the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, church and religious activities, the Nazi regime, the UAOC, the NKVD.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни Росії проти України актуалізувалося питання історичної пам'яті, повернення імен тих, хто боровся за збереження державності у минулому. У цьому контексті важливим є повернення в інформаційний та публічний простір імен учасників боротьби за українську державність першої половини ХХ століття.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Прізвище Михайла Тиравського залишається маловідомим загалом, адже інформація про його життя обмежується біографією, вміщеною у книзі «В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біографи політичних емігрантів – учасників Української революції» із серії «Реабілітовані історією. Рівненська область»¹. Для аналізу громадської, релігійної, освітньої діяльності М. Тиравського у Другій Речі Посполитій присутніми були дослідження А. Портнова², Р. Давидюк³; для

характеристики церковно-релігійного життя у період нацистської окупації праці В. Борщевича⁴, А. Жив'юка⁵, Б. Зека⁶ та ін. Джерельна база статті ґрунтована на архівних документах, що зберігаються у ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, Державних архівах Волинської та Рівненської областей, ГДА СБУ, м. Київ та ГДА СБУ м. Луцьк, зокрема, архівно-кримінальній справі (АКС) на М. Тиравського. Іншим складником джерельної бази були матеріали міжвоєнної преси («Вісті УЦК у Польщі», «Українська нива», «Діло», «Тризуб», «Волинське слово») та періодики періоду Другої світової війни («Український голос» (Луцьк), «Волинь» (Рівне)), що дозволили віднайти цікаві факти церковно-релігійного, освітнього, громадського життя в регіоні у першій половині ХХ століття, а також опубліковані документи та спогади.

¹ Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: Біографи політичних емігрантів – учасників Української революції. Рівне-Львів: Простір-М, 2023. 284 с.

² Портнов А. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

³ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016.

⁴ Борщевич В. Трагедія Володимир-Волинського єпископа Мануїла. Збірник науково-методичних і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Лесі Українки. Луцьк, 2003. Вип. 8. С. 20–25.

⁵ Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / упоряд. А. Жив'юк. Рівне: БАТ «Рівненська друкарня», 2008. 456 с.

⁶ Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 421 с.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення більшовицької влади на території Наддніпрянської України після поразки революційних подій 1917-1921 рр. зумовило виїзд в еміграцію найактивніших учасників національної боротьби – політичних діячів, працівників центрального державного апарату та місцевих органів влади, військових різних рівнів, значної частини членів тодішніх політичних партій; представників наукової, культурної інтелігенції. Відтак, емігрантське середовище сформували різні соціальні та суспільно-політичні прошарки населення, які різнилися матеріальним становищем, освітнім рівнем, політичними поглядами: «Хвиля еміграції складається з найрізномірніших елементів як по своєму національному, так і соціальному характеру,... емігрують заможні і середні кола, емігрує трудова інтелігенція, селянство і міщанство»⁷. Близько 70% емігрантів представляли інтелігенцію, 20% – селянство і 10% – робітництво⁸. Незалежно від соціального стану чи ідеологічних поглядів, представників міжвоєнної еміграції об'єднував політичний чинник⁹, адже причиною її появи стали події саме політичного характеру – поразка національної боротьби та встановлення більшовицького режиму в Україні.

Центрами перебування української еміграції стали різні країни Європи, проте основна хвиля була спрямована до Польщі. Одразу після виїзду з батьківщини більшість емігрантів зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові. Військові емігранти впродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих і військовополонених. Життя «за дротом» гнітило українських вояків, а побутові умови там були надзвичайно складними. Д. Дорошенко з іронією писав, що «українці, які билися «за нашу і вашу вольнось», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами»¹⁰.

Чисельність українців у Польщі зазнавала постійних змін: частина поверталась до радян-

ської України, частина знаходила притулок в інших країнах Європи або за океаном. Кількість українських емігрантів, що бажали виїхати з Польщі за кордон, збільшувалась через важкі умови життя та високий рівень безробіття. Така «рееміграція» у значенні «повторна еміграція» активізувалася, насамперед, до Чехословаччини (на навчання), до Франції (здебільшого на фізичну працю) або за океан, де політичні емігранти доповнювали трудову еміграцію західних українців, що виїздили з Польщі через економічні обставини. Процеси рееміграції каталізувалися у зв'язку із закриттям у Польщі 1924 р. таборів для інтернованих, коли утримувані там люди постали перед проблемою подальшого працевлаштування.

Значних зусиль у знаходженні роботи емігрантам на території Польщі докладав Український центральний комітет (УЦК) у Варшаві, водночас сприяючи виїзду на важкі, фізичні роботи до Франції. Завдяки співпраці з Лігою націй і Подебрадською господарською академією, УЦК у жовтні 1923 р. вдалося відправити з Польщі понад 70 студентів для навчання у Чехословаччину (ЧСР), Англію, Бельгію, Францію¹¹.

Перебуваючи у складних умовах, багато унерівських емігрантів мріяли виїхати на навчання до Чехословаччини. Звичайно, труднощі існували й у цій країні. У кінці 1923 р. влада видала суворіші правила стосовно тих емігрантів, котрі прибували на територію ЧСР нелегально, тобто без окремого дозволу (візи) на в'їзд від чеського міністерства закордонних справ. Такі особи не могли здобути документи на право перебування у ЧСР на місці, а тим більше не могли отримати ніякої допомоги. Причинами встановлення суворіших правил стало те, що у ЧСР вже знаходилась численна українська і велика російська еміграція. «Стипендіатів росіян 4,5 тисячі. Українців більше двох тисяч»¹² – читаємо на сторінках видання «Вісті УЦК в Польщі».

У 1923 р. потрапити на навчання до Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі поталанило колиш-

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 462, оп. 1, спр. 187, арк. 45.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3366, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁹ Лотоцький О. Поворотницька течія. На ріках вавилонських. Збірник статей. Львів: Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. С. 70-77.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ: Темпора, 2007. С. 519.

¹¹ Культурно-освітня секція. Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі (далі: Вісті УЦК у Польщі). 1923. 1 листопада. С. 12.

¹² Умови переїзду до Чехословаччини. Вісті УЦК у Польщі. 1923. 1 жовтня. С. 11-12.

ньому урядовцю періоду УНР Михайлові Платоновичу Тиравському. Народився він 1893 р. у м. Бар Подільської губернії у родині священика, був четвертою дитиною у сім'ї. Мав старшого брата Євгена, 1885 р. н., молодшого Костянтина, 1899 р. н. та двох старших сестер: Любов (у заміжжі Чернявська), 1885 р. н.; та Антоніну (у заміжжі Раєвська), 1891 року народження¹³. Закінчивши 1910 р. початкове духовне училище у с. Привороття Новоушицького повіту Подільської губернії, Михайло вступив до Подільської духовної семінарії, яку скінчив у 1916 р. Після цього став студентом Київського університету, провівши там два роки.

На початку Першої світової війни М. Тиравського не мобілізували до війська з медичних причин, позаяк мав хворі ноги. Однак, події Української національно-демократичної революції все ж змусили його долучитись до боротьби, нехай не збройної. Михайло Тиравський допомагав армії, організовуючи матеріальне забезпечення, побутове обслуговування особового складу. У період Директорії УНР був писарем інтендантської служби Армії УНР у Києві, Вінниці, Кам'янці-Подільському (1918–1919)¹⁴. Разом з урядовими структурами та Армією УНР, як інтернований, опинився у Тарнові. У 1920 р. влаштувався бухгалтером Головного казначейства УНР, пропрацювавши до 1923 року. Бажаючи вчитися, удосконалювати свої знання, неможливість через проблеми зі здоров'ям працювати фізично дозволили Михайлові реалізувати свою мрію і прагнення багатьох емігрантів – потрапити на навчання до Чехословаччини.

Автори «Вістей УЦК у Польщі» пояснювали бажання українських емігрантів виїхати до ЧСР так: «Коли Варшава світила бідую, у Чехословаччині було положення, яке вабило і яке здавалось ідеальним. Тут було тоді моральне пригнічення, там його, неначе, не було. Тут правне становище українського емігранта перебувало під знаком запитання, там було воно цілковито ясним й майже не мало в собі обмежень для чужинців... Сталі, хоч невеликі стипендії, певність свого завтра робили життя безжурним і давали запал до академічної праці. Чехословацька

професура зустрілась незабаром з академічними рекордами українців, мала вона можливість подивляти їх пильність і витривалість у праці»¹⁵.

Михайло Тиравський був саме таким студентом: уважним, терплячим, розумним. Закінчивши навчання у 1927 р., він став стипендіатом, отримавши змогу писати наукову працю. Восени 1928 р. в Українському високому педагогічному інституті ім. Михайла Драгоманова в Празі захистив докторську дисертацію і здобув ступінь доктора природничих наук.

На початку 20-х рр. XX ст. Михайло іще тримав переписку з молодшим братом і сестрами, які залишилися в УСРР, але згодом цей контакт обірвався. Брат Костянтин проживав у смт. Муровані Курилівці, де вчителював. 2 березня 1929 р. його арештували, звинувативши за ст. 54-10 КК УСРР. 31 травня 1929 р. постановою ОН ДПУ УСРР Костянтина Тиравського заслали на 3 роки до Сибіру¹⁶.

Після напруженого навчання в УПІ імені Михайла Драгоманова у Празі поставала нова проблема – працевлаштування. Гострі проблеми виникали із пошуком роботи для українських інженерів, що отримали дипломи у ЧСР. Перші випуски студентів Української Господарської Академії (УГА) в Подєбрадах складали 160 інженерів, з яких 45 осіб УЦК прилаштував на роботу за фахом у Польщі, декілька осіб виїхало до Канади, Бельгії та Аргентини як звичайні чорнороби. На жаль, випадки, коли освічені люди після отримання дипломів знову змушені були заробляти на прожиття важкою фізичною працею, були непоодинокі. Міжнародне Бюро праці не надавало належної підтримки і допомоги українцям у цій справі¹⁷.

Таким чином, завершення навчання та поява сотень людей із дипломами інженерів, правників, економістів, лісників, агрономів поставили перед українською еміграцією нове завдання: примістити ці кадри для подальшої спеціалізації і до праці назагал. Влада Чехословаччини, з огляду на переважаність внутрішнього ринку праці, вітала виїзд випускників за межі своєї країни. Частина випускників навчальних закладів Чехословаччини знайшли роботу у Волинському воєводстві.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 7, 13.

¹⁴ Там само, арк. 11.

¹⁵ І. Л. Чергове завдання. *Вісті УЦК у Польщі*. 1927. Січень-лютий. С. 21.

¹⁶ Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 5 / упорядн.: В. П. Лациба (керівник) та ін. Київ: Центр ДЗК, 2015. С. 246.

¹⁷ *Вісті УЦК у Польщі*. 1927. Ч. 14-17. Липень, серпень, вересень, жовтень. С. 87-90.

У кінці 20-х рр. XX ст. на Волині розгортався «волинський експеримент» воєводи Генрика Юзевського, котрого вважали добрим знавцем української проблематики. Він позитивно ставився до колишніх петлюрівців, позаяк цілком поділяв Варшавську угоду і був одним із двох поляків, що працювали в уряді УНР. Ймовірно, саме ця ситуація сприяла переїзду Михайла Тиравського наприкінці 1928 р. до Луцька. Маючи гарну освіту, він влаштувався писарем до місцевого самоуряду, а у 1930 р. став вчителем Луцької української приватної гімназії, сприяв роботі батьківського комітету гімназії¹⁸. Поряд із іншими емігрантами УНР увійшов до «Товариства ім. Лесі Українки», основним завданням якого була «опіка над середнім та нижчим шкільництвом у Луцьку»¹⁹. Однак, М. Тиравський не довго вчителював у гімназії: через рік втратив цю роботу, позаяк не мав польського громадянства. Вдалося йому залишитись на посаді секретаря Луцької української приватної гімназії, а польське громадянство зміг отримати лише 1938 року²⁰.

Приїхавши до Луцька, Михайло Тиравський з усією своєю енергією і завзяттям долучився до громадського життя місцевої унерівської спільноти. Увійшов до культурно-освітньої організації «Рідна хата» у воєводському центрі, що була заснована 1929 р. зусиллями наддніпрянців, сконсолідованих навколо редакції проурядової газети «Українська нива». У 1932 р. був обраний членом ревізійної комісії «Рідної хати»²¹. Організація різних імпрез і урочистостей, родинні вечірки для членів українського клубу, популяризація української культури, книги, вистави, поруч із пропагуванням ідеології українсько-польського співжиття в рамках польської державності визначали напрями роботи «Рідної хати»²².

Оскільки Михайло Тиравський походив із православного середовища Наддніпрянської України, то питання духовного життя, релігійності завжди домінували у його роботі. Опинившись

у західноволинському православному соціумі, він усіляко підтримував ініціативу боротьби за повернення церкві національних ознак, увійшов до Товариства ім. митрополита Петра Могили. Згідно програмних документів, основним завданням товариства було: «поширювати у свідомості православних віру наших предків; дбати про її добро і охороняти її»²³, боротися за «відродження соборницьких традицій; підготовку до Помісного собору Православної церкви у Польщі, задоволення церковно-релігійних потреб кожної нації; боротьбу з безбожництвом, з пропагандою нової унії та сектантством»²⁴.

Для вирішення проблеми українських перекладів було ухвалено сформуванню спеціальну комісію для перекладу Св. Письма та богослужбових книг українською мовою. Комісія діяла при Українському науковому інституті у Варшаві, її очільником був митрополит Діонісій, заступником – Олександр Лотоцький, секретарем – Василь Біднов (після його смерті 1935 р. – Дмитро Дорошенко)²⁵. При комісії створили дві підкомісії – у Луцьку та Кременці. У Луцькій підкомісії, очолюваній єпископом Полікарпом, поряд із М. Тиравським трудилися Є. Богуславський, П. Пашевський, В. Сочинський, В. Федоренко, Б. Білецький, прот. Н. Абрамович, М. Тележинський. За час роботи Луцька підкомісія провела 72 засідання, а Михайло Тиравський виконував функції її секретаря. Члени підкомісії стикалися з багатьма труднощами: переклад зі слов'янської мови українською вимагав одночасного порівняння з єврейськими та грецькими текстами, що, відповідно, передбачало знання цих мов. Крім того, бракувало добрих фахівців української мови²⁶. Попри це, вдалося перекласти з грецької мови «Чин похорону дитини», зі слов'янської «Чин вінчання другошлюбника», «Тайну сповіді», «Чин сповіді і причастя хворого», а також «Літургію св. Йоана Золотоуста», «Малий Октоїх», «Акафісти», «Малий Богогласник», «Молитовник»²⁷. Усі переклади редагували

¹⁸ Державний архів Волинської обл., ф. 190, оп. 1, спр. 2, арк. 22–25.

¹⁹ Там само, спр. 10, арк. 66–73.

²⁰ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 12.

²¹ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі ... С. 479.

²² Державний архів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 56, арк. 212 зв.

²³ Державний архів Волинської обл., ф. 63, оп. 1, спр. 13, арк. 5.

²⁴ Там само, спр. 3, арк. 204.

²⁵ Портнов А. Наука у вигнанні ... С. 168–169.

²⁶ 3 Волині. Діло. 1933. Ч. 4. 5 січня. С. 2.

²⁷ 3 церковного життя на Волині. Діло. 1935. Ч. 222. 22 серпня. С. 2; Портнов А. Наука у вигнанні... С. 170.

працівники Українського наукового інституту у Варшаві²⁸.

М. Тиравський доєднався до праці у Волинському українському театральному товаристві (ВУТТ), згодом став членом його управи. ВУТТ гуртувало представників української інтелігенції, небайдужих до театального та музичного мистецтва, опікувалося «Волинським українським театром» (ВУТ), очолюваним Миколою Певним. М. Тиравський увійшов до складу спеціального комітету з організації святкування 5-літнього ювілею ВУТ²⁹. Також працював в управі спортивного клубу «Стир» у Луцьку, метою якого було впровадження та культивування різних видів спорту, організація змагань, ігор. Як і інші, утворені діячами уенерівської еміграції організації, товариство «Стир» діяло у руслі проурядової ідеології³⁰.

У середині 1930-х рр. Михайло підтримував контакти зі своїм старшим братом Євгеном, котрий здобув юридичну освіту у Варшавському університеті та працював у 1934–1937 рр. у м. Пйотрков Лодзинського воєводства. У Луцьку Михайло Платонович влаштував своє особисте життя, одружившись із Тетяною Михайлівною Ужвій, 1911 р. н., артисткою ВУТ у Луцьку, молодшою сестрою відомої актриси Наталії Ужвій. Михайло став за батька доньці Тетяни Галині Гусевій. Проживала сім'я у Луцьку по вулиці Коперника, 13³¹.

Прихід більшовицької влади у Західну Волинь, позначений масовими арештами серед колишніх цивільних і військових діячів УНР, оминув Михайла Тиравського. У 1939–1941 рр. він працював вчителем географії середньої школи № 2 у Луцьку, в яку була реорганізована колишня українська приватна гімназія³².

Початок німецько-радянської війни учергове змінив тодішні реалії. Сподіваючись на прийняття німцями ідеї Української держави, родина Тиравських намагалася скористатися новими обставинами. Дружина Тетяна продовжувала працювати у Волинському українському

театрі м. Луцька; старший брат Євген, адвокат, Вінницький повітовий комісар у роки Української революції, у липні 1941 р. очолив промислово-фінансовий відділ міської управи у Луцьку³³, увійшов до Української ради довір'я на Волині з центром у Рівному³⁴. Згодом він працював в адміністративному відділі Волинської обласної управи, що перебувала під впливом ОУН, а з грудня 1941 до січня 1943 р. був бургомістром Луцька, після чого продовжив юридичну практику³⁵.

Михайло Тиравський з липня 1941 р. долучився до Українського допомогового комітету Луцька, утвореного з ініціативи Степана Скрипника (у минулому посла по польського сейму), який прибув для цього з Рівного. Головним завданням комітету була матеріальна і медична допомога біженцям, полоненим, найбільшому населенню міста. Очолив комітет Микола Залевський (Залеський), лікар, у минулому сотник Армії УНР, який у 1943 р. арештовувався нацистами за зв'язок з оунівцями і передачу їм медикаментів. Наступними очільниками комітету були Борис Білецький (у міжвоєнний період вчитель, директор української приватної гімназії у Луцьку) та Василь Геровський, шкільний інспектор при гебітскомісаріаті³⁶. До складу комітету входило у різний час від 20 до 40 осіб, серед них інженер Єрмолаєв, землемір Анатолій Кох, Юрій Константинов, Софія Кавер, Ангеліна Байдак, Броніслава Моргаєвська та ін.³⁷. Михайло Тиравський увійшов до управи Українського допомогового комітету. Зрозуміло, що комітет міг існувати лише за умови лояльності до німецької влади, отримував фінансування від міської управи, відповідно виконував всі владні розпорядження. Попри те, члени комітету роздавали безкоштовні обіди, намагалися допомагати продуктами, одягом нужденним, зокрема і полоненим, що утримувались у луцькому таборі. На початку 1942 р. Український допомоговий комітет у Луцьку звітував, що зібрав під час колядування

²⁸ У Польщі. *Тризуб*. 1937. Ч. 30–31. 8 серпня. С. 38.

²⁹ Ювілей Волинського Українського Театру. *Українська нива*. 1933. Ч. 41. 30 листопада. С. 2.

³⁰ Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі... С. 483–484.

³¹ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 7.

³² Там само, арк. 12.

³³ Там само, ф. П., спр. 6672, арк. 14–15, 48.

³⁴ Перше засідання Української ради Довір'я на Волині. *Волинь* (Рівне). 1941. 7 вересня. С. 2.

³⁵ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. О., спр. 2413. Т. 1, арк. 51 зв.; Т. 2, арк. 306; Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації ... С. 67, 70.

³⁶ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 14 зв., 21.

³⁷ ГДА СБУ м. Луцьк, ф. П., спр. 6672, арк. 17; 21, 110, 113; ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. О, спр. 2413, арк. 78–79; Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації ... С. 199–207.

для нужденних і полонених з міста і околиць 22 953 крб та різні продукти³⁸. Комітет утримував притулки для бездомних, їдальню, організовував дешеву кухню. При співпраці Українського допомогового комітету з місцевою «Просвітою» у травні 1942 р. було відкрито одномісячні курси вихователюк дитячих садочків³⁹. Зауважимо, що у розпорядженнях райхскомісара «України» йшлося про погрози арештами і стратами тим, хто допомагав полоненим, підпіллям⁴⁰, а суть нацистського окупаційного режиму з його масовими стратами і трагедією Голокосту добре відома. Згодом Український допомоговий комітет змінив назву на «Місцевий комітет допомоги» з двома відділами – загальним і лікарським⁴¹. Саме відозва Українського допомогового комітету з липня 1941 р. та кілька брошур, виданих у 1941–1942 рр. і знайдених НКВД при обшуку в помешканні Михайла Тиравського, послужили речовими доказами для його звинувачення.

На початку німецько-радянської війни представники українських духовно-громадських сил намагалися відродити, фактично знищену більшовиками, Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на базі Православної церкви в Польщі, 70% якої складали українці. Розгортання автокефального руху було тісно пов'язане із державницькою ідеєю. Очолив УАПЦ Полікарп (Сікорський), у минулому керівник господарського відділу міністерства віросповідань, віце-директор департаменту загальних справ уряду УНР. Емігрувавши до Польщі, у Загаєцькому монастирі 1922 р. він прийняв чернечий постриг з іменем Полікарп, служив намісником у різних монастирях Волині і Полісся. 22 квітня 1932 р. був хіротонізований на єпископа Луцького, вікарія Волинської єпархії, активно підтримував дерусифікацію Православної церкви у Польщі, був прихильником

її українізації⁴². Михайло Тиравський познайомився із Полікарпом після прибуття того до Луцька, що визначило їх подальшу співпрацю⁴³.

З приходом більшовиків у 1939 р. Полікарпа усунули з Луцької катедри, але залишили служити у Луцькій Чеснохресній церкві. 22 червня 1941 р. органи НКГБ планували його арешт, але безуспішно⁴⁴.

Питання про становище православ'я на українських землях порушила сформована за дозволом німецької влади «Українська Рада Довір'я на Волині» у Рівному⁴⁵. Бажаним ідеалом виступала автокефальна церква, проголошена декретом уряду Директорії УНР 1 січня 1919 р. В умовах активізації автокефального руху Полікарп створив єпископську раду, перше засідання якої відбулося 28 листопада 1941 р. До її складу увійшло не лише духовенство, але й представники інтелігенції, місцевої української адміністрації, серед них і брати Тиранські – Євген і Михайло. 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив єпископа Полікарпа (Сікорського) на посаду тимчасового адміністратора Православної автокефальної церкви на звільнених землях України з наданням титулу архієпископа. У травні 1942 р. собор єпископів УАПЦ у Києві надав Полікарпу титул митрополита⁴⁶.

У процесі формування вертикалі УАПЦ важливе значення мало створення Луцької православної духовної консисторії, яка розпочала роботу з грудня 1941 р. Секретарем консисторії став Михайло Тиравський, в обов'язки якого, крім іншого, входило поширення циркулярів і розпоряджень Полікарпа благочинного, переміщення духовних осіб по єпархії. Разом із ним у консисторії працювали настоятель Святотроїцького собору Степан Грушко, протоієреї Леонід Долинський, Всеволод Зелінський, інженер Юрій Константинов, Микола Малюжинський⁴⁷.

³⁸ Український допомоговий комітет у Луцьку. *Український голос*. 1942. 12 лютого. С. 3.

³⁹ Курс провідниць дитячих садків. *Український голос*. 1942. 21 травня. С. 4.

⁴⁰ Розпорядження. *Український голос*. 1942. 2 липня. С. 1.

⁴¹ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 47; Місцевий комітет самопомоги. *Український голос*. 1944. 1 січня. С. 8.

⁴² Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині ... С. 228.

⁴³ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 16.

⁴⁴ ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 518, арк. 196.

⁴⁵ Документ доби: публіцистика Уласа Самчука ... С. 12.

⁴⁶ Мартирологія українських церков: у 4 т. Т. 1. Українська Православна Церква: Документи, матеріали. Християнський самвидав України. / Упорядн. Осип Зінкевич, Олександр Воронин. Торонто ; Балтимор, 1987. С. 1049-1051.

⁴⁷ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 12 зв., 17 зв., 23; Склад Луцької духовної консисторії. *Український голос*. 1942. 1 січня. С. 6.

Михайло Тиравський разом із 20 священиками УАПЦ на початку вересня 1941 р. (ймовірно це було у кінці серпня) організовували хресну ходу, відслуживши панахиди на могилах загиблих українців⁴⁸. З промовою виступали випускник Кременецької духовної семінарії Андрій Мисечко⁴⁹ та Михайло Тарнавський (єпископ Мануїл), що служив другим священиком Луцького кафедрального собору⁵⁰. Зауважимо, що у 1942 р. єпископ Мануїл перейшов до Української автономної церкви, а наступного року був страчений у лісі поблизу Володимира-Волинського⁵¹. Андрій Мисечко з травня 1942 р. до липня 1943 р. працював редактором газети «Волинь». Щоб уникнути арешту нацистів, перейшов до УПА, долучився до політичного відділу штабу УПА-Північ, де згодом загинув⁵².

Розлючена підписанням «Акту об'єднання» автокефальної і автономної церков 8 жовтня 1942 р., нацистська влада посилювала тиск на церкву та її представників. Духовенство УАПЦ, звинувачуване у допомозі УПА, опинилось під особливим прицілом нацистів. У липні 1943 р. відбулися обшуки у митрополита Полікарпа, на два місяці був арештований секретар адміністрації УАПЦ Іван Власовський⁵³. У той же час, підозрюваний у допомозі українським повстанцям, шість місяців провів у в'язниці Рівного Євген Тиравський, який після залишення посади бургомістра, практикував як адвокат. Арештовували нацисти також Михайла Тиравського, який пробув у тюрмі з 30 серпня до 16 жовтня 1943 р., після чого був звільнений⁵⁴.

З наближенням фронту Євген Тиравський, остерігаючись за своє життя, як багато інших цивільних і релігійних діячів, виїхав на захід: спочатку до Польщі, згодом до Німеччини, а у 1949 р. до Австралії. Емігрував також його син Вадим, адміністратор Волинського українського

театру в період нацистської окупації, з дружиною, випускницею балетної школи у Ченстохові, солісткою згаданого театру Наталією Солошенко, донькою сотника Армії УНР Семена Солошенка⁵⁵. Зауважимо, що дружина Михайла Тиравського Тетяна Ужвій також працювала актрисою театру в Луцьку в часі нацистської окупації, а після війни, ймовірно за допомогою сестер – Наталії чи Оксани (у заміжжі Братунь) – змогла зберегти життя собі і своїй доньці Галині.

Михайло Тиравський, залишившись у Луцьку, спочатку отримав обіцянку обласного очільника відділу народної освіти про призначення його директором школи. Однак відповідний наказ виданий не був⁵⁶. Ймовірно, це подання спонукало перевірку М. Тиравського, яка завершилась його арештом 21 березня 1944 р. Утримували арештованого у внутрішній тюрмі УНКВД у Волинській області. Допити тривали впродовж двох місяців, приблизно раз у тиждень, по 8-13 годин. Свідків у справі не викликали. Цього часу вистачило, щоб знищити здоров'я 51-річного чоловіка.

Військовий трибунал військ НКВД Волинської області 3 червня 1944 р. засудив Михайла Тиравського до розстрілу з конфіскацією майна⁵⁷. Засуджений подав касаційну скаргу, однак до її розгляду не дожив: 30 червня 1944 р. помер у Луцькій в'язниці⁵⁸. Вже після його смерті Президія Верховної ради СРСР 29 липня 1944 р. замінила розстріл на 20 років каторжних робіт. Рівно через 50 років після смерті, у червні 1994 р., рішенням прокуратури Волинської області Михайло Тиравський був реабілітований⁵⁹.

Старший брат Євген Тиравський, емігрувавши разом із родиною на захід і осівши в Австралії, продовжив церковно-релігійну діяльність, став член Синоду УАПЦ на еміграції. Помер 25 серпня 1957 р. у Сіднеї. Його син

⁴⁸ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 17.

⁴⁹ Жив'юк А. Редактор Андрій Мисечко. *Волинь* (Рівне), 1992. Ч. 28. 10 липня. С. 2.

⁵⁰ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 17.

⁵¹ Борщевич В. Трагедія Володимир-Волинського єпископа Мануїла ... С. 20-25.

⁵² Державний архів Рівненської обл., ф. Р-22, оп. 1, спр. 268, арк. 40; Жив'юк А. Редактор Андрій Мисечко... С. 2.

⁵³ Мартирологія українських церков: у 4 т. Т. 1. ... С. 759; ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 27.

⁵⁴ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 28.

⁵⁵ Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині ... С. 235; Подолянко Б. Наталка Солошенко-Тиравська. *Літопис Волині*. Вінніпег, 1964. Ч. 7. С. 112-114.

⁵⁶ ГДА СБУ, м. Луцьк, ф. П., спр. 7889, арк. 13 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 50.

⁵⁸ Там само, арк. 53.

⁵⁹ Там само, арк. 59.

Вадим і невістка Наталія популяризували українську культуру в далекій Австралії, організувавши у Мельбурні «Український народний балет», згодом гастролували з ним усім світом. За інформацією краєзнавця Миколи Дзея, Тетяна Ужвій після Другої світової війни працювала артисткою театру у Львові, у старші роки жила із своєю сестрою Наталією в її київській квартирі.

Висновки. Відкриття архівів більшовицьких спецслужб і розсекречення архівно-кримінальних справ дозволила повернути в інформаційний та публічний простір ім'я учасника Української революції, церковного і громадського діяча, вчителя Михайла Тиравського. У статті висвітлено його участь в Українській революції 1917–1921 р., інтернування; обставини переїзду до Чехословаччини, де він закінчив Український високий педагогічний інститут

ім. Михайла Драгоманова в Празі, здобув ступінь доктора природничих наук. Після навчання, у пошуках працевлаштування він повернувся до Польщі, осів у Луцьку Волинського воєводства, де займався освітньою, церковно-релігійною, громадською працею. У період нацистської окупації став членом управи Українського допомогового комітету в Луцьку та усіляко підтримував УАПЦ, ніс службу у Духовній консисторії. Завдяки вперше виявленим та опрацьованим авторкою матеріалам архівно-кримінальної справи висвітлено обставини арешту та засудження Михайла Тиравського. Паралельно розглянуто його родинне життя. У подальшому потребує детального вивчення й осмислення життєдіяльність інших українських родин, їхні спроби вижити в умовах окупації та посильний внесок у розвиток національної ідеї.

References

1. Borshchevych, V. (2003). *Trahediia Volodymyr-Volynskoho epyskopa Manuila. Zbirnyk naukovometodychnykh i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VDU im. Lesi Ukrainky*, 8, 20–25. [in Ukrainian].
2. Davydiuk, R. (2003). *V interieri mizhvoiennoi Volyni: Biohramy politychnykh emihrantiv – uchasyky Ukrainskoi revoliutsii*. Rivne-Lviv: Prostir-M. [in Ukrainian].
3. Davydiuk, R. (2016). *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadskopolitychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva*. Lviv; Rivne. [in Ukrainian].
4. Latsyba, V. (2015). (comps.). *Reabilitovani istoriieiu. Vinnytska oblast*. Kn. 5. Kyiv: Tsentr DZK. [in Ukrainian].
5. Lototskyi, O. (1938). *Povorotnytska techiia. Na rikakh vavylonskykh*. Lviv: Nakladom Vydavnychoi Kooperatyvy «Khortytsia» u Lvovi, 70–86. [in Ukrainian].
6. Podoliianko, B. (1964). *Natalka Soloshenko-Tyravska. Litopys Volyni*. Vinnipeh, 7, 112–114. [in Ukrainian].
7. Portnov, A. (2008). *Nauka u vyhnanni: naukova i osvithnia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoienii Polshchi (1919–1930)*. Kharkiv: KhIFT. [in Ukrainian].
8. Zek, B. (2017). *Lutsk u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944)*. Lutsk: Vezha-Druk. [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.01.115

УДК 271.2-754(477.81)

Олександр Федчук (м. Луцьк)

протоіерей, кандидат історичних наук,

проректор з наукової роботи Волинської духовної семінарії

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Розвиток неоунії у Рівненському повіті Волинського воєводства в 1930-х роках

Мета дослідження – аналіз розвитку неоунії у Волинському воєводстві міжвоєнної Польщі на прикладі Рівненського повіту. Задля досягнення цієї мети зосереджено увагу на всіх трьох неоунійних парафіях повіту, що виникли у 1930-х рр. – у селах Застав'я та М'ятин, а також у місті Рівне. Крім цього, розглянуто невдалі спроби поширити неоунійний рух на інші місця Рівненського повіту. Раніше дослідники не акцентувалися на розвитку неоунійного руху в Рівненському повіті, що зумовлює новизну дослідження. Його оригінальність забезпечує також використання архівних джерел з архівосховищ Луцька та Тернополя, які ще не лягали в основу наукових розвідок. Виявлено, що перші спроби неоунійної агітації у Рівненському повіті зафіксовано наприкінці 1920-х рр., але вони виявилися невдалими. Основні успіхи неоунії на теренах повіту пов'язані з майновими конфліктами та проігнорованими консисторією бажаннями мешканців Застав'я і М'ятина виділитися в окремі парафії. Цивільна влада воєводства та повіту відмовила неоунійним громадам цих сіл у сприянні, через що вони не змогли претендувати на діючий храм і мали труднощі з будівництвом власних каплиць, хоча й змогли це зробити. Натомість, за рідкісним для Волині сценарієм виникла й розвивалася неоунійна парафія в Рівному, оскільки її утворення не стало наслідком конфліктів на діючій православній парафії. Водночас, неоунійний осередок у Рівному не оминули внутрішні негаразди, пов'язані з непорозуміннями між місцевими конвертитами та вихідцями з Галичини. Ряд спроб насадити унію в окремих селах Рівненського повіту завершився у 1930-х рр. невдачею. Доволі швидко після 1939 р. всі неоунійні парафії на Рівненичині були ліквідовані, що доводить відсутність серед місцевого населення ідейних корнів для їх існування.

Ключові слова: неоунія, православ'я, Рівненський повіт, Рівне, Застав'я, М'ятин.

Alexander Fedchuk (Lutsk)

Candidate of Historical Science,

Volyn Orthodox Theological Seminary,

Scientific Division Vice-Rector

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

The Development of Neo-Union in the Rivne district of the Volyn Voivodeship in the 1930s

The aim of the study is to analyse the development of neo-Union in the Volyn Voivodeship of interwar Poland on the example of the Rivne district. In order to achieve this goal, attention is focused on all three neo-Union parishes of the district that emerged in the 1930s - in the villages of Zastavia and Myatyn, as well as in the city of Rivne. In addition, unsuccessful attempts to spread the neo-Union movement to other places in the Rivne district are considered. Previously, researchers have not focused on the development of the neo-Union movement in the Rivne district, which makes the research novel. Its originality is also ensured by the use of archival sources from the archives of Lutsk and Ternopil, which have not yet been the basis of scientific research.

It has been found that the first attempts of neo-Union agitation in the Rivne district were documented in the late 1920s, but they were unsuccessful. The main successes of the neo-Union in the district were related to property conflicts and the desire of the residents of Zastavia and Myatyn to be separated into separate parishes, which were ignored by the consistory. The civil authorities of the voivodeship and county refused to assist the neo-Union communities of these villages, which meant that they could not claim an existing church and had difficulties building their own chapels, although they were able to do so. Instead, in a rare scenario for Volyn, a neo-Union parish emerged and developed in Rivne, as its formation was not a result of conflicts in the existing Orthodox parish. At the same time, the neo-Union centre in Rivne was not spared internal troubles related to misunderstandings between local envelopes and immigrants from Galicia. A number of attempts to impose the union in some villages of the Rivne district failed in the 1930s. Quite soon after 1939, all neo-Union parishes in the Rivne region were liquidated, which proves that the local population had no ideological roots for their existence.

Key words: neo-Union, Orthodoxy, Rivne district, Rivne, Zastavia, Myatyn.

Постановка проблеми. Підпорядкований Католицькій церкві неоунійний рух розгортався у міжвоєнній Польщі з 1924 р. Його впровадження мало на меті підпорядкувати Ватикану українське та білоруське православне населення за умови збереження ним східного (православного) богослужбового обряду. Попри значні сподівання, які плекали організатори, успіхи неоунії були доволі скромні: напередодні Другої світової війни в усій Польщі діяло лише 43 неоунійні парафії (чотирнадцять – у Волинському воєводстві, одинадцять – у Люблінському, дев'ять – у Поліському, п'ять – у Новогрудському, три – у Білостоцькому та одна – у Віленському воєводстві). Загальна кількість усіх навернених у неоунію складала 16444 осіб¹. Майже всі неоунійні осередки, за незначними винятками, виникли на базі православних парафій, у яких

існували невирішені конфлікти між паствою та духовенством. Як бачимо, найбільшого поширення неоунія набула на Волині, але навіть і там її осередки з'явилися не в усіх повітах. Порівняно пізно, тільки у 1931 р., перша неоунійна парафія виникла у Рівненському повіті.

Джерела та література. Вітчизняні дослідники проблемам неоунії приділяли порівняно небагато уваги. Серед них такі автори як В.-Й. Ковалів², Ю. Крамар³, М. Кучерепа⁴, Р. Лагіш⁵, О. Лупій⁶, Скакун⁷, Н. Стоколос⁸. Однак, регіональні аспекти розвитку неоунії вивчав тільки О. Федчук⁹. При цьому ще ніхто окремо не розглядав неоунійний рух у Рівненському повіті Волинського воєводства. Саме таку мету покладено в основу цього дослідження, джерельною базою для якого стали, переважно, документи Волинського і Тернопільського обласних архівів.

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (MWR i OP). 416: Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. k. 310–313.

² Ковалів В.Й. Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2007. Вип. 8. С. 271–288.

³ Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. 1998. Вип. 1. С. 68–73; Його ж. Неоунійний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939) // Студії і матеріали з історії Волині. 2015. С. 206–215.

⁴ Кучерепа М. Неоунія на Волині // «Да всі єдино будуть». Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині. Луцьк – Володимир-Волинський. 2010. С. 134–141.

⁵ Лагіш Р. Місійна діяльність Миколая Чарнецького та отців Редemptористів на Волині (1926–1938 pp.) // Гілея: науковий вісник. 2014. Вип. 80. С. 81–86.

⁶ Лупій О. Місії греко-католицьких священників на Волині в міжвоєнний період // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. С. 214–223.

⁷ Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Т. 5. 2007. С. 204–247; Його ж. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 8. Львів, 2018. С. 72–189.

⁸ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 pp.) // Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 74–89.

⁹ Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині). Луцьк, 2015. 80 с.; Його ж. Неоунія на Волині: на прикладі села Дубечне Ковельського повіту // Краєзнавство. 2023. № 3–4. С. 68–76.

Виклад основного матеріалу. Неоунія з'явилася на Волині у квітні 1925 р., коли про підпорядкування Луцькому католицькому єпископу заявив православний священник с. Озеро Євсевій Сльозко. До кінця 1920-х рр. неоунійні осередки з'явилися також у Горохівському, Ковельському, Кременецькому, Дубенському повітах.

Першу спробу організувати неоунійну парафію в Рівненському повіті було зафіксовано в с. Країв, де священник продав частину церковної землі з наміром відремонтувати церковне житло, але гроші присвоїв і ремонту не зробив. Знаючи про конфлікт між місцевим церковним кліром та парафіянами, двічі сюди приїздив один із найактивніших агітаторів за неоунію Олексій Пелипенко, котрий до кінця 1924 р. був православним священником, а тоді прийняв унію. Проте, порозумітися з місцевими селянами цей місіонер не зміг, позаяк не користувався жодним авторитетом серед волинян. Однак, конфлікт у селі продовжувався, 5 червня 1928 р. у Країв приїхав католицький ксьондз із с. Оженин, котрий заявив, що його запросило місцеве населення. Пройшовшись селом, він зумів знайти трьох осіб, які погодилися поїхати до декана в Острог задля написання заяви про перехід парафії в неоунію. Як стало відомо в Краєві, на 10 червня сюди знову мав приїхати католицький ксьондз для вирішення організаційних питань. Однак, новий православний священник Федір Гайденко та його псаломщик Євтихій Ковальчук напередодні зуміли добре організувати своїх прихильників, тож ксьондзу порадили тут не з'являтися¹⁰.

Але до заспокоєння в селі було далеко. 20 липня у Країв знову приїздив католицький священнослужитель задля пропагування унії. Цього разу йому на поміч прийшла поліція, співробітник якої зранку попередив впливових селян, що має приїхати ксьондз для переговорів про унію. Невдовзі той дійсно прибув на конях, що належали гмінному управлінню, і почав агітувати селян, обіцяючи, що буде безкоштовно виконувати треби і за власний кошт проведе капітальний ремонт священицького житла. Одночасно ксьондз почав навчати, як правильно відібрати у православного священника церковні ключі і яким чином впровадити у храм та священицький дім його самого, щоб не підпасти під арешт.

Однак, про це зібрання вчасно дізнався парафіяльний настоятель Гайденко. Скориставшись приходом іншого поліцейського, який мав справу зі священником, отець Федір змусив його скласти протокол на ксьондза та супроводжувачого поліцейського за підстрікання народу до нападу на священника, а зібраним ксьондзом повідомив, що ключі в нього зможуть забрати тільки тоді, як вони спливають на його крові, і через його труп внесуть ксьондза у його приміщення, а тому перша служба може стати заупокійною. Дізнавшись про протокол, селяни почали хутко розходитися. Важливо, що на захист православного священника згуртувалися місцеві чехи, які нагадали, що церква й священицькі будівлі стоять на їхній землі¹¹.

В підсумку на боці ксьондза залишилося всього четверо осіб на чолі з місцевим солтисом. Католицький священнослужитель сподівався, що їм все ж вдасться знайти в громаді більше співчуваючих унії осіб, тому порадив скласти селянський приговор, який підпише не менше за дві третини місцевого населення. За словами ксьондза, тоді все вдасться повернути на свій бік, і православний священник буде вигнаний із Краєва.

Хоча прихильників переходу в неоунію на парафії, здавалося б, було небагато, католицька агітація не пройшла безслідно. При цьому селян сколихнули не догматичні чи канонічні, а матеріальні питання – про безкоштовне виконання треб та ремонт церковного житла. А тому священник Федір Гайденко повідомляв у духовну консисторію, що тепер мусить сам відмовитися від платні за треби. Враховуючи ще й те, що минулого року його пограбували, парафіяльний настоятель просив надати його з консисторських місіонерських сум матеріальну допомогу. «Якщо це неможливо, то я понесу свій хрест до кінця один, лише з одним сердечним проханням підтримати мене морально в той час, коли єзуїти почнуть добиватися мого переміщення», – писав у рапорті священник¹². Водночас, він просив у консисторії позичити на два роки хоча б 500 злотих для негайного ремонту священицького будинку, що також позбавило б ксьондза важливого аргументу для переведення парафії в унію.

Згодом о. Федір скаже благочинному: «В мене творилося таке, що думав, що зйду з розуму;

¹⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 148, оп. 2, спр. 556, арк. 35.

¹¹ Там само, арк. 38.

¹² Там само, арк. 40.

тижнями не було ні сну, ні апетиту. Черствість, озлобленість натовпу, недовіра до священника»¹³. Проте католицьке духовенство ще намагалось провести у Краєві плебісцит для виявлення громадської думки, настали жнива і люди зайнялися господарськими клопатами, а про неюнію вже не говорили. Однією з причин цього стало й те, що співробітник поліцейського постерунку, на якого 20 липня було складено протокол, особисто приїздив до священника Федора Гайденка з вибаченнями і проханнями знищити протокол. Священик погодився, адже досягнув головного: серед населення пішла мова, що «поліція приїздила перепрошувати батюшку», а отже – наміри ксьондза були незаконними¹⁴.

Зазнавши у Краєві невдачі, католицьке духовенство вже довго не поверталось сюди знову. Новий шанс закріпитися на Рівненщині з'явився у розповсюджувачів неоунії вже в 1931 р. І слід визнати, що цього разу вони скористалися ним краще.

Як і в Краєві, агітації на користь неоунії в с. Застав'я передував побутовий конфлікт між священником та частиною його парафіян. Необхідно підкреслити, що Застав'я хоч і мало храм, але не було окремою парафією, а входило до Межирицької парафії. При цьому благоустроєна садиба парафіяльного священника з городом розташовувалася у Застав'ї, тут же знаходилася й майже вся парафіяльна земля. Тривалий час мешканці вказаного села, а також сусіднього с. Дивень, змушені були миритися з тим, що парафіяльний священник служив здебільшого в Межиричах, а Свято-Миколаївську церкву в Застав'ї відвідував лиш іноді. Проте з часом на парафії почали виникати непорозуміння між відвідувачами храмів у Межиричах та Застав'ї, і останні зажадали розділення парафії та призначення їм окремого настоятеля. Однак, у Межиричах не могли погодитися на це, оскільки нова парафія безумовно претендувала б на священницьке житло та церковну землю допоки спільної парафії. Відтак, у консисторії вирішили прийняти «соломонове» рішення, призначивши у Межирицьку парафію вікарного священника, який постійно служив би у Заставненській церкві¹⁵.

Втім, такий розклад лише частково задовольнив бажання мешканців Застав'я і Дивня. Невдовзі вони знову почали вимагати розділення парафії та її майна, але численні клопотання у консисторію з цього приводу ігнорувалися духовним начальством. Врешті, в середині 1931 р. це вилилося в пропозицію тодішнього вікарія Межирицької парафії ігумена Нифонта (Ведмеда) перейти на унію східного обряду, що підтримало, як стверджував Рівненський повітовий староста, 80% мешканців Застав'я та 30% мешканців Дивня. Тут зауважимо, що о. Нифонт уже побував в неоунії у другій половині 1920-х рр., але згодом повернувся до православ'я і знову отримав право служіння у Волинській єпархії. Але, як видно, він залишився хитким у своїх канонічних переконаннях, а тому не спонукав парафіян до покори православної консисторії, на що там сподівалися при його призначенні, а, навпаки, почав підбурювати їх до прийняття неоунії¹⁶.

Дізнавшись про таку поведінку священника, єпархіальна влада призначила замість нього в Застав'я отця Йосипа Кундеуса. Водночас, у це село почали їздити єпархіальні та окружні місіонери, представники консисторії. Зі свого боку, заходи для зміцнення неоунійних настроїв вжила і Луцька католицька дієцезія. Зокрема, оскільки ігумен Нифонт ще формально залишався у православ'ї, погодившись на переведення у монастир, Луцька біскупська курія прислала в Застав'я ієромонаха Серафима (Яросевича) – орного з небагатьох «перельотів» (як називали колишніх православних священників, що перейшли на неоунію), котрий не ославив себе аморальною поведінкою. Саме цей священник 23 серпня 1931 р. провів у Застав'ї перше уніатське богослужіння, участь у якому взяло близько вісімдесяти осіб.

Не знаємо, з яких причин, але друге богослужіння для новоявлених місцевих уніатів, згідно документів, цей же священник провів лише у грудні 1931 р.¹⁷ Найвірогідніше, в Луцького католицького біскупа просто не було необхідної кількості кадрів для заміщення всіх неоунійних осередків, тож йому доводилося призначати сумісників (ієромонах Серафим у

¹³ Там само, арк. 38.

¹⁴ Там само. 40.

¹⁵ Сагайдаківський В. Правди не втопити. Торонто, 1967. С. 37–42.

¹⁶ Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 9.

¹⁷ Там само, арк. 8.

цей час служив у с. Дубечне Ковельського повіту). Наступного місяця сюди приїздив для богослужінь ректор Дубенської семінарії східного обряду ксьондз Антоній Дабровський. Але це не означає, що прихильники неоунії в Застав'ї з серпня по грудень 1931 р. не проявляли ніякої активності. Відомо, що в цей час вони намагалися зайняти місцевий Свято-Миколаївський храм, але це їм не вдалося.

Однією з причин невдачі із зайняттям храму була позиція воєводської влади, яка врахувала наслідки сприяння уніатам у таких діях наприкінці 1920-х рр. Тоді у селах Дубечне, Краска, Цегів та Жабче неоунійні осередки перетворилися на вогнища гучних конфліктів між прихильниками неоунії та православ'я за церкву та її майно. Органи місцевої влади цілком слушно визнали це чинниками, що дестабілізували обстановку в регіоні. Саме через намагання адептів неоунії зайняти православний храм, що загрожувало черговою ескалацією міжконфесійних взаємин на Волині, Рівненський повітовий на початку 1932 р. заявляв про шкідливість та небажаність подальшої уніатської агітації в Застав'ї¹⁸.

Проте в Луцькій курії відступати не збиралися й 25 березня 1932 р. відкрили у Застав'ї неоунійну парафію, призначивши в неї все того ж Нифонта (Ведмеда), котрий до цього часу вже вдруге офіційно перейшов на неоунію. Той зумів активізувати місцевих прихильників неоунії, котрі вже на початку квітня звернулися до повітового старости з проханням передати їм ключі від Свято-Миколаївської церкви. Водночас ігумен Нифонт почав переконувати своїх прихильників, що уніатській парафії буде надано владою 36 га землі, частину якої він передасть на потреби місцевої «Просвіти»¹⁹.

Хоча насправді землі ігумену ніхто не обіцяв, він, вірогідно, вирішив, що впливовому Луцькому біскупу Адольфу Шельонжеку не відмовлять. А той дійсно звертався у воєводське управління з клопотанням про наділення неоунійної парафії у Застав'ї земельною ділянкою. Але в задоволенні клопотання йому було відмовлено з мотивів відсутності вільної землі.

Не чекаючи на будь-які кроки влади, а можливо й передбачаючи їх, 17 квітня заставненські

уніати спробували зайняти храм самочинно, але це не мало успіху й закінчилося складанням поліцейських протоколів. У наступні декілька місяців біля православного храму було організовано ще ряд провокацій. Для захисту своїх прав православне населення звернулося в Українську парламентську репрезентацію, яка прислала в Застав'я сенатора Інокентія Гловацького. Той на місці виявив, що за унію в селі вболіває не так багато людей, але серед її прихильників – колишній церковний староста та сільський солтис²⁰.

У підсумку уніатам довелося відмовитися від спроб забрати православний храм, тим більше, що підтримка в Застав'ї унії виявилася не такою значною, як це намагалися довести перед органами цивільної влади. Одним із чинників певної кризи неоунії на цій парафії стало впровадження майнових взаємин на Межирицько-Заставненській парафії, до чого додався ще й конфлікт всередині уніатського кліру, внаслідок якого ігумен Нифонт (Ведмідь) і псаломщик залишили Застав'я. Не розібравшись у ситуації, деякі православні видання почали повідомляти, що унії тут настав кінець. Однак, насправді на парафії залишалося близько 150 прихильників неоунії, до яких час від часу курія прислала священиків східного обряду. І тільки влітку 1934 р. у Застав'я знову було призначено окремого неоунійного священика – Івана Герматюка²¹.

Саме в цей час неоунійний осередок з'явився у ще одному селі Рівненського повіту – М'ятині. Якоюсь мірою передумови виникнення тут уніатського руху були такими ж, як і в Застав'ї. У М'ятині також існувала приписна церква, що належала до парафії у с. Посягва, тут же знаходилося 17,5 га церковної землі. Оскільки парафіяльний священик рідко служив у М'ятині, місцеве населення захотіло мати в себе окрему парафію. Побоюючись, що приписним парафіянам вдасться цей задум, настоятель почав дії з переоформлення церковної землі на церкву у Посягві, що й спричинило заколот у М'ятині, який закінчився зверненням селян у Луцьку курію за уніатським священиком²².

Біскуп делегував сюди колишнього православного ієромонаха Іліана (Гука), якому 29 липня 1934 р. вдалося відслужити своє перше

¹⁸ Там само, арк. 11.

¹⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 20.

²⁰ ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 68–69.

²¹ Wiadomości i notatki // *Oriens*. 1935. № 1. S. 30.

²² ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 37.

богослужіння в місцевому православному храмі. Однак, закріпитися тут «перельоту» та його прихильникам не вдалося, оскільки 18 серпня поліція, за наказом повітового старости, запечатала храм. Восени, коли стало зрозумілим, що влада не дозволить уніатам користуватися наявною церквою, отець Іліан почав виклопотувати у влади дозвіл на будівництво в М'ятині уніатської церкви. Одночасно почалося будівництво священницького житла, яке уніати сподівалися тимчасово використовувати у якості домової церкви. Однак, у листопаді поліція заборонила зводити цей дім, оскільки селянин, який надав для цього свою земельну ділянку, не володів правом вільного розпорядження нею через проведення комасації, а до того ж у влади виникли сумніви у кінцевому призначенні приміщення, яке декларувалося як житло цього самого селянина²³.

Таким чином, Заставненська і М'ятинська неоунійні парафії на середину 1930-х рр. постали перед проблемою відсутності власного церковного приміщення, отримання якого в той чи інший спосіб заважала цивільна влада. Втім, у першій половині 1935 р., попри відсутність дозволів, м'ятинські парафіяни все ж побудували дерев'яний храм, відкрити який знову ж почала забороняти влада, пояснюючи це відсутністю дозволу на будівництво. Проте, 2 червня 1935 р. апостольський візитатор уніатів східного обряду на Волині єпископ Миколай Чарнецький все ж освятив цей храм²⁴, в якому продовжив своє служіння на М'ятинській парафії ієромонах Іліан (Гук). За якийсь час Луцький біскуп нагородив його за активність на парафії подячною грамотою²⁵.

Тим часом православний храм у М'ятині залишався зачиненим, але влітку 1937 р. у селі розпочався рух до повернення у православ'я. Оскільки несподіваним для католицької влади агітатором за це був і сам ієромонах Іліан (Гук), біскуп поспішив замінити його на іншого священника. Згодом «перельот» почав каятися і стверджувати, що оступився, бо розраховував на землю православної парафії у Посягві. В підсумку біскуп прибрав його з Рівненського повіту.

Надалі в М'ятині ще декілька разів змінювалися настоятель уніатської парафії. Один із них, Маркел Височинський, влітку 1938 р. викликав невдоволення влади проведенням панахиди за вбитого 23 травня засновника ОУН Євгена Коновальця. Повітовий староста повідомив воєводі, що Височинський проводить у М'ятині націоналістичну роботу, прохаючи вчинити розпорядження про усунення його з теренів повіту²⁶.

Загалом, згідно урядової статистики, на 1938 р. неоунійна парафія у М'ятині вважалася однією з найбільших на Волині, нараховуючи 1095 парафіян. Натомість, парафія у Застав'ї мала тоді ж лише 150 вірних²⁷. На ній із 1934 р. ще декілька разів помінялися священники, якими ставали випускники Дубенської семінарії східного обряду. Але й тут із часом змогли реалізувати плани будівництва церкви, яку 23 травня 1939 р. освятив все той же єпископ Миколай Чарнецький²⁸. Саме цей храм став останнім із усіх побудованих неоуніатами на Волині.

Отже, у Рівненському повіті не лише було побудовано останній неоунійний храм, але й виникла остання у Волинському воєводстві неоунійна парафія. Вона була відкрита в Рівному, вірогідно, 21 липня 1936 р., коли тут побував апостольський візитатор Чарнецький. Служити сюди було призначено доволі відомого «перельота» Василя Гроша²⁹, який покинув православ'я у 1927 р., після чого доволі довго очолював неоунійну парафію у с. Дубечне.

Рівненська парафія, яка розташовувалася у наданій католиками каплиці, була невеликою, нараховуючи близько сто осіб. Її утворенню не передував конфлікт всередині православної парафії, як то було у Застав'ї чи М'ятині. Ще однією відмінністю Рівненського осередку стало те, що його парафіянами стали як нечисленні конвертити із православ'я, так і греко-католики – вихідці з Галичини. Порозумітися між собою вони не могли, про що свідчить декілька конфліктів всередині парафії, внаслідок яких галичани перестали ходити в неоунійну каплицю. Причинами суперечок була відмова настоятеля

²³ Там само, арк. 41.

²⁴ Wiadomości i notatki // *Oriens*. 1935. № 4. S. 128.

²⁵ Podziękowanie dla o. Iljana Huka // *Oriens*. 1935. № 6. S. 188.

²⁶ ДАВО, ф. 46. Оп. 9. Спр. 4129. Арк. 17.

²⁷ ААН. МВР і ОР. 416, к. 312.

²⁸ Wiadomości i notatki // *Oriens*. 1939. № 4. S. 126.

²⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 100.

перейти на українську мову богослужіння, як то практикувалося в греко-католицьких храмах Галичини, а також прибрати ікони, які галичани вважали православними³⁰.

Коротко також зауважимо, що у 1930-х рр. у Рівненському повіті могло зародитися ще декілька неоунійних парафій, але спроби їх організації виявилися невдалими. Так, влітку 1932 р. ігумен Нифонт (Ведмідь) приїздив із Застав'я у с. Мнишин, де знайшов підтримку серед деяких представників молоді. Як стверджувалося в львівській газеті «Діло», місцеві адепти неоунії, яким також було заборонено претендувати на православний храм, влаштували молитовний будинок у приміщенні магазину, але оскільки влада не дозволила молитися й там, то уніати почали звершувати богослужіння у приватних будинках³¹. За даними цієї ж газети, на 1 вересня 1934 р. в Мнишині нараховувалося 1200 уніатів³². Однак, якщо це так, то незрозуміло, де вони поділися пізніше, адже в усіх пізніших статистичних даних про уніатів Волині Мнишин жодного разу не згадувався.

Наприкінці 1932 р. мешканці Великої і Малої Городниць скаржилися у духовну консисторію, що агітацію на користь неоунії проводить їх парафіяльний священик Феодосій Муссієвич, який часто контактував із католицьким ксьондзом. Консисторське розслідування виявило, що священик був недбалим до виконання своїх пастирських обов'язків, а також зловживав церковними грішми, а тому, можливо, й тяжів до зміни юрисдикції, щоб уникнути покарання. Після почислення його за штат проблеми з унією на парафії зникли³³.

Нарешті, влітку 1934 р. Рівненський повітовий староста рапортував Волинському воєводі про те, що прохання у Луцьку курію подавали мешканці с. Велика Омеляна³⁴. Оскільки ніяких практичних наслідків воно не мало, можна припустити, що там були лише поодинокі адепти неоунії. Також відомо, що в середині 1930-х рр. повторилися спроби розповсюдження неоунії у с. Країв, де її знову пропагував римо-католицький священик із Оженина. У відповідь право-

славне духовенство влаштувало у Краєві місіонерський захід, після якого питання неоунії тут уже не піднімалося³⁵.

Після встановлення наприкінці 1939 р. на Волині радянської влади, неоунійний рух почав тут поступово згортатися. Проте частина парафій чи невеликих місіонерських станиць все ж продовжували діяти. За словами згаданого єпископа Миколая Чарнецького, на момент початку німецько-радянської війни у межах колишнього Волинського воєводства існувало близько п'ятнадцяти таких центрів, серед яких він назвав М'ятин та Застав'я, хоча каплиці у цих селах і було перетворено на магазини³⁶. Однак, якихось даних про розвиток цих парафій під час Другої світової війни не маємо, а в 1944 р. вказані села не згадані в переліку тих, в яких ще продовжувала функціонувати уніатська парафія.

Висновки. В 1930-х рр. Рівненський повіт виділявся у Волинському воєводстві динамікою розвитку неоунії, адже у цей час тут виникли три неоунійні парафії з чотирнадцяти наявних на Волині на початок Другої світової війни, а також існував цілий ряд сіл, де було зафіксовано невдалі спроби розповсюдити неоунію. Парафії у Застав'ї та М'ятині з'явилися внаслідок наростаючого конфлікту між селянами та парафіяльними настоятелями, котрі не приділяли достатньої пастирської уваги приписним селам із власними храмами та церковною землею. Саме її селяни не хотіли віддавати на користь настоятеля, якого не вважали своїм. З огляду на це, першопричини виникнення неоунійних осередків у Застав'ї та М'ятині слід визнати характерними для всіх сільських неоунійних центрів Волині. Цивільна влада не підтримувала неоунійний рух у названих селах, оскільки вважала його шкідливим із міркувань безпеки у повіті. Щоб не розпалювати міжконфесійні пристрасті, влада не лише заборонила уніатам претендувати на місцеві православні храми, але й обмежувала їх у розвитку. Якщо виникнення цих двох неоунійних парафій стало винятково наслідком образи на духовну владу та пошуків варіантів

³⁰ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4129, арк. 13.

³¹ З унійного руху на Волині // *Діло*. 1934. № 271. С. 6.

³² Скільки визнає унію на північно-західних землях? // *Діло*. 1935. № 211. С. 5.

³³ ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 73, арк. 1–6.

³⁴ ДАВО, ф. 46, Оп. 9, спр. 1853, арк. 48.

³⁵ ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 183, арк. 1–8.

³⁶ Скакун Р. «Сторож братові своєму»... С. 160.

збереження церковної землі, то Рівненська неоунійна парафія мала зовсім інші корні, об'єднавши в собі вже існуючих уніатів повітового центру, які не претендували на майно жодної православної парафії. Нетривалий розвиток цієї парафії супроводжували внутрішні конфлікти, які красномовно засвідчили ідейні розбіжності

між місцевими вихідцями з православ'я та греко-католиками з Галичини. Швидкий занепад неоунійного руху в колишньому Рівненському повіті після початку Другої світової війни переконує в тому, що він не мав тут твердої основи, а тому зникнення всіх трьох парафій слід визнати закономірним явищем.

References

1. Kovaliv, V.-Yu. (2007). Likvidatsiia neounii v Lutskii diietsezii [Liquidation of the Neo-Union in the Lutsk Diocese]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Istorychni nauky. 8, 271–288. [in Ukrainian].
2. Kramar, Yu. (2013). Neouniinyi rukh na Zakhidnii Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939) [The Neo-Union movement in Western Volyn in the interwar period (1921–1939)]. *Studii i materialy z istorii Volyni*, 206–215. [in Ukrainian].
3. Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of Neo-Union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorychni nauky, Vyp. 1, 68–73. [in Ukrainian].
4. Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni [Neo-Union in Volyn]. «Da vsi yedyno budut». *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena istorii Hreko-Katolytskoi Tserkvy na Volyni*. Lutsk – Volodymyr-Volynskyi, 134–141. [in Ukrainian].
5. Lahish, R. (2014). Misijna diial'nist'; Mykolaia Charnets'koho ta otsiv Redemptorystiv na Volyni (1926–1938 rr.) [Missionary activity of Mykola Charnetsky and the Redemptorist Fathers in Volhynia (1926–1938)]. *Hileia: naukovyj visnyk*. 80, 81–86. [in Ukrainian].
6. Lupij, O. (2012). Misii hreko-katolyts'kykh sviashchenykyv na Volyni v mizhvoiennyi period [Missions of Greek-Catholic priests in Volyn in the interwar period]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Istorychne relihiieznavstvo. 6, 214–223. [in Ukrainian].
7. Skakun, R. (2007). «Nova unii» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«New Union» in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1924–1939)]. *Kovchek. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*. 5, 204–247. [in Ukrainian].
8. Skakun, R. (2018) «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyschi hreko-katolyts'koho dukhovenstva v 1939–1941 rokakh [«Watch over your brother»: the agency of the security agencies of the USSR among the Greek Catholic clergy in 1939–1941]. *Kovchek. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*. 8, 72–189. [in Ukrainian].
9. Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neo-Union as an experiment of the Eastern policy of the Vatican in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 4, 74–89. [in Ukrainian].
10. Fedchuk, O. (2015). *Zhabchens'ka tragediia (z istorii 'neounii' na Volyni)*. Lutsk [in Ukrainian].
11. Fedchuk, O. (2023). Neouniia na Volyni: na prykladi sela Dubechne Kovel's'koho povitu [Neo-union in Volyn: an example of Dubechne village in the Kovel district]. *Kraieznavstvo*. 3–4, 68–76. [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.124

УДК 378.016:069(477)

Валентина Надольська (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та

інформаційно-аналітичної діяльності

Волинського національного університету імені Лесі Українки

E-mail: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Підготовка фахівців з музеєзнавства, пам'яткознавства у незалежній Україні

У статті прослідковано процеси формування у незалежній Україні системи підготовки фахівців з музеєзнавства, пам'яткознавства. Звернуто увагу на відкриття у 1989 р. першого музейного відділення викладачами Харківського державного інституту культури, діяльність інших закладів вищої освіти щодо формування відповідної спеціальності за рівнями освітньої підготовки бакалавра і магістра.

Охарактеризовано організаційні форми підготовки фахівців з даної спеціальності, орієнтовані на формування практичного вміння використовувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань, її навчально-методичне забезпечення. Вказано на важливість для розвитку спеціальності розробки стандартів вищої освіти, базованих на компетентісному підході.

Висловлено пропозиції щодо більш тісної взаємодії між працівниками випускових кафедр та студентами, що здобувають фах; необхідності збереження функції державного регулювання підготовки фахівців з такої важливої для формування національної самосвідомості спеціальності.

Прослідковано створення у системі вітчизняної освіти і науки вищої ланки підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів з музеєзнавства, пам'яткознавства – відкриття у закладах вищої освіти та у Центрі пам'яткознавства НАН України аспірантури за шифром 26.00.05. З'ясовано, що активізації досліджень з теорії і практики музеєзнавства і пам'яткознавства, формуванню національних наукових шкіл, подальшому розвитку цих двох молодих наук в Україні сприяла діяльність спеціалізованих вчених рад із правом розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук (галузі історичних наук, мистецтвознавства, культурології).

Ключові слова: музеєзнавство, пам'яткознавство, заклади вищої освіти, фахівці, Україна.

Valentyna Nadolska (Lutsk)

Ph. D in History sciences, Associate professor;

Associate professor of Department of Museology,

Monument Studies and Information and Analytical Activities

Lesya Ukrainka Volyn National University;

E-mail: nadolsk65@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Specialist's preparation in museology, monument studies in independent Ukraine

The article deals with the formation of the system of specialist's preparing in museology, monument studies in independent Ukraine. Attention was drawn to the opening in 1989 of the teachers of the Kharkov State Institute of Culture of the first museum department, the activities of other higher educational institutions in the formation of the corresponding specialty in terms of educational training for a bachelor and master.

Also the organizational forms of training specialists for this specialty are described there. These forms are focused on the formation of a practical ability to use theoretical knowledge to solve practical problems, its teaching and methodological support. It is pointed out the importance of the specialty's development, developing higher education standards, based on the formation of relevant competencies among students.

Proposals were made to establish closer cooperation between teachers of graduating departments and students receiving a specialty; it is necessary to maintain the function of state regulation of specialist's training in such a specialty that is important for the formation of national self-awareness.

The creation has been traced in the system of national education and science of the highest level of the training of scientific and scientific-pedagogical personnel from museology and monument studies. This opening in higher educational institutions and in the Center of Monuments of the National Academy of Sciences of Ukraine postgraduate courses has the code 26.00.05. It was found out that the activization of research based on the theory and practice of museum science and monument studies; the formation of national scientific schools; the further development of these two young sciences in Ukraine is facilitated by the activities of specialized scientific councils with the right to review and hold theses for the degree of Candidate of Science (branches of historical sciences, culturology).

Key words: museology, monument studies, higher educational institutions, specialist, Ukraine.

Постановка проблеми. За роки незалежності України у державі було зроблено вагомі кроки на шляху розбудови вітчизняного музейництва. Музейна педагогіка, новітні інтерактивні технології, діджиталізація, маркетинг, підприємництво у роботі музеїв сприяють появі оригінальних комунікацій, які підвищують роль музею як соціальної інституції, визначають його особливе місце у соціокультурному просторі модерного суспільства. Однією із важливих змін у вітчизняній музейній галузі стало формування музеєзнавчих освітніх і наукових центрів, які виникли на основі випускових кафедр університетів із підготовки фахівців спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство». Потреба аналізу накопиченого ними упродовж 1991–2023 рр. досвіду підготовки фахівців, здатних працювати з національною пам'яттю, національною ідентич-

ністю, представленням культури України культурам світу, відновлювати пам'ятки, що зазнали руйнувань у ході російсько-української війни, та реалізувати стратегії управління культурною спадщиною задля розвитку громад, актуалізують тему дослідження.

В останні роки проблеми та здобутки української музеологічної освіти знайшли певне висвітлення у публікаціях вітчизняних дослідників. Вони розглядаються як у контексті аналізу системи підготовки фахівців сфери культури і мистецтва загалом (Ю. Лелюк¹, В. Шейко, М. Каністратенко²), так і з точки зору подальшого розвитку власне спеціальності. Окремі складові освітнього процесу студентів спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство» аналізуються у розвідках О. Бондарець³, А. Дмитренко⁴, А. Щербань⁵, Л. Яновської⁶, Т. Яцечко-Блаженко⁷. На

¹ Лелюк Ю. Система підготовки фахівців сфери культури і мистецтва в Україні. *Економіка і менеджмент культури*. 2015. № 2. С. 45–57.

² Шейко В.М., Каністратенко М.М. Вища культурно-мистецька освіта України: проблеми та перспективи. *Культура України*. 2013. Вип. 42(1). С. 11–21.

³ Бондарець О.В. Про музеологічну освіту та деякі особливості викладання музеологічних дисциплін. *Наукові записки НАУКМА*. 2018. Том 1. С. 69–75.

⁴ Дмитренко А. Музеї в системі підготовки студентів спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» // Музейна справа та освіта в Україні: матер. наук.-практ. конф. в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва 13–14 листопада 2014 р. Київ : НАКККіМ, 2014. С. 50–52.

⁵ Щербань А.Л., Бабкова Н.В. Музейна освіта в сучасній Україні: сучасний стан і перспективи // Другий Всеукраїнський Музейний Форум. Матер. наук.-практ. конф. / В заг. ред. Л. О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 290–293.

⁶ Яновська Л.Г. Формування професійної усталеності майбутніх музейних педагогів у закладах вищої освіти // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. 2018. № 4. С. 97–101.

⁷ Яцечко-Блаженко Т. Значення педагогічної практики при підготовці музейного працівника // Музейна справа та освіта в Україні: матер. наук.-практ. конф. в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтва 13–14 листопада 2014 р. Київ : НАКККіМ, 2014. С. 195–198.

важливості розробки державного стандарту та упровадженні компетентісного підходу підготовки нового покоління бакалаврів і магістрів спеціальності 027 наголошує Ю. Ключко⁸.

У своїх наукових працях вітчизняні вчені також узагальнюють досвід роботи зі здобувачами названої спеціальності викладачів окремих закладів вищої освіти (Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁹, Харківської державної академії культури¹⁰, Київського національного університету культури і мистецтв¹¹, Волинського національного університету імені Лесі Українки,¹² Національного університету «Львівська політехніка»¹³).

Однак, історія формування та розбудови спеціальності у системі вищої освіти незалеж-

ної України не стала предметом окремого дослідження. Тому *автор ставить перед собою завдання* охарактеризувати цей процес, проаналізувати існуючі у цій галузі проблеми.

Виклад основного матеріалу. В УРСР підготовка фахівців із музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності тривалий час здійснювалася на історичних факультетах університетів. Одним із перших у Європі та першим у СРСР підрозділів, що, починаючи з 1953 р. готував спеціалістів-музеезнавців, стала кафедра археології та музеезнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка¹⁴. Вагомий внесок у розвиток вітчизняного музейництва, видання перших навчальних посібників, створення навчальних програм нормативних та

⁸ Ключко Ю.М. Компетентнісні стратегії підготовки нового покоління бакалаврів і магістрів спеціальності 027 «Музеезнавство, пам'яткознавство» // Всеукраїнський Музейний Форум. Матер. наук.-практ. конф. / Під заг. ред. Л.О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 150–152; Її ж. Сучасна парадигма підготовки фахівців музейної та пам'яткоохоронної справи в контексті стандартів вищої освіти України. *Другий Всеукраїнський Музейний Форум*. Матер. наук.-практ. конф. / В заг. ред. Л.О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 102–105.

⁹ Іванисько С.І., Шидловський П.С., Синиця Є.В. Запровадження спеціальності «Музеезнавство, пам'яткознавство» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // *Vita Antiqua*. 2019. № 11. С. 39–52.

¹⁰ Шейко В.М. Каністратенко М.М., Кушнарченко Н.М., Мартем'янова Н.С. Підготовка фахівців музейної справи в ХДАК (1989–1998 рр.) // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Харків, 1999. Вип. 39. С. 59–70; Сошнікова О. М., Каністратенко М. М. Співпраця Харківської державної академії культури і Харківського історичного музею у підготовці фахівців музейної справи. *Дев'ятнадцять Сумцовських читань* : зб. матер. Всеукр. наук. конф. «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань), 18 квіт. 2013 р. Харків : Майдан, 2013. С. 3–8; Каністратенко М.М., Сітоленко В.С. Внесок вчених Харківської державної академії культури у розробку теорії та практики музейництва в Україні (до 25-річчя створення музейного відділення у ХДАК) // *Сумцовські читання*. Музей у глобальному світі : інновації та збереження традицій, 2014. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=888> (дата звернення: 03.07.2023); Тортика А.А. Підготовка студентів в сфері музейної справи на кафедрі культурології ХДАК 1989–2013 рр. // *Вісник ХДАК*. 2013. Спецви-пуск 40. С. 199–206.

¹¹ Ключко Ю.М. Специфіка підготовки фахівців музейної справи у КНУКіМ // Художня освіта і суспільство ХХІ століття: духовні, культурологічні, мистецькі виміри: Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 жовтня 2004 р.). Київ, 2004; Пустовалов С. Ж. Підготовка студентів-музеезнавців в Київському національному університеті культури і мистецтв // Другий Всеукраїнський Музейний Форум. Матер. наук.-практ. конф. / В заг. ред. Л.О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 189–191.

¹² Гаврилюк С.В. Становлення та перспективи розвитку кафедри документознавства і музейної справи ВНУ імені Лесі Українки // Волинський музейний вісник / Упр. культури і туризму Волин. ОДА, Волин. краєзн. музей, Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, каф. документознавства і музейної справи; упоряд. А. Силук, Є. Ковальчук. Луцьк, 2010. Вип. 2. С. 4–7; Надольська В.В. Роль Волинського краєзнавчого музею у підготовці фахівців з музеезнавства, пам'яткознавства // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 6. Матер. VI Всеукр. наук. конф., присвяченої 90-річчю Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 14 черв. 2019 р. Упоряд. Є. Ковальчук, М. Мігас. Луцьк, 2019. С. 3–6.

¹³ Муравська С. Особливості підготовки нової освітньо-професійної програми з питань управління культурною спадщиною в Національному університеті «Львівська політехніка» // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. Вип. 52, том 3. С. 153–158.

¹⁴ Іванисько С.І., Шидловський П.С., Синиця Є.В. Запровадження спеціальності «Музеезнавство, пам'яткознавство»... С. 39.

спеціальних курсів, розробку методик різних ланок музейної роботи зробили співробітники кафедри д. і. н. Г. Мезенцева та к. і. н. Ю. Омельченко. Проведені ними наукові дослідження історії музейної справи в Україні започаткували вивчення цих важливих проблем у радянській історіографії. Випускники кафедри археології та музеєзнавства отримували доволі широку професійну кваліфікацію: історик-археолог, музеєзнавець, викладач історії та суспільствознавства¹⁵.

Відкриття у вишах України кафедр музеєзнавства та підготовка фахівців окремої спеціальності «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури» стало можливим завдяки вивченню досвіду з підготовки спеціалістів у цій галузі, накопиченому викладачами Харківського державного інституту культури (далі – ХДІК)¹⁶. Після призначення у 1989 р. на посаду ректора ХДІК В.М. Шейка у виші розпочато розширення номенклатури освітніх програм, спеціальностей і спеціалізацій¹⁷. Зокрема, вперше в Україні за ініціативи тодішнього завідувача кафедри загальної історії, д. і. н., професора Г.Й. Чернявського створено музейне відділення – навчальний підрозділ із підготовки музейних фахівців вищої кваліфікації¹⁸. У цьому ж році був здійснений набір перших 20 студентів за денною формою навчання, а з 1991 р. розпочалася підготовка майбутніх фахівців музейної справи й на заочному відділенні¹⁹.

Викладачі випускових кафедр музейного відділення (кафедра музеєзнавства і пам'яткознавства та кафедра всесвітньої історії) сформували комплекс навчально-методичного забезпечення (систему навчальних курсів та виробничих практик, курсових, дипломних робіт, вимоги до абітурієнтів та студентів) для підготовки майбутніх кадрів у сфері українського музейництва і пам'яткоохоронної діяльності.

У листопаді 1992 р. нові спеціальності та відповідні спеціалізовані кафедри відкрито у Київському державному інституті культури²⁰,

серед них і кафедру музеєзнавства (нині – музейного менеджменту). У різні роки її очолювали к. і. н., професори П.С. Гончарук, Б.І. Лукач, С.Я. Ольговський, к. пед. н., проф. Ю.М. Ключко, доктор культурології, проф. О.М. Гончарова, нині – д. і. н., доцент С.Ж. Пустовалов.

До середини першого десятиріччя 2000-х рр. названі кафедри були єдиними на вітчизняному ринку надання освітніх послуг, які здійснювали підготовку фахівців відповідної освітньої кваліфікації. В абсолютній більшості їх випускники забезпечували потреби в кадрах установ культури міст Харкова і Києва.

У 2006 р. вперше був здійснений набір студентів за спеціальністю «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури» у Волинському державному університеті імені Лесі Українки. У березні 2008 р. в результаті реорганізації кафедри археології та джерелознавства на історичному факультеті створено кафедру документознавства і музейної справи, яку очолила д. і. н., проф. С.В. Гаврилюк. Сьогодні кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності є випусковою для двох спеціальностей – «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» і «Музеєзнавство, пам'яткознавство».

У зв'язку із відчутними змінами в політичному та духовному житті держави, зміною структури соціальних відносин, переходом до ринкової економіки, активізацією інтеграційних процесів суспільство поставило особливі вимоги до подальшої професіоналізації у сфері культури. Потреба у фахівцях вищої кваліфікації, здатних на високому професійному рівні здійснювати діяльність із дослідження, музеєфікації пам'яток, їх експертизи; організації та ефективного проведення пам'яткоохоронної роботи, екскурсійної, лекційної, виставкової та аукціонної діяльності далася взнаки на регіональному рівні й активізувала зусилля низки вишів щодо відкриття у їх структурі відповідної спеціальності.

¹⁵ *Самойленко Л.Г.* Створення кафедри археології і музеєзнавства у Київському університеті // *Археологія і давня історія України*. Київ: ІА НАНУ. 2012. № 9. С. 231.

¹⁶ 8 червня 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України на базі Харківського державного інституту культури створено Харківську державну академію культури.

¹⁷ Харківська державна академія культури / Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <http://surl.li/texqi> (дата звернення: 04.03.2023).

¹⁸ *Шейко В.М., Каністратенко М.М., Кушнарченко Н.М., Мартем'янова Н.С.* Підготовка фахівців музейної справи в ХДАК... С. 59.

¹⁹ *Сошнікова О.М., Каністратенко М.М.* Співпраця Харківської державної академії культури. С. 3.

²⁰ 3 1999 р. – Київський національний університет культури і мистецтв.

В останні роки таку підготовку здійснюють у Національному університеті «Львівська політехніка» – кафедра історії, музеєзнавства та культурної спадщини (у 2013 р. розпочато підготовку бакалаврів, з 2017 р. проводиться набір студентів у магістратуру); Рівненському державному гуманітарному університеті – кафедра івент-індустрій, культурології та музеєзнавства (з 2013 р. проводиться набір на освітній рівень «Бакалавр», у 2017 р. спеціальність акредитовано за ОР Магістр). Із 2017 р. забезпечує підготовку здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Музеєзнавство, пам'яткознавство» кафедра готельно-ресторанної та музейної справи Мукачівського державного університету, 2018 р. – кафедра археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2021 р. – кафедра суспільних наук Поліського національного університету²¹. Станом на 2023–2024 навчальний рік вісім ЗВО України реалізують освітньо-професійні програми підготовки здобувачів бакалаврського і магістерського рівнів з названої спеціальності.

Зацікавленість відкриттям спеціальностей «Музеєзнавство, пам'яткознавство» виявили в першу чергу вищі Західної України. Така тенденція стала результатом не лише боротьби закладів вищої освіти за збільшення контингенту студентів, але й помітної активізації в останнє десятиріччя у західних областях сфери культурного туризму.

Для досягнення поставлених завдань із підготовки спеціалістів із музейної справи та пам'яткоохоронної роботи, вивчення та вдосконалення її методів в університетах України був розроблений та послідовно реалізується наскрізний план багатоступеневої підготовки фахівців у сфері культури, який враховує міжнародні кваліфікаційні вимоги. Впроваджуються нові підходи до функціонування денної, заочної та дистанційної форм освіти; здійснюється набір студентів, котрі навчаються на комерційній основі; постійне оновлення змісту професії забезпечує посилення професійної спрямованості освітнього процесу; проводиться робота з науково-методичного та організаційного забезпечення ступеневої системи підготовки фахівців; використовуються активні форми освіти.

Організаційні форми підготовки фахівців із даної спеціальності орієнтовані на формування практичного вміння використовувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань і спираються на аргументовану мотивацію суспільної потреби високого рівня знань, створення відповідних умов для ефективної роботи. Окрім цього, кафедра музеєзнавства і пам'яткознавства ХДАК забезпечує підвищення кваліфікації зі спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство» для працівників музеїв, підпорядкованих МОН України, пам'яткоохоронних організацій.

Тривала відсутність стандарту підготовки фахівців із музеєзнавства, пам'яткознавства, з одного боку, дозволила випусковим кафедрам включити до навчальних планів освітні компоненти, орієнтовані на регіональні особливості розвитку культурної галузі, врахувати особливості організації освітнього процесу на факультетах / в інститутах ЗВО (соціальних комунікацій, культурології, історичному, Інституті гуманітарних та соціальних наук, художньо-педагогічному, туризму та готельно-ресторанного бізнесу), з іншого – зробила цю підготовку у певних компонентах істотно відмінною.

Тому важливим кроком на шляху підвищення якості освіти й спроможності випускників спеціальності до працевлаштування стала розробка стандартів вищої освіти, базованих на компетентісному підході. Завдання формування таких документів у 2016 р. було покладено на галузеві Науково-методичні комісії, створені при Науково-методичній раді МОН України. До робочої групи Науково-методичної підкомісії 027 Музеєзнавство, пам'яткознавство НМК галузі знань 02 Культура і мистецтво увійшли П. Вербицька – д. пед. н., проф., завідувач кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», О. Жукова – к. і. н., доцент, завідувач кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства ХДАК, Ю. Ключко – к. пед. н., доцент, заступник завідувача кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства КНУКІМ²². У процесі розробки галузевого стандарту автори врахували вітчизняну традиційну концепцію освітньої програми навчання в сфері музеєзнавства і пам'яткознавства та сві-

²¹ На історичних факультетах низки університетів існують спеціалізації з музеєзнавства. Спеціалізацію «Музейна справа та експертиза культурних цінностей» (контрактна основа), яка дозволяє здобути кваліфікацію «Мистецтвознавець, експерт творів мистецтва» з 2014 р. відкрито при кафедрі історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

²² Ключко Ю.М. Компетентнісні стратегії... С. 150.

тову теорію і практику розвитку музейної та пам'яткоохоронної справи. Форма і зміст нових галузевих стандартів, які засвідчують відмову МОН України від повної регламентації навчального процесу, ще більше підвищують відповідальність випускових кафедр університетів за якість підготовки професіоналів.

Задля розвитку фахових дискусій, посилення значимості спеціальності, підвищення якості освітнього процесу науково-педагогічні працівники випускових кафедр започаткували різнопланову наукову комунікацію. Так, питання культурно-мистецької освіти в Україні як одного з найважливіших інструментів формування світогляду українського суспільства у травні 2013 р. обговорено на міжнародному симпозіумі²³. Продовженням системного суспільного діалогу стала дискусія щодо підготовки фахівців у сфері культурної спадщини, музейних працівників на науковому симпозіумі, який зібрав понад 40 професіоналів із різних регіонів України, у квітні 2023 р.²⁴

Попри накопичений кожною кафедрою (більший/менший) досвід організації освітнього процесу, в сучасних умовах актуальною залишається проблема більш тісної взаємодії між їх працівниками та студентами, що здобувають фах. Такі форми комунікації між профільними кафедрами, як проведення щорічних тематичних наукових конференцій, стажування, участь в акредитації спеціальності варто доповнити новими. Інформація про випускові кафедри ЗВО, які проводять підготовку музеєзнавців, пам'яткознавців, їх діяльність має бути представлена в окремому розділі на сайті «Музейний простір України». Спеціальність потрібно включити до переліку напрямів, за якими в Україні проводиться І-й тур студентської олімпіади, конкурс студентських наукових робіт. Можливі різні форми обмінів студентами. Все це

дозволить об'єднати зусилля випускових кафедр для реалізації завдань удосконалення всіх етапів підготовки фахівців високого професійного рівня, підвищення якості освіти, формування у випускників інтегрованих компетенцій з урахуванням стратегічних напрямів розвитку галузі.

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду у системі національної освіти серед напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців, відбулося виокремлення спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії і культури». Після істотного скорочення кількості галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, та затвердження їх нового переліку (Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р., № 266)²⁵, вона була збережена (027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»).

Окрім освітніх рівнів «Бакалавр» і «Магістр», у незалежній Україні створено ще одну ланку підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів із музеєзнавства, пам'яткознавства – аспірантуру. У 1994 р. аспірантура зі спеціальності 17.00.08 – «Музеєзнавство, реставрація, консервація та зберігання художніх цінностей» (у подальшому трансформована у спеціальність 26.00.05 – «Музеєзнавство. Пам'яткознавство») вперше була відкрита у ХДАІК. За цей час аспірантуру з відривом і без відриву від виробництва закінчило більше 20 випускників музейного відділення ХДАК та інших ЗВО Харкова²⁶.

У 2010 р. аспірантуру зі спеціальності 26.00.05 – «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» (мистецтвознавство) відкрито у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, 2008 р. – у Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протягом восьми років підготовлено 13 науковців)²⁷, з 2014 р. – у Волинському (тоді – Східноєвропейському)

²³ Міжнародний симпозіум з питань культурно-мистецької освіти, який зібрав більше 100 професіоналів з 8-ми країн світу, проведено на базі ХДАК 23–24 травня 2013 р. (Культура України. 36. наук. пр. / за заг. ред. В.М. Шейка. Харків : ХДАК, 2013. Ч. 1. Вип. 42 (спецвипуск). 186 с.).

²⁴ Збірник тез доповідей наукового симпозіуму з музеєзнавства, пам'яткознавства: «Сучасні тренди Heritage Science на основі європейського досвіду» / Упоряд. Гаврилюк С.В., Жукова О.В. Луцьк, 2023. 28 с.

²⁵ Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р., № 266. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF> (дата звернення: 12.04.2023).

²⁶ Каністратенко М.М., Сітоленко В.С. Внесок вчених Харківської державної академії культури у розробку теорії та практики музейництва в Україні (до 25-річчя створення музейного відділення у ХДАК) // *Сумцовські читання. Музей у глобальному світі : інновації та збереження традицій*, 2014. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=888> (дата звернення: 03.07.2023).

²⁷ Бичковська Г.М., Горькова А.О. Пам'яткоохоронна та музеєзнавча проблематика дисертаційних досліджень в Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. *Пам'ятки науки і техніки*. 2016. № 1. С. 75.

національному університеті імені Лесі Українки (історичні науки).

З метою удосконалення системи підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації у 1997 р. ВАК України увів до переліку спеціальностей наукових працівників шифр 17.00.08 – «музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури» (галузі науки, з яких присуджувався науковий ступінь – мистецтвознавство, історичні, філософські)²⁸. Перелік спеціальностей, за якими проводилися захисти дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань за 2006 р. вже містив шифр 17.00.08 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство (галузі історичних наук, мистецтвознавства)²⁹. Аналогічний документ 2007 р. – шифр 26.00.05, до переліку галузей додано культурологію)³⁰.

Першою в Україні у 2000 р. у спеціалізованій вченій раді ХДАК захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю 17.00.08 – «музеєзнавство; зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури» на тему «Роль образної побудови експозиції у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеєтворення)» Л. П. Велика³¹, започаткувавши дисертацією мистецтвознавчий напрям досліджень в українському музейництві. Серед захищених у спеціалізованій вченій раді ХДАК дисертацій – дослідження Є. С. Ярошенка «Становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні: 1917–1919 рр.», громадянина Йорданії

Хассан М. Х. Бані Мустафа «Історія, сучасний стан та перспективи розвитку музейної мережі Йорданії» та ін.³².

Спеціалізовану вчену раду К 32.051.03 з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – музеєзнавство, пам'яткознавство в жовтні 2008 р. було відкрито у Східно-європейському національному університеті імені Лесі Українки. За час її функціонування (2008–2021 рр.) здобувачами успішно захищено 7 дисертацій за вказаною спеціальністю, присвячених історії музейної та пам'яткоохоронної діяльності на Правобережній Україні і в Криму.

На Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, як провідну наукову академічну установу із зазначеної спеціальності, та, зокрема, створену у ньому в 2008 р. спеціалізовану вчену раду К 26.252.01, теж покладалися функції розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05. Упродовж 2008–2015 рр. у спеціалізованій вченій раді захистилося 35 науковців³³.

Формування у незалежній Україні вищої ланки підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів із музеєзнавства, пам'яткознавства можна розглядати наступним важливим етапом, який продовжив традиції функціонування аспірантур при провідних вітчизняних музеях у кінці 1920-х рр.³⁴. Це посприяло активізації

²⁸ Про затвердження Переліку спеціальностей наукових працівників: Наказ ВАК України від 13.03.1997 р., № 86. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0133-97> (дата звернення: 12.04.2023).

²⁹ Про затвердження Змін і доповнень до Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань: Наказ ВАК України від 29 травня 2006 р., № 263. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE12556.html (дата звернення: 13.04.2023). Офіційне визнання ВАК України нового наукового напрямку «пам'яткознавство» відбулося завдяки діяльності і пропозицій вчених Центру пам'яткознавства НАН України.

³⁰ До розробки формули спеціальності, її паспорта, типової і робочої програм кандидатського іспиту були залучені провідні науковці музейного відділення ХДАК.

³¹ Велика Л.П. Роль образної побудови експозиції у системі музейної комунікації (аспект розбудови української школи музеєтворення) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: спец. 17.00.08; Харк. держ. акад. культури. Харків, 2000. 20 с.

³² Каністратенко М.М., Сітоленко В.С. Внесок вчених Харківської державної академії культури у розробку теорії та практики музейництва в Україні (до 25-річчя створення музейного відділення у ХДАК) // *Сумцовські читання. Музей у глобальному світі : інновації та збереження традицій*, 2014. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=888> (дата звернення: 03.07.2023).

³³ Бичковська Г. М., Горькова А. О. Пам'яткоохоронна та музеєзнавча проблематика... С. 75.

³⁴ У резолюції про музейну справу в УСРР президії Укрнауки НКО УСРР від 2 квітня 1927 р. серед іншого ставилося питання про музейну аспірантуру, зокрема, було затверджено список музеїв, що мають право на аспірантуру, із зазначенням наукової галузі. Сім музейних закладів УСРР отримали право утворення на їх базі аспірантури (Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. 36. док. і матер. Київ: Наукова думка, 1979. С. 519).

досліджень із теорії і практики музеєзнавства і пам'яткознавства, формуванню національних наукових шкіл, подальшому розвитку цих двох молодих наук в Україні, розширенню регіональних досліджень, виходу на міжнародний науковий рівень. Виокремлення названої тематики з комплексу історичних досліджень посприяло продовженню розробки актуальних проблем історії та практики українського музейництва, охорони культурної спадщини й, в умовах істотних змін, запровадження МОН України у процес здобуття наукового ступеня у 2016–2023 рр.³⁵

Висновки. Проведений аналіз засвідчує значний поступ упродовж 1991–2023 рр. у процесі інституціалізації та розвитку напрямку «Музеєзнавство, пам'яткознавство», як у галузі підготовки фахівців освітніх рівнів «Бакалавр»,

«Магістр», так і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. Значно зросла кількість ЗВО, які на вітчизняному ринку надання освітніх послуг забезпечують підготовку фахівців відповідної освітньої кваліфікації. Музеєзнавчо-пам'яткознавча освіта покликана забезпечити високий рівень загальнокультурної та професійної компетентності фахівця, сформувати шкалу етичних та естетичних цінностей, розвинути та зміцнити почуття відповідальності за свої дії щодо світової, національної та локальної культурної спадщини. Усвідомлення соціальної місії музею, відповідальності за збереження культурної спадщини, освоєння її інформаційного потенціалу та трансляцію його цінностей та смислів допоможе музейним фахівцям ХХІ століття моделювати та втілювати в життя стратегії розвитку культури і суспільства.

References

1. Bychkovska, H. M., Horkova, A. O. (2016). Pamiatkoohoronna ta muzeieznava problematyka dysertatsijnykh doslidzhen v Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. *Pamiatky nauky i tekhniki*, 1, 74–81. [in Ukrainian].
2. Bondarets, O. V. (2018). Pro muzeolohichnu osvitu ta deaki osoblyvosti vykladannia muzeolohichnykh dystsyplin. *Naukovi zapysky NAUKMA – NaUKMA Research Papers*, 1, 69–75. [in Ukrainian].
3. Dmytrenko, A. (2014). Muzei v systemi pidhotovky studentiv spetsial'nosti «Muzejna sprava ta okhrona pamiatok istorii ta kultury». Abstract of papers; 14: *Muzejna sprava ta osvita v Ukraini: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii v Natsionalnij akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstva 13–14 lystopada 2014 roku* (pp. 50–52). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Havryliuk, S. V. (2010). Stanovlennia ta perspektyvy rozvytku kafedry dokumentoznavstva i muzejnoi spravy VNU imeni Lesi Ukrainky. Abstract of papers; 10: *Volynskyj muzejnyj visnyk / Upravlinnia kultury i turyzmu Volynskoi oblasterzhadministratsii, Volynskyj kraieznavchij muzej, Volynskyj natsional'nij universytet imeni Lesi Ukrainky, kafedra dokumentoznavstva i muzejnoi spravy*; A. Syliuk, Ye. Kovalchuk (Comps.). *Luts'k*, 2, 4–7. [in Ukrainian].
5. Ivanysko S. I., Shydlovskiy P. S., Synysia Ye. V. (2019). Zaprovdzhennia spetsialnosti «Muzeieznavstvo, pamiatkoznavstvo» v Kyivskomu natsionalnomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka. *Vita Antiqua*. Kyiv, 11, 39–52. [in Ukrainian].
6. Kanistratenko, M. M. (2013). Spivpratsia Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury i Kharkivskoho istorychnoho muzeiu u pidhotovtsi fakhivtsiv muzejnoi spravy. Abstract of papers; 13: *Deviatnadtsiati Sumtsovski chytannia : Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo konferentsii «Muzej iak sotsiokulturnyj instytut v umovakh informatsijnoho suspilstva» (provodytsia v ramkakh XIX Sumtsovskykh chytan)*, 18 kvitnia 2013 r. (pp. 3–8). Kharkiv: Majdan. [in Ukrainian].

³⁵ На виконання постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти» від 23 березня 2016 р. № 261 із змінами у ЗВО України були відкриті освітньо-наукові програми підготовки здобувачів третього рівня вищої освіти за спеціальністю 102 «Історія та археологія». Остання об'єднала усі діючі до того часу спеціальності історичної галузі, спеціальність 26.00.05 зокрема. Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 «Про присудження ступеня доктора філософії» уведено в дію тимчасовий, а 12.01.2022 р. постійний порядок присудження ступеня доктора філософії разовими спеціалізованими вченими радами.

7. Kanistratenko, M. M., Sitolenko, V. S. (2014). Vnesok vchenykh Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury u rozrobku teorii ta praktyky muzejnytstva v Ukraini (do 25 richchia stvorennia muzejnogo viddilennia u KhDAK). *Cumtsovski chytannia. Muzej u hlobalnomu sviti : innovatsii ta zberezhenia tradytsij*, Retrieved July 03, 2023, from <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=888> [in Ukrainian].
8. Kliuchko, Yu. M. (2004). Spetsyfika pidhotovky fakhivtsiv muzejnoi spravy u KNUKiM. Abstract of papers'4: *Khudozhnia osvita i suspil'stvo XXI stolittia: dukhovni, kulturolohichni, mystetski vymiry: Zbirnyk materialiv Vseukrains'koi naukovopraktychnoi konferentsii*. (Kyiv, 22–23 zhovtnia 2004 r.). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kliuchko, Yu. M. (2017). Kompetentnisni stratehii pidhotovky novoho pokolinnia bakalavriv i mahistriv spetsialnosti 027 «Muzeieznnavstvo, pamiatkoznavstvo». Abstract of papers'17: *Vseukrainskyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii* / L. O. Hriffen (Ed.) (pp. 150–152). Pereiaslav-Khmel'nytskyj. [in Ukrainian].
10. Kliuchko, Yu. M. (2019). Suchasna paradyhma pidhotovky fakhivtsiv muzejnoi ta pam'iat-kookhoronnoi spravy v konteksti standartiv vyschoi osvity Ukrainy. Abstract of papers'19: *Vseukrainskyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii* / L. O. Hriffen (Ed.) (pp. 102–105). Pereiaslav-Khmelnitskyj. [in Ukrainian].
11. Leliuk, Yu. (2015). Systema pidhotovky fakhivtsiv sfery kultury i mystetstva v Ukraini. *Ekonomika i menedzhment kultury – Economics and culture management*, 2, 45–57. [in Ukrainian].
12. Muravska, S. (2022). Osoblyvosti pidhotovky novoi osvitno-profesiinoi prohramy z pytan upravlinnia kulturnoiu spadshchynoiu v Natsionalnomu universyteti «Lvivska politehnika». *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Humanities Science Current Issues: Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers*. 52/3, 153–158. [in Ukrainian].
13. Nadolska, V. V. (2019). Rol Volynskoho kraieznnavchoho muzeiu u pidhotovtsi fakhivtsiv z muzeieznnavstva, pamiatkoznavstva. Abstract of papers'19 : *Volynskyj muzej: istoriia i suchasnist. Naukovyj zbirnyk. Vypusk 6. Materialy VI Vseukrainskoi naukovo konferentsii, prysviachenoj 90-richchii Volynskoho kraieznnavchoho muzeiu, m. Luts, 14 chervnia. 2019 r.* Ye. Kovalchuk, M. Mihas (Comps.) (pp. 3–6). Luts'k [in Ukrainian].
14. Pro zatverdzhennia zmin i dopovnen do pereliku spetsialnostej, za iakymy provodiatsia zakhyst dysertatsij na zdobuttia naukovykh stupeniv kandydata nauk i doktora nauk, prysudzhennia naukovykh stupeniv i prysvoiennia vchenykh zvan: *Nakaz VAK Ukrainy vid 29 travnia 2006 r., № 263*. Retrieved April 13, 2023, from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE12556.html [in Ukrainian].
15. Pro zatverdzhennia pereliku haluzej znan i spetsialnostej, za iakymy zdijsniuietsia pidhotovka zdobuvachiv vyschoi osvity: *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 kvitnia 2015 r., № 266*. Retrieved April 12, 2023, from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF> [in Ukrainian].
16. Pustovalov, S. Zh. (2019). Pidhotovka studentiv-muzeieznnavtsiv v Kyivskomu natsionalnomu universyteti kultury i mystetstv. Abstract of papers'19: *Vseukrainskyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii* / L. O. Hriffen (Ed.) (pp. 189–191). Pereiaslav-Khmelnitskyj. [in Ukrainian].
17. Samoilenko, L. H. (2012). Stvorennia kafedry arkheolohii i muzeieznnavstva u Kyivskomu universyteti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and Early History of Ukraine*. Kyiv: IA NANU, 9, 228–234. [in Ukrainian].
18. Shejko, V. M. (Ed.). (2013). *Kultura Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats – Culture of Ukraine. Scientific Papers*. Kharkiv: KhDAK, 1(42) (spetsvypusk). [in Ukrainian].
19. Shejko, V. M., Kanistratenko, M. M. (2013). Vyscha kulturno-mystetska osvita Ukrainy: problemy ta perspektyvy. *Kultura Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats – Culture of Ukraine. Scientific Papers*, (42(1)), 11–21. [in Ukrainian].

20. Shejko, V. M., Kanistratenko, M. M., Kushnarenko, N. M., Martemianova, N. S. (1999). *Pidhotovka fakhivtsiv muzejnoi spravy v KhDAK (1989–1998 rr.). Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Zbirnyk naukovykh prats – Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture. Scientific Papers*, (39), 59–70. [in Ukrainian].
21. Scherban, A. L., Babkova, N. V. (2019). *Muzejna osvita v suchasnij Ukraini: suchasnyj stan i perspektyvy. Abstract of papers*;19: *Vseukrainskyj Muzejnyj Forum. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii* / L. O. Hriffen (Ed.) (pp. 290–293). Pereiaslav-Khmelnyskyj. [in Ukrainian].
22. Tortyka, A. A. (2013). *Pidhotovka studentiv v sferi muzejnoi spravy na kafedri kulturolohii KhDAK 1989–2013 rr.. Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. Zbirnyk naukovykh prats – Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture. Scientific Papers*, (40), 199–206. [in Ukrainian].
23. Velyka, L. P. (2000). *Rol i obraznoi pobudovy ekspozytsii u systemi muzejnoi komunikatsii (aspekt rozbudovy ukrainskoi shkoly muzeietvorennia)* [The role of figurative construction of the exposition in the system of museum communication (aspect of the development of the Ukrainian school of museology)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
24. Yanovska, L. H. (2018). *Formuvannia profesijnoi ustalenyosti majbutnikh muzejnykh pedahohiv u zakladakh vyschoi osvity. Naukovyj visnyk Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho – Scientific Bulletin of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*, 4, 97–101.
25. Yatsechko-Blazhenko, T. (2014). *Znachennia pedahohichnoi praktyky pry pidhotovtsi muzejnoho pratsivnyka. Abstract of papers*;14: *Muzejna sprava ta osvita v Ukraini: materialy naukovo-praktychnoi konferentsii v Natsionalnij akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstva 13–14 lystopada 2014 r.* (pp. 195–198). Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].
26. Havryliuk S. V., Zhukova O. V. (Ed.) (2023) *Zbirnyk tez dopovidei naukovooho sympoziumu z muzeieзнавства, pamiatkoznavstva: «Suchasni trendy Heritage Science na osnovi yevropeiskoho dosvidu»*. Luts'k. [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.134

УДК 338.48

Галина Гуменюк (м. Івано-Франківськ)

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри туризмознавства та краєзнавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: humenyukgalina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2859-8369>**Леся Польова (м. Івано-Франківськ)**

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: lesia.polova@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2971-5993>

Квест-екскурсія як інноваційна форма туристичного продукту

В статті розглянуто інноваційні форми екскурсійної діяльності, наведено класифікацію інноваційних технологій, надано їх коротку характеристику. Досліджено квест-екскурсію як інноваційну форму екскурсійної діяльності на туристичному ринку. Розкрито основні відмінності традиційних екскурсій та квест-екскурсій, а також охарактеризовано основні принципи створення таких екскурсій. У ході дослідження розкрито сутність квест-екскурсії та наведено її характеристики на основі двох складових: квесту та екскурсії. Проведено аналіз існуючих форм квест-екскурсій, показано їх характеристику. Авторами запропоновано класифікацію квест-екскурсій за змістом та аналіз потенційних споживачів з тематики квест-екскурсій. На основі ряду досліджень вчених показані функції квест-екскурсії. Визначено роль квест-екскурсій для розширення асортименту туристичних послуг та для розвитку внутрішнього туризму. Розглянуто пропозиції квест-екскурсій від туристичних операторів України. Проведено аналіз існуючих форм квест-екскурсій, показано їх характеристику. Розглянуто досвід проведення квест-екскурсій в міжнародному туризмі та Україні. В результаті аналізу ринку щодо квест-екскурсій, показано їх економічну ефективність, порівнюючи зі стандартними екскурсіями. Мета цієї статті полягає в узагальненні та поданні найбільш затребуваних інновацій в екскурсійній діяльності.

Ключові слова: інноваційна діяльність, туризм, екскурсія, квест-екскурсія, інновація, екскурсійна діяльність, квест.

Halyna Humeniuk (Ivano-Frankivsk)

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor

of the Department of Tourism and Regional Studies Faculty of Tourism

Vasyl Stefanyk Prykarpatsky National University

E-mail: humenyukgalina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2859-8369>**Lesya Polova (Ivano-Frankivsk)**

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Hotel, Restaurant

and Resort Business Vasyl Stefanyk Prykarpatsky National University

E-mail: lesia.polova@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2971-5993>

Quest tour as an innovative form of tourist product

The article considers innovative forms of excursion activity, provides a classification of innovative technologies, gives their brief description. Particular attention is paid to the quest as an innovative form of excursion activity, the quest tour as an innovative form of excursion activity in the tourism market is

studied. The main differences between traditional excursions and quest excursions are revealed, and the basic principles of creating such excursions are characterized. In the course of the study, the essence of a quest tour is revealed and its characteristics are given on the basis of two components: a quest and a tour. The existing forms of quest tours are analyzed, their characteristics are shown. The authors propose a classification of quest tours by content and an analysis of potential consumers on the subject of quest tours. On the basis of a number of studies by scientists, the functions of a quest tour are shown. The role of quest tours for expanding the range of tourist services and for the development of domestic tourism is determined. The offers of quest tours from tourist operators of Ukraine are considered. The existing forms of quest tours are analyzed, their characteristics are shown. The experience of conducting quest tours in international tourism and Ukraine is considered. As a result of the market analysis of quest tours, their economic efficiency is shown in comparison with standard excursions.

The purpose of this article is to summarize and present the most popular innovations in excursion activities.

Key words: innovations, innovative activity, tourism, excursion activity, excursion, quest excursion, quest.

Постановка проблеми. Інновації в туризмі, як і скрізь, — це спільні дії між урядами, науковими колами, корпораціями, мікро-, малими та середніми підприємствами (ММСП) і стартапами, інвесторами, підтримуючими бізнес-партнерами (акселераторами, інкубаторами тощо) та іншими зацікавленими сторонами. Стимулювання успішної туристичної інноваційної та підприємницької екосистеми вимагає підключення всіх зацікавлених сторін до можливостей співпраці та надання пріоритету розвитку потенціалу в туризмі та технологіях.

Політика урядів і державних установ, яка сприяє інноваціям, торгівлі та впровадженню технологій, загалом сприяє інноваціям у туризмі. Академічні кола створюють основи та моделі для сталих інновацій у туризмі, розумних напрямках, надають знання урядам, малим і середнім підприємствам і стартапам, а також підтримують бізнес-партнерів. Корпорації розробляють нові технології, підвищують обізнаність всередині себе про інновації та впроваджують організаційну структуру та бачення технологій, інвестують у відкриті інновації¹.

Стартапи та МСП (мікро, малі та середні підприємства) розробляють та впроваджують передові технології в туризмі, задовольняють та відображають потреби та запити мандрівників, створюють інноваційні рішення в туризмі. Інвестори вкладають кошти в стійкі проекти, пов'язані з туризмом і технологіями, підтримують зростання та інтернаціоналізацію корпорацій, напрямків, МСП.²

В. Абрамов, М. Тонкошур виділяють декілька основних класифікаційних ознак інновацій у туризмі, таких як:

1. зародження ідеї (попит потенційних туристів, нові технічні відкриття);
2. форма інновації (турпродукт, туристичні послуги);
3. масштаб поширення (область, країна, ма-терик);
4. капіталомісткість (велика, незначна).

Інноваційний процес у туризмі розвивається у відповідь на зміни, що відбуваються не лише на туристичному ринку, а й у інших сферах життя суспільства. Це:

1. зміна попиту потенційних покупців;
2. нові досягнення науково-технічного прогресу;
3. розширення інформаційної бази туристичних ресурсів;
4. конкуренція між суб'єктами туристичної діяльності³.

Тому варто розглянути план прикладу інноваційної екскурсії «Назад в майбутнє». Спершу потрібно зібрати усіх партнерів-учасників з метою обговорення такої ідеї. По-друге, сформулювати творчу групу та розподілити функції між учасниками. Наступним завданням буде створення програми та сценарій екскурсії. Вибрати потенційних клієнтів. Створення бізнес-плану та реклама екскурсії. Останніми діями є проведення пробної екскурсії та презентація нового продукту на туристичному ринку⁴.

¹ WHAT IS INNOVATION? Режим доступу: URL: <https://www.unwto.org/what-is-tourism-innovation>

² Там само.

³ Абрамов В.В., Тонкошур М.В. Організація туризму : конспект лекцій. Харків ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. 131 с.

⁴ Скрипченко І.Т. Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.

Аналіз основних наукових досліджень. На сьогодні значна кількість досліджень приділяється вивченню інноваційних процесів у різних галузях економіки. Останнім часом з'явилась значна кількість публікацій, в яких обговорюються проблеми інновацій у туризмі як однієї з найперспективніших інноваційних галузей обслуговування. В. Зайцева, Д. Гурова, О. Корнієнко, Т. Кукліна, С. Журавльова, Ю. Піскунова, І. Скрипченко та інші розглядають у своїх працях різні аспекти інновацій у туризмі. Однак, незважаючи на велику значущість інновацій у туристичній індустрії, повноцінні дослідження та обґрунтування квест, як інноваційної форми екскурсійної діяльності, а також інших важливих аспектів, які мають відношення до туристичної діяльності, мало досліджені, незважаючи на те, що ця проблема є достатньо актуальна.

Варто зазначити, що ще не згенерувалося єдине формулювання терміна «інновації в туризмі», відсутня цілісна (одностайна) класифікація згаданих інновацій, замало уваги надається джерелам інформації, за якими можна їх вивчати, в тому числі і методам оцінювання інноваційної діяльності туристичних підприємств.

Виклад основного змісту. Інновації в екскурсійній діяльності розглядаються як нові пропозиції з точки зору тематики, маршрутів та екскурсійних розробок. Екскурсійний продукт можна назвати інноваційним за умови використання новітніх технологій, конструктивно нових прийомів і методів створення та реалізації продукту.

В екскурсійній діяльності розрізняють такі інновації:

- інновації екскурсійного продукту;
- інновації в технології розробки та проведення екскурсій;
- технічні нововведення в екскурсіях;
- інновації в маркетингу та менеджменті;
- особисті інновації (зовнішній вигляд, стиль екскурсовода)⁵.

Інноваційний екскурсійний продукт включає екскурсії в містичні місця, в місця масових вбивств і страт, в райони стихійних лих і техногенних катастроф, у військові частини з можливістю використання спорядження та зброї, музеї просто неба, військово-історичні реконструкції тощо.

Сьогодні користуються популярністю інтерактивні та анімовані методи проведення екскурсій, коли екскурсанти не тільки слухають екскурсовода, але й беруть активну участь у заході. Більшість нововведень стосується форм і методів проведення екскурсій – екскурсії з майстер-класами, костюмовані екскурсії, екскурсії з ігровими елементами, театральними та анімаційними прийомами, екскурсії на велосипедах та сігвеях, квест-екскурсії, віртуальні екскурсії та показ 3D-об'єктів.

Інноваційна діяльність – це наукові, технологічні, організаційні, фінансові та комерційні кроки, які фактично повинні призвести до впровадження інновацій. До інноваційної діяльності також відносяться дослідження та розробки, які пов'язані безпосередньо з розробкою конкретної інновації.

Загальною рисою інновації є те, що вона має бути реалізована. Новий чи вдосконалений продукт впроваджується, коли він з'являється на ринку.

Інновації в екскурсійній діяльності дають перевагу однієї екскурсії над іншою, що сприяє успішному просуванню на ринку. Нововведення завжди цікавили людей, правильно обрана цільова аудиторія відіграє важливу роль. Інновації – це той продукт діяльності людини, який важливо не тільки творити, а й правильно застосувати⁶.

Традиційна екскурсія – це форма пізнавально-оздоровчої діяльності, яка насамперед спрямована на показ-розповідь, із застосуванням прийомів активізації уваги, таким чином перед розвагою домінує інформаційна частина.

Екскурсії пройшли довгий шлях еволюції, від примітивних розповідей екскурсовода до надзвичайних театралізованих та 3D екскурсій.

Щоб стати віртуальним туристом, достатньо завантажити з Інтернету невелику програму.

Користувач може ходити, злітати з будь-якого місця, приземлятися, дивитися. Графіка віртуальних об'єктів – на рівні найкращих сучасних комп'ютерних ігор. Розробники створюють моделі за точними кресленнями та безліччю фотографій. Наприклад, під час створення проекту «Тадж-Махал» було використано п'ять тисяч зображень. Зараз 3D-екскурсії можна побачити у багатьох фірмах, це подорож ресторанами,

⁵ Використання інноваційних технологій в галузі туризму: монографія / Зайцева В.М., Гурова Д.Д., Корнієнко О.М., Кукліна Т.С., Журавльова С.М. Запоріжжя: Дике Поле, 2015. 144 с.

⁶ Скрипченко І.Т. Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.

готельними комплексами і т.д.⁷. В іспанському місті Кордова з'явилися спеціалізовані автомобілі, які розповідають про місцеві визначні пам'ятки. Транспортний засіб працює за допомогою GPS. Екскурсант отримує не лише звуковий коментар, а й наочне підтвердження почутого, яке відображається на спеціальному моніторі. Комп'ютеризована система працює з картою пам'яті, на якій записана інформація про 150 місць, що найбільш відвідують⁸.

Система є багатомовною та підтримує іспанську, французьку та англійську мову. Машини були зроблені в США одним із підрозділів компанії Daimler-Chrysler. Аналогічні проекти GPS-туризму вже знайшли застосування в Монтгомері (штат Алабама), де компанія IntelliTours LLC пропонує всім охочим тури з аудіо-коментарями місцями громадянської війни⁹.

Всесвітньо відомий паризький музей Лувр пропонує відвідувачам здійснити 50-хвилинну екскурсію слідами персонажів цієї книги та кінострічки. Той, хто забажає відчувати себе в ролі професора Роберта Ленгдона або шифрувальниці Софі Неве, повинен буде взяти на прокат трубку аудіогіду та йти слідом залами та галереями Лувру тим же маршрутом, яким проходили по ньому герої роману. Супровідний текст екскурсії читає популярний французький актор Жан Рено.

Останні декілька років відносно новими за своїм характером залишаються такі екскурсії як:

1. «туризм сеньйорів» (тих кому за 60 років), в рамках якого організовуються пізнавальні екскурсії мальовничими місцями та цікавими мезейними експонаціями;
2. VIP-тури з включенням полювання та риболовлі;
3. спеціальні екскурсії для молоді з відвідуванням модних фестивалів, показів одягу;
4. дитячі екскурсійні програми з анімаційними елементами;
5. індивідуальні екскурсії з урахуванням потреб конкретної групи чи туриста.

Один з найпопулярніших інноваційних напрямів в екскурсійній діяльності – анімація, що

передбачає «оживлення» історичних персонажів, залучення екскурсантів до дій¹⁰.

До анімаційних програм належать:

1. музейні історичні театралізовані шоу, що відрізняються від звичайної музейної екскурсії з театралізованими елементами і є спектаклем, в який протягом усього часу залучені екскурсанти. Під час подібних шоу експонати музею, наприклад доісторичні тварини, середньовічні лицарі та пані, а також інші персонажі, «оживають» та переносять екскурсантів у ту епоху, уособленням якої вони є;

2. костюмовані бали за участю історичних персонажів, що дають гостям можливість не лише відчувати себе в контексті реалій іншої епохи чи країни, а й навчитися старовинним танцям, традиційним бальним іграм чи світському етикету;

3. інтерактивні вікторини, розроблені за певною темою та полегшують сприйняття історичної чи іншої інформації, що робить екскурсію яскравішою та цікавішою. Такі вікторини передбачають живе спілкування, можливість проявити себе під час екскурсії, перевірити свої знання та здібності;

4. карнавали, спрямовані переважно на розвагу, але які мають певну пізнавальну сутність, будучи живим втіленням історії народу та її культурних традицій;

5. фестивалі історичної реконструкції, що залучають до театралізованої дії гостей та надають їм унікальну можливість не лише стати учасниками історичної події, а й самим спробувати свої сили, наприклад, у лицарських змаганнях¹¹.

Більшість інновацій стосується форм та методів проведення екскурсій – екскурсії з майстер-класами, костюмовані екскурсії, екскурсії з ігровими елементами, прийом театралізації та анімації, екскурсії-пробіжки, екскурсії на велосипедах та сегвеях, квест-екскурсії, віртуальні екскурсії та показ 3D-об'єктів.

Інновації в технічному забезпеченні екскурсій включають радіогід, аудіогід, автоматичний GPS-екскурсовод однією мовою. У ряді техніч-

⁷ INNOVATIVE WAYS OF IMPROVING EXCURSION SERVICE AROUND THE TOURISTIC DESTINATIONS Режим доступу: URL: http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Khayrullayeva_Davronov_Narzullayeva.pdf

⁸ Хранитель історії Пермі. Режим доступу: URL: <https://ukrbukva.net/page,3,84362-Sibirskaya-hranitel-istorii-Permi.html>

⁹ Там само.

¹⁰ Скрипченко І.Т. Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.

¹¹ Там само.

них інновацій окремо слід згадати інновації, що дозволяють вивчати екскурсійні об'єкти самостійно. Сюди включаються: QR-код, мобільні путівники та довідники, онлайн-сервіси, на яких розміщені мобільні путівники та довідники ¹².

Радіогід може бути використаний у будь-яких оглядових та тематичних екскурсіях, які, як правило, є комбінованими. Пристрій можна використовувати під час руху автобуса, а також під час виходу з автобуса та під час руху до об'єкта показу.

QR-код також можна використовувати і в роботі квест-екскурсії, так як подібна екскурсія передбачає змагальність і самостійний пошук інформації, і QR-код в даному випадку був би найпростішим способом її отримання.

Квест-екскурсія – це послуга з організації відвідування спеціально вибраних об'єктів екскурсійного показу, з наявною сюжетною лінією і перешкодами у формі різноманітних задач, головоломок, ігор, розгадуючи які, учасники знайомляться та вивчають конкретні об'єкти, використовуючи свої знання, спостереження і спілкування з іншими учасниками. При цьому квест-екскурсія не є традиційною, пізнавальною, музейною, міською чи замською, а оформлена в пошуковій та ігровій формі й орієнтована однаково на дозвілля, розваги, анімацію, а також досить насичена за змістом і пізнанням ¹³.

Аналіз опрацьованої літератури дає можливість запропонувати такі квест-екскурсії як:

1. традиційна оглядова екскурсія у формі квесту;
2. екскурсія з історії однієї вулиці;
3. екскурсія з історії певного історичного району міста;
4. подієвий квест, приурочений до якогось свята, події, заходу;
5. екскурсія певними архітектурними пам'ятками;
6. квести в організаціях, на підприємствах, історичних будівлях ¹⁴.

Найважливішими відмінними рисами квест-екскурсії вважаються такі як:

– екскурсанти повинні самостійно отримувати інформацію про екскурсійні об'єкти, пам'ятки, об'єкти маршруту екскурсії, тобто турист стає активним учасником навчально-розважального процесу, де особлива роль відводиться не лише інформації, а й фізично активній частині квест-екскурсії;

– наявність чіткої сюжетної лінії, що дозволяє туристам стежити за ходом подій, зберігаючи при цьому інтерес екскурсанта та його бажання досягти мети квест-екскурсії;

– основна мета – ознайомлення з історичними фактами, персонажами, екскурсійними об'єктами, незважаючи на те, що досить велика частина екскурсії – це активне вирішення поставлених перед туристами завдань, але результатом все ж є інформація про об'єкти екскурсійного маршруту.

Активними споживачами такого виду екскурсії є:

- школярі та підлітки;
 - професійні колективи, які обирають спільне дозвілля;
 - групи екскурсантів, які мають потребу в активному дозвіллі ¹⁵.
- Різнноманіття створюваних квест-екскурсій класифікують за такими ознаками:
- за формою: з участю та без екскурсовода;
 - за сюжетом: пригодницькі, спортивні, історичні, детективні;
 - за місцем проведення: міські, замські, в одному приміщенні;
 - за видом пересування: пішохідні, велосипедним, міським транспортом тощо.

Квест-екскурсія поєднує в собі ознаки і екскурсії і квесту:

- часова протяжність: від академічної години до одного дня;
- наявність екскурсійної групи (1-50 осіб);
- складання маршруту і завдань професійним екскурсоводом;

¹² INNOVATIVE WAYS OF IMPROVING EXCURSION SERVICE AROUND THE TOURISTIC DESTINATIONS. Режим доступу URL: http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Khayrullayeva_Davronov_Narzullayeva.pdf

¹³ Піскунова Ю. Квест-екскурсія як інноваційна форма екскурсійної діяльності. Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф м. Одеса, 10 квітня 2019 р./ ОНУ. Одеса, 2019. С. 853 – 856.

¹⁴ INNOVATIVE WAYS OF IMPROVING EXCURSION SERVICE AROUND THE TOURISTIC DESTINATIONS. URL: http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Khayrullayeva_Davronov_Narzullayeva.pdf

¹⁵ Піскунова Ю. Квест-екскурсія як інноваційна форма екскурсійної діяльності. Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф м. Одеса, 10 квітня 2019 р./ ОНУ. Одеса, 2019. С. 853 – 856.

- чітко визначений сюжет екскурсії;
- огляд екскурсійних об'єктів;
- ознайомлення з об'єктами в русі;
- ціль; завдання і перешкоди¹⁶.

Необхідно відзначити і те, що окрім функцій традиційних екскурсій (організація культурного дозвілля, розширення кругозору тощо), квести виконують ще одну функцію – згуртовують команду. Учасників події психологічно зближують спортивні та активні етапи. Ігрові завдання породжують емоції та радісні спогади, сприяючи при цьому комунікації учасників. Кінцевою метою учасників квест-екскурсії є засвоєння інформації, почутої та побаченої на екскурсії.

Автор виділяє фактори, які сприяють успішному засвоєнню інформації:

- сильні звуки, яскраве світло;
- подразники, що несуть особливе емоційне забарвлення;
- матеріали, що викликають активну розумову роботу над ними;
- предмети, найбільш характерні для даного індивіда (професійно, значущі предмети);
- незвичайні явища.

Тобто мимовільне запам'ятовування відбувається під час умов та завдань, які людина вирішує. Причому, одні люди краще засвоюють інформацію при вирішенні завдань, інші – сприяють вирішенню. Більшою чи меншою мірою вони присутні при проходженні квестів¹⁷.

При виборі місць, сценаріїв, завдань та етапів квест-екскурсії, дослідники керуються наступними принципами та етапами:

1. Район локації має відповідати спрямованості квест-екскурсії, її особливостям, специфіці, кількості маршрутів та тривалості їх проходження в часі. Отже, невелику площу обраної локації можна виправдати наявністю єдиного маршруту, кількістю об'єктів, задіяних у цьому маршруті, та якістю (складністю) розроблених завдань. Слід розуміти, що чим більше площа локації, тим більше варіантів створення квест-екскурсії, і кількість задіяних команд. Відстань між маршрутними пунктами маршруту квест-екскурсії дозволяє реалізувати спортивну, анімаційну, ігрову та пошукову частину, регулюючи при цьому часові рамки квест-екскурсії, збільшуючи або скорочуючи час, витрачений на вирішення завдань і переміщення між пунктами маршруту.

2. Об'єкти, атракціони, шляхові точки утворюють маршрут квест-екскурсії. Їх відмінність передусім залежить від інформаційної насиченості таких об'єктів, тобто, на відміну від звичайного квесту, квест-екскурсія спрямована на формування знань про об'єкти міста, що знаходяться в певному місці, та зібрані в єдиному маршруті, при цьому необхідно розділити об'єкти на основні та супутні. Таким чином, після визначення основних пунктів, які є основними на маршруті, можна додати супутні пункти, які не мають великого інформаційного багатства, здатні урізноманітнити завдання та зробити паузу між інформаційно складними об'єктами. Варто пам'ятати, що кількість інформації, яку звичайна людина може проаналізувати протягом обмеженого часу без інтелектуальної та емоційної втоми, не є великою. Необхідно класифікувати квест-екскурсії за спрямованістю (інтелектуальні, пізнавальні, спортивні тощо), щоб турист точно знав, чого очікувати, не забуваючи при цьому про екскурсійну частину квест-екскурсії, тобто процес навчання через пошук та гру.

3. Маршрут квест-екскурсії, розроблений відповідно до обраної локації та поєднання основного та супутнього об'єктів, у різних варіаціях, тобто наявність кількох варіантів маршруту або кількох різних маршрутів, розташованих в одному місці. Розробляючи маршрути для кількох команд, слід враховувати наступне:

- час, витрачений на варіанти маршруту, має бути однаковим, тобто при плануванні «ідеального мінімуму» часу, витраченого на маршрут із знанням усіх рішень завдань, він повинен бути однаковим для всіх варіантів маршруту, тобто кожен маршрут можна виконати в однаковий час;

- складність і кількість завдань повинні бути збалансованими та однаковими або еквівалентними для різних маршрутів, тобто є кілька варіантів, коли це можливо: однакова кількість і рівень складності завдань або різна кількість завдань і однакова загальна складність;

- початок і фініш. У більшості випадків на різних маршрутах є один стартовий і один фінішний пункт, це досить зручно, але є і варіант єдиного старту і різних фінішних точок, що може бути пов'язано зі специфікою самих маршрутів;

¹⁶ Там само.

¹⁷ Скрипченко І.Т. Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.

– просування по маршруту можливе в лінійній спрямованості, тобто вирішення одного завдання дозволяє перейти до наступного об'єкта і розв'язати наступне завдання тощо¹⁸.

4. Завдання для квест-екскурсії потрібно розробляти відповідно до спрямованості (інтелектуальні, пізнавальні, фантазійні, спортивні тощо), з урахуванням високої пізнавальної активності. Це можуть бути завдання про самі об'єкти та пам'ятки, розкриття їх архітектурної особливості, краєзнавчого аспекту тощо, що, безсумнівно, є пріоритетним у розробці завдань для основних об'єктів маршруту, такі завдання дозволяють реалізувати екскурсійну спрямованість квестів. Завдання слід розробляти в логічній послідовності, вони повинні бути взаємно залежними та взаємопов'язаними з однією темою та фокусом. Також особливу увагу слід звернути на вимоги: категорії складності, інформативності, інтерактивності, корисності та практичної спрямованості, завдання мають бути збалансованими, тобто включати різноманітні елементи, також мають вузьку спрямованість самої квест-екскурсії. Таким чином, можна сказати, що розробка завдань для квест-екскурсії – це творчий процес, що синтезує інформаційні дані та розважально-інтерактивну складову.

5. Основний і допоміжний персонал є однією з основних ознак для організації та проведення квест-екскурсій. Наявність кваліфікованих спеціалістів на всіх етапах підготовки, розробки, реалізації та проведення квест-екскурсії визначає якість кінцевого турпродукту. Як і в традиційних турах, так і в квест-екскурсіях присутність гідів необхідна на різних етапах. Наприклад, обираючи локацію, екскурсовод має оцінити якість, кількість об'єктів (точок) маршруту, щоб сформувати шлях квест-екскурсії, розробивши контрольний та індивідуальний текст (за потреби), тобто екскурсовод створює продукт, але в процесі впровадження необхідно враховувати масштаб роботи, а саме присутність координатора, допоміжного персоналу та спостерігачів може якісно вплинути на результат, а отже підвищити позитивний ефект від квест-екскурсії.

6. Всі елементи, необхідні для виконання квест-екскурсії, а саме друковані карти та маршрути (у повній версії для організаторів і спеціальні для учасників), завдання (картки, аркуші, кросворди, головоломки тощо), елементи пошуку, призи тощо – все це необхідно враховувати при остаточному розрахунку;

7. Підказки є невід'ємною частиною квест-екскурсії, це можливість отримати допомогу у вирішенні та виконанні завдань, у ході проходження маршруту квест-екскурсії. Підказки можуть знадобитися через особливості групи, складність завдань тощо, коли необхідно повернути туристів на маршрут, направити чи допомогти їм. Важливо заздалегідь обговорити ці моменти, наприклад, в яких ситуаціях можна дати підказки, їх кількість, вплив підказок на кінцевий результат (збільшення часу, додаткові завдання тощо).

Розроблені та апробовані квест-екскурсії сприяють підвищенню якості підготовки туристичних кадрів, що є пріоритетним для розвитку внутрішнього та в'їзного туризму. Особлива увага приділяється не лише вивченню розроблених квест-екскурсій, а й методиці створення цих напрямків у туризмі. Таким чином, розроблена авторами методика дозволяє ефективно формувати стійкі компетенції у сфері створення, реалізації та просування квест-екскурсій. Такий інноваційний продукт розширює базу послуг, що надаються туристам, та якісно впливає на різноманітність засобів відпочинку. Квест-екскурсія сприяє розширенню знань країни чи міста, його історію, культуру, сучасний розвиток, що необхідно для створення сприятливого іміджу країни, її розвитку та просування на світовій туристичній арені¹⁹.

Квест-екскурсії активно розвиваються та користуються попитом у багатьох регіонах України. Наприклад, туристичний оператор «Моноліт» пропонує ряд квест-екскурсій по Львову «Пригоди кам'яних левів», «Загадки львівської бруківки», «Вартові середмістя», «Старі вулиці міста»²⁰.

Туристичний оператор «Відвідай» пропонує взяти участь у квест-екскурсії «Секрети міста

¹⁸ Піскунова Ю. Квест-екскурсія як інноваційна форма екскурсійної діяльності. Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф м. Одеса, 10 квітня 2019 р./ ОНЕУ. Одеса, 2019. С. 853 – 856.

¹⁹ Скрипченко І.Т. Інноваційні технології в туризмі: навчальний посібник. Дніпро: Журфонд, 2021. 137 с.

²⁰ Квест-екскурсії по Львову зі смартфоном (для дітей та дорослих). Режим доступу: URL: http://www.monolittour.lviv.ua/katalog_1/lviv_dlja_shkoljariv_133/kvest-ekskursiji_po_lvovu_zi_smartfonom_dlja_ditey_ta_doroslih_1931/1/

Лева», під час екскурсії туристи зможуть побачити найвизначніші місця Львова і водночас вирішувати завдання, ребуси, позмагатись з друзями та отримати подарунки²¹. Туристична агенція «Забава-тур» проводить квест-екскурсії у Кам'янці-Подільському. Під час екскурсії туристи мають змогу відвідати найцікавіші місця Старої частини міста, серед яких більшість музеїв та знаменита Стара фортеця, а також виконати ряд цікавих завдань на кмітливість, логіку, увагу²².

Взяти участь у квест-екскурсіях можна і в багатьох інших містах України Київ, Одеса, Ужгород, Харків, Чернівці. Спільним в такому виді екскурсій є те, що учасники екскурсії мають можливість у незвичайній формі оглянути основні визначні пам'ятки міст, дізнатись нові факти про місто та його пам'ятки, розгадувати загадки та неординарні інтелектуальні завдання. На відміну від звичайної екскурсії з гідом, такий вид екскурсії, як квест-екскурсія, дозволяє не тільки оглянути визначні пам'ятки, а й зробити це незвичайним способом.

Квест-екскурсія є новим продуктом на туристичному ринку. Квест-екскурсія – це інтерактивна форма проведення екскурсії, командна гра на швидкість мислення та пересування, під час якої команда вирішує завдання, здійснює пошук на місцевості, будує оптимальні маршрути пересування, шукає оригінальні рішення та підказки. Успіх і популярність квест-еккурсій полягає у формі їх проведення. Якщо групова екскурсія містом постає перед туристами як пункт туристичної програми, то квест-екскурсія стає унікальною подією, яка надовго залишається в пам'яті туриста. Квест-екскурсії

активно розвиваються в Україні і є ефективним способом підвищення інтересу до внутрішнього туризму та збільшення різноманіття туристичних послуг.

Таким чином, зараз існує достатня кількість інновацій, які можна застосовувати в екскурсійній діяльності. Будучи однією з основних послуг, що входять у туристський продукт, екскурсія виконує пізнавальні та виховні функції, а екскурсійна діяльність відіграє величезну роль у сфері освіти населення. Крім того, екскурсія може бути як складовою туру, так і самостійною послугою. Тому екскурсійна діяльність завжди буде затребувана.

Висновки. Екскурсійні процеси є однією з основних складових туристичного продукту, що дозволяє познайомитися з культурою та багатою спадщиною краю. Крім того, кожен турист приїжджає відвідати місце призначення з бажанням познайомитися з минулим та неповторною культурою народу. Завдяки інноваційним інструментам, як мандрівникам, так і внутрішнім мандрівникам легко насолоджуватися подорожами за низькою ціною. Таким чином, в останні роки спостерігається тенденція до появи інноваційних форм організації екскурсійної діяльності. У зв'язку з цим доцільно використовувати такі форми інновацій, як радіогід, QR-код та квест-тур. Використання таких інновацій дозволить підвищити якість та конкурентоспроможність екскурсійних послуг, а також забезпечити додатковий прибуток на туристичному ринку міста та області. Також використання інноваційних екскурсійних процесів підвищить імідж регіону на туристичному ринку та продемонструє його потенціал.

References

1. Abramov V.V., Tonkoscur M.V. (2015). Organizaciia turyzmu [Organization of tourism] : konspekt lekci. Charkiv ChNUMG. 131 p. (in Ukrainian)
2. Zajceva V.M. Vykorystania inovacijnnyh tehnologij v galuzi turyzmu (2015). [Use of innovative technologies in the tourism industry]: monografiia. Zaporizhia: Dyke pole. 144 p. (in Ukrainian)
3. Kvest-ekskursiji po Lvovu zi smartfonom [Quest tours of Lviv with a smartphone (for children and adults).] URL: http://www.monolittour.lviv.ua/katalog_1/lviv_dlja_shkoljariv_133/kvest-ekskursiji_po_lvovu_zi_smartfonom_dlja_ditey_ta_doroslih_1931/1/ (in Ukrainian)
4. Kvest-ekskursiji "Sekrety mista Leva". [Quest tour «Secrets of the City of Lion»]. URL: https://vidviday.ua/kvest_sekrety_mista_leva (in Ukrainian)

²¹Квест-екскурсія «Секрети міста Лева». Режим доступу: URL: https://vidviday.ua/kvest_sekrety_mista_leva

²²Квест-екскурсія у середньовічному Кам'янці для вашої компанії! Режим доступу: URL: <https://zabava-tour.com/korporativ/quest-excursion-po-kamyantsy/>

5. Kvest-ekskursiji u seredniovicznomu Kamianci dla vasoji kompanii! [Quest tour in medieval Kamianets for your company!] URL: <https://zabava-tour.com/korporativ/quest-excursion-po-kamyantsy/> (in Ukrainian)
6. Piskunova J. (2019). Kvest-ekskursiji jak inovacijna forma ekskursijnoi dijalnosti. [Quest tour as an innovative form of excursion activity]. Turystycnyj ta gotelno-restorannyj biznes: svitovyj dosvid ta perspektyvy rozvytku dla Ukrainy; materialy miznarodnoi naukovo-praktycznoi konferenciji. m. Odesa, P. 853–856. (in Ukrainian)
7. Skrypnycenko I.T. (2021) Innovacijni tehnologiji v turyzmi [Innovative technologies in tourism]: navcalnyj posibnyk. Dnipro: Zurfond, 137 p. (in Ukrainian)
8. Chранitel istorii Permi. [Keeper of Perm's history]. URL: <https://ukrbukva.net/page,3,84362-Sibirskaya-hranitel-istorii-Permi.html> (in Ukrainian)
9. INNOVATIVE WAYS OF IMPROVING EXCURSION SERVICE AROUND THE TOURISTIC DESTINATIONS. URL: http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/24_Khayrullayeva_Davronov_Narzullayeva.pdf
10. WHAT IS INNOVATION? URL: <https://www.unwto.org/what-is-tourism-innovation>

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.143

УДК 94 (477.86) 61 (092)

Володимир Левандовський (м. Івано-Франківськ)

викладач кафедри судової медицини і фармацевтичного права

Івано-Франківського національного медичного університету

E-mail: levandovsky@ifnmu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7538-9342>

Ігор Любчик (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства

і філософії Івано-Франківського національного медичного університету

E-mail: ilyubchik@ifnmu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4649-5785>

Постать професора Сергія Верхратського на тлі післявоєнної радянзації Прикарпаття

*Метою статті є розкрити основні віхи професійної і творчої діяльності професора Сергія Аврамовича Верхратського. Акцент у своїй короткій дослідницькій студії робимо на періоді діяльності вченого, який припадає на складні роки післявоєнної радянзації Прикарпаття, а, водночас, і становлення Станіславського медичного інституту, де професор Верхратський утверджувався як клініцист-практик і вчений-дослідник. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципі історизму, що передбачає врахування як загальної динаміки соціальних трансформацій, а з іншого боку - залежності соціальної поведінки історичних постатей від політичних та соціокультурних процесів. Використано як загальноісторичні методи (історико-типологічний), так і прийоми розкриття індивідуальних особливостей соціокультурного орієнтування. **Висновки.** За результатами дослідження можемо констатувати, що професор С. Верхратський був непересічною особистістю у післявоєнному Станіславі. Особливу увагу привернула його «медична україніка» під якою розуміємо комплекс світоглядних переконань і вчинків вченого через які він демонстрував свої національні переконання.*

Ключові слова. Сергій Аврамович Верхратський, Прикарпаття, радянзація, Станіславський медичний інститут, історія медицини.

Volodymyr Levandovskyi (Ivano-Frankivsk)

Lecturer at the Department of Criminal Medicine

and Pharmaceutical Law, Ivano-Frankivsk National Medical University

E-mail: levandovsky@ifnmu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7538-9342>

Ihor Lyubchik (Ivano-Frankivsk)

Doctor of History, Head of the Department of Ukrainian Studies and Philosophy,

Ivano-Frankivsk National Medical University

E-mail: ilyubchik@ifnmu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4649-5785>

The figure of professor Serhiy Verkh ratsky on the backgro und of the Postwar period

The article reveals the main milestones of Professor Serhiy Verkh ratsky's professional and creative activity. In our short research study, we focus on the period of the scientist's work, which falls on the difficult years of postwar Sovietization of Prykarpattia regio, and at the same time on the formation of the Stanislavsky Medical Institute, where Professor Verkh ratsky established himself as a practicing clinician and a scholarly researcher. We pay special attention to Verkh ratsky's «medical Ukrainianism», by which we mean a set of worldview positions and actions of the scientist, through which he demonstrated his national benchmarks.

Key words: Verkh ratsky, Prykarpattia, Stanislavsky Medical Institute, history of medicine.

Професор
Сергій Верхратський
1947 р.
Фото з особової справи

Серед резонансних подій післявоєнного Прикарпаття можемо сміливо назвати відкриття Станіславського медичного інституту. Непересічна подія в історії краю новітньої доби, за якою стояли не просто формальні накази «згори», а іноді навіть доленосна активність цілої плеяди поважних вчених, медиків-практиків.

Оглядаючись у ті далекі роки, усвідомлюємо, що цінності важливіші за професіоналізм, люди важливіші за будь-які обставини, а наукові школи сильні саме особистостями, харизматичними, справжніми посталями, які настільки щиро люблять свою справу, що неодмінно закохують у свою науку тих, хто має бажання вчитися.

Своєю студією, напевно, вперше прагнемо привідкрити діяльність особи у контексті епохи, в якій вона жила і творила. Нашу увагу привернула постать хірурга, професора, дослідника, який стояв біля витоків медичного вишу Прикарпаття – Сергія Аврамовича Верхратського. Треба визнати, що окремі віхи його життя часто повторювані тезисними довідково-біографічними матеріалами краєзнавчого характеру¹, чи популяризацією у інтернет мережі². Спроби привідкрити окремі сторінки з життя і діяльності вченого робилися при підготовці монографічного видання до ювілею Івано-Франківського національного медичного університету³, а також у підготовці навчально-методичних матеріалів для студентів ІФНМУ⁴.

Своїм завданням ставимо розкрити персональну історію, яка дозволяє зазирнути у внутрішній світ особистості, зрештою дослідити соціальну дійсність в якій особа формувалася, жила і творила. Напевно вперше робитимемо це на документальній основі.

Знайомлячись з особовою справою професора Сергія Верхратського, яка зберігається в архіві Івано-Франківського медичного університету впадає у вічі, і не може залишитися поза дослідницькою оптикою історика, його стареньке фото у вишиванці, яке різко контрастує з іншими офіційними образами у краватках. Чим керувався молодий професор приїхавши до Станіслава, демонструючи свою світоглядну національно орієнтовану колоритність, поки складно сказати.

Сергій Верхратський є уродженцем Поділля, зокрема м. Крижопіль (нині Вінницька область). Його світоглядні основи почали формуватися, на зразок численних представників місцевої інтелігенції Галичини. Батько був вчителем місцевої народної школи. А дідусь по батьковій лінії – священником в одному із сіл Кам'яно-Подільської губернії. Цікаво, що в біографії він пише, що місце народження дідуса не пам'ятає. Мати теж була дочкою священника⁵.

Своє професійне становлення С. Верхратський розпочав із навчання на медичному факультеті Варшавського та Одеського університетів. У роки Першої світової війни працював у польовому госпіталі на Кавказькому фронті. Під час національно-визвольних змагань 1918-1919 рр. Сергій Верхратський надавав медичну допомогу

¹ Українські лікарі Прикарпаття / Упор. П. Арсенич, Л. Вардзарук. Івано-Франківськ, облвидав «Галичина», 1991. 48 с.; Біографічний словник професорів та завідувачів кафедр Івано-Франківської державної медичної академії (1945 – 1995) / За ред. члена-кореспондента АМН України професора Є.М. Нейка. Івано-Франківськ. 1995. 199 с.

² Верхратський Сергій Аврамович / М.Г. Шевчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-33713>

³ Любчик І. Біля витоків медичного вишу Прикарпаття // Паралелі та меридіани ІФНМУ. Івано-Франківський національний медичний університет – у посталях/ Упорядник, редактор В.А. Качкан. Івано-Франківськ: Місто НВ. 2020. С.9 –16

⁴ Любчик І.Д. Медичне краєзнавство Прикарпаття / Навч посібник / За ред проф. Качкана В.А. Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, 2023. 128 с.

⁵ Автобіографія. Особова справа Сергія Аврамовича Верхратського. Архів Івано-Франківського національного медичного університету.

воякам армії Симона Петлюри. З 1919 р. по 1936 р. працював у районних лікарнях Вінницької, Дніпропетровської та Київської областей.

Поряд із клінічною діяльністю, вів дослідницьку роботу, результатом якої ставали окремі публікації. У квітні 1941 р. С. Верхратський захистив кандидатську дисертацію на тему «Матеріали народної медицини українського села» та здобув ступінь кандидата медичних наук, а у грудні 1945 р. докторську дисертацію на тему «Матеріали з історії медицини в Україні до часів введення земства». Вже у січні 1946 р. був призначений завідувачем госпітальної хірургічної клініки Станіславського медичного інституту, де керував найбільш відповідальною частиною роботи з травм черепа і хребта. Кафедру шпитальної хірургії очолював у період 1946–1968 років.

На початку другого навчального року, за свідченням директора інституту І. Савицького, професорсько-викладацький склад інституту нараховував 98 осіб, з яких 10 докторів наук, (*серед яких і С. Верхратський – авт.*) Тільки 19 осіб були з місцевої інтелігенції, натомість решта прибула з інших регіонів України. Однією з позитивних якостей наукових праць Станіславського медичного інституту було медико-санітарне вивчення і оздоровлення населення області, а також вивчення її курортних і лікувальних можливостей. За висловлюванням тогочасного ректора інституту доцента І. Савицького: «особлива заслуга у цьому була кафедр керованих професорами Верхратським, Аденським та Фісановичем». Ці вчені, як наголошував тодішній очільник навчального закладу, організували та очолювали наукове медичне товариство⁶.

Загалом у перші роки в інституті працювали наукові гуртки при 22 кафедрах, які охоплювали 387 студентів. Студентські гуртки об'єдналися в єдине наукове студентське товариство. Вже на початку наступного семестру правління Єдиного Наукового студентського товариства організувало загальноінститутську наукову конференцію, на якій заслухали кращі доповіді

студентів. Одним із ідейних натхненників студентського наукового життя був професор Сергій Верхратський⁷.

У травні 1946 р. у Станіславському державному медичному інституті провели першу наукову конференцію з питань вивчення досвіду лікування хворих в роки війни. З доповіддю «Військова медицина в роки війни» виступив завідувач кафедри шпитальної хірургії професор С. Верхратський. Ця конференція була своєрідною реакцією на спеціальну постанову Ради Міністрів СРСР від 26 березня 1946 р. про глибоке наукове вивчення досвіду військово-польової медицини в роки війни усіма медичними установами та закладами⁸.

Практично у всіх подальших документах і характеристиках особової справи наголошується, що професор Сергій Верхратський безпартійний, що в умовах посиленого ідеологічного диктату, та активного впровадження радянзації краю, не може не викликати подиву. Своєрідним доповненням і переконливим підтвердженням подібним характеристикам С. Верхратського у станіславський період його діяльності є зауваги колег що, курс шпитальної хірургії він веде виключно українською мовою⁹.

З грудня 1946 р. С. Верхратського було призначено на посаду заступника директора Станіславського медичного інституту з науково-навчальної частини, що сьогодні фактично відповідає обов'язкам першого проректора.

Цікаво, що працюючи у медичному навчальному закладі, наукові зацікавлення професора С. Верхратського практично ніколи не вичерпувалися тільки клінічною роботою, а мали міждисциплінарні виміри. Наукові зацікавлення вченого можемо класифікувати у двох напрямках. Зокрема сміливо можемо констатувати, що зацікавлення історією медицини було нарівні з фаховоорієнтованою тематикою.

Тривалі наукові напрацювання вченого, які розпочалися ще у довоєнний період, активно використовувалися в освітньому процесі серед студентства. У 1961 р. віднаходимо підготовлену С. Верхратським доповідню на ім'я проректора

⁶ Савицький І. Рік творчої праці // Прикарпатська правда. №243 (10 грудня). С. 4.

⁷ Верхратський С. Єдине наукове студентське товариство // Прикарпатська правда. №243 (10 грудня). С. 4.

⁸ Черненко А. Наукова конференція в медичному інституті // Прикарпатська правда. №99 (19 травня). С.3; Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф.Р. 628, оп. 5, спр.1, арк.5.

⁹ Особова справа Сергія Аврамовича Верхратського. Архів Івано-Франківського національного медичного університету.

інституту, в якій він повідомляє, що за пропозицією товариства істориків медицини погодженої з Міністерством охорони здоров'я УРСР йому запропоновано скласти підручник по історії медицини для медичних інститутів українською мовою з висвітленням участі українських вчених у розвитку вітчизняної медицини. Подібне доручення, як пояснювалося у доповідній обумовлене відсутністю в наявних уже підручниках по історії медицини належної уваги історії української медицини. Сьогодні дуже важливо є констатувати, що основні концепти цього підручника, відіграли важливу роль у вихованні цілих поколінь українських медиків, які надихалися українською спадщиною з історії медицини. Свідченням цього є чотири видання, останнє з яких вийшло через три роки після смерті автора.

Цікавим на наш погляд видаються окремі біографічні складові вченого, які тривалий час були невідомі допитливому читачеві, або свідомо знехтувані дослідниками його творчості. Зважаючи на те, що С. Верхратський обіймав посаду проректора інституту, він був під прицільною оптикою адміністративного апарату.

Сергій Верхратський був непересічною особистістю, користувався особливим авторитетом і харизмою серед колег і завжди мав свою думку на проблемні питання, які хвилювали колектив інституту. Надзвичайно цінним джерелом, яке дозволило вникнути у труднощі періоду становлення інституту, стали протоколи засідання Ради професорів Станіславського державного медичного інституту, перше засідання якої відбулося тільки у березні 1946 р. Під час засідання розгорілася жвава дискусія довкола стану клінік. Зокрема, професором С. Верхратським було звернено увагу на незадовільний їхній стан, необхідність ремонтів та неможливість ведення навчального процесу. Виступаючий наголосив, що «доконче надрукувати картки історії хвороби, без чого не можна працювати». Також обговорювалися справи організації психіатричної клініки¹⁰.

В особовій справі С. Верхратського зберігається наказ директора інституту доцента Анто-

нова від 29 квітня 1950 р., де повідомляється, що на кафедрі госпітальної хірургії, мали місце випадки організації і проведення політвиховної роботи з групою студентів. Керівництво закладу дорікало, що замість того, щоб викладацький склад кафедри проводив виховну роботу з студентами більшовицькими методами і прививав основні риси радянської людини, завідувач кафедри госпітальної хірургії професор Верхратський і асистент тієї ж кафедри Сенютович діяли іншими методами. Керівництвом закладу резюмувало: «Така практика у проведенні політвиховної роботи зі студентами є в корені неправильною і антипедагогічною, яка принижує політвиховні форми роботи». У наказі було наголошено, завідувача кафедри, професора С. Верхратського поставити на контроль, а асистенту Сенютовичу оголосити догану¹¹. На фоні цього наказу у травні 1950 р. абсолютно вже не дивним виглядає звільнення С. Верхратського з посади заступника директора з навчально-наукової частини Станіславського медичного інституту за власним бажанням у зв'язку з хворобою.

Особливим творчим набутком С. Верхратського впродовж багатьох років є узагальнення в капітальній ще не опублікованій праці «Медичний фольклор в Україні», датованій 1964 р., яка зберігається в Науковому архівному фонді рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Підґрунтям до написання цієї праці став багатий польовий матеріал, зібраний С. Верхратським у різних селах Поділля, Київщини, Дніпропетровщини, де він працював дільничним лікарем з 1923 по 1932 рр., а також по селах Станіславської області з 1946 по 1956 роки. Більша частина відомостей була зібрана С. Верхратським особисто, частина – анкетним шляхом. В ході дослідження вченим було опитано близько 500 селянок, які за допомогою баб-бранок провели до 2 тис. пологів. При опитуванні, перевагу вчений-дослідник надавав особам похилого віку в більшості своїй неписьменним, що «науку свою... перейняли від своїх батьків, матерів»¹². Щоб зберегти етнографічну цінність зібраних матеріалів, дослідник в кінці кожної цитати відзначав

¹⁰ ДАІФО, ф 628, оп. 2, спр.12, арк 2.

¹¹ Особова справа Сергія Аврамовича Верхратського. Архів Івано-Франківського національного медичного університету.

¹² Захарченко С. Архівна спадщина С. Верхратського в контексті дослідження родильної обрядовості і українців (на матеріалах рукописних фондів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського) // Збірник наукових статей. Випуск 6(8), 2012. С. 103–108.

регіон, село і прізвище респондента. Особливої ваги при зборі матеріалу вчений надавав вказівкам баб-бранок, постійно цитуючи різноманітні рецепти, магічні замовляння та перестороги з їхньої практики. Праця складається із п'ятнадцяти розділів, з яких п'ять перших присвячено народному акушерству. В поле зору вченого потрапили такі складові, пов'язані з народженням дитини: вагітність, баби-бранки, пологи, післяпологовий період, новонароджена дитина.¹³

Хірург С. Верхратський є автором непересічних книг з історії медицини, а загалом одним із перших хто започаткував цілу серію видань з історичної «медичної України».

У цілому представлена праця С. Верхратського становить значний науковий і практичний інтерес для розвитку сучасної наукової думки, зокрема в рамках дослідження особливостей родильної обрядовості українців. Виявлені та зафіксовані ним у 1920–1950-их роках народні знання в галузі медицини, пов'язані з вагітністю, пологами, різноманітні явища народної побутової культури належать вже до

історичних реліктів, більшість з яких втрачена назавжди.

Помер професор Сергій Верхратський в Івано-Франківську 23 лютого 1988 р., де і похований.

Підсумовуючи свою коротку дослідницьку студію можемо резюмувати, що Сергій Аврамович Верхратський належав до плеяди лікарів і вчених старшого покоління, вихованих у кращих традиціях земської медицини, які вийшли з народу, жили його життям і сумлінно йому служили. Професор С. Верхратський автор непересічних міждисциплінарних досліджень, серед яких поряд із плідною науковою діяльністю в галузі хірургії (52 друковані праці з питань черевної хірургії, черепно-мозкових поранень, зоба, урологічних захворювань та ін.) вчений досліджував історію медицини, зокрема народної. Вивчаючи доволі репрезентативну наукову спадщину вченого одночасно відзначаємо його світоглядну послідовність і переконливість, яких він дотримувався всупереч радянському ідеологічному диктату.

References

1. *Ukrainski likari Prykarpattia* (1991)/ Upor. P. Arsenych, L. Vardzaruk. Ivano-Frankivsk. oblyvday «Halychyna». 48 s. [in Ukrainian]
2. Liubchik, I. D. (2020). Bilia vytokiv medychnoho vyshu Prykarpattia Paraleli ta merydiany IFNMU. Ivano-Frankivskyi natsionalnyi medychnyi universytet – u postatiakh / uporiadnyk, redaktor V. A. Kachkan. Ivano-Frankivsk: Misto NV. S. 9–16 [in Ukrainian]
3. Liubchik, I. D. (2023). Medychne kraieznavstvo Prykarpattia (2023) Navch posibnyk / Za red prof. Kachkana V.A. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo IFNMU. 128 s. [in Ukrainian]
4. Savytskyi, I. (1946). Rik tvorchoi pratsi Prykarpatska pravda. № 243.
5. Verkhratskyi S. (1946). Yedynе naukovе studentske tovarystvo Prykarpatska pravda. № 243.
6. Chernenko A. (1946). Naukova konferentsiia v medychnomu instytuti Prykarpatska pravda. № 99. S. 3
7. Zakharchenko, S. (2012) Arkhivna spadshchyna S. Verkhratskoho v konteksti doslidzhennia rodyl noi obriadovost i ukrainsiv (na materialakh rukopysnykh fondiv IMFE im. M. T. Rylskoho. Zbirnyk naukovykh statei. Vypusk 6(8). C. 103–108 [in Ukrainian]

¹³ Там само.

Сергій Гальчак (м. Вінниця)

доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського,
член-кореспондент Української академії історичних наук,
голова Вінницької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник культури України,
Почесний краєзнавець України
E-mail: galchaksd@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-4369>

Вінницька обласна організація НСКУ в 2010-2023 роках: видавнича та громадсько-просвітницька діяльність

Більше трьох десятиліть незалежна суверенна Україна веде відлік своєї нової історії, наполегливо крокує у майбутнє з прагненням посісти гідне місце в європейській та світовій спільноті. Розбудовуючи власну державу, відстоюючи її суверенітет та територіальну цілісність, слід глибоко усвідомлювати, що нині, як ніколи, особливо велике значення має масовий патріотизм її громадян, піднесення їхньої національної самосвідомості, відродження та збереження вітчизняної культури й духовності.

Виняткова роль у розв'язанні цього завдання належить краєзнавству, яке з раннього дитинства пов'язує із рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і майбутнім. Адже не можна уявити повноцінного духовного життя без історії міст, селищ, сіл, вікових традицій народу, його неповторних фольклорно-етнографічних пам'яток, унікальних творів архітектури і мистецтва. Тому такими важливими видаються мудрі слова, які свого часу сказав відомий історик, уродженець Вінниччини Володимир Боніфатійович Антонович, що «дивно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності». Такі ж щирі, повчальні та проникливі слова ще одного українського генія – подолянина Михайла Панасовича Стельмаха: «...З любові до рідного краю, матері-землі починається людина. Не можна не любити того, чого не знаєш. Пізнання історії свого народу й любов до нього нерозривні...».

І це – не красномовство, а одухотворена істина. Адже справжній патріотизм починається з виховання любові до рідної землі, своєї батьківщини, пізнання її історії та сьогодення, чим успішно займається не одне покоління краєзнавців.

Тому в умовах кривавої, руйнівної війни Росії проти України краєзнавство, без перебільшення, виступає досить важливою складовою національної ідеї, потужним чинником патріотичного виховання, культурно-освітнього життя, науково-дослідного сегменту.

У його становленні та розвитку вагома частка й дослідників малої батьківщини – вінничан, перед якими незалежність України відкрила нові двері у багатовимірний світ пізнання.

Як відомо, Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України зареєстрована в управлінні юстиції 29 квітня 2010 р. З цього часу діяльність краєзнавців області значно активізувалася, розширилася сфера їхніх інтересів. Це стосується не лише членів спілки, а й дослідників малої батьківщини – членів громадських організацій «Вінницьке історичне товариство», «Краєзнавче товариство «Поділля», «Громадська організація «Асоціація музеїв Вінниччини», «Міжрайонний краєзнавчий центр «Соб», «Науково-краєзнавчий клуб «Дослідник краю», «Краєзнавча літературно-мистецька організація «Велика рідня», «Центр історії Вінниці» та ін. Детальна інформація про їхні здобутки міститься у виступі голови обласного осередку НСКУ на VI з'їзді Національної спілки краєзнавців України, що відбувся 23 січня 2017 р.¹ Про їхню ж діяльність у післяз'їздовський період – далі.

Одним із важливих пріоритетів діяльності Вінницької обласної організації НСКУ у цей відрізок часу, в умовах уже розв'язаної Росією війни, стала видавничо-публікаторська діяльність. Краєзнавцями області видано сотні книг

¹ VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2017 року). Матеріали та документи / [за заг. ред. О. П. Ресента; упоряд.: В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська, В. І. Милько]. К., 2018. С. 72–78.

наукового, науково-краєзнавчого характеру, у тому числі чимало монографій, наукових досліджень, видань енциклопедичного спрямування. Але чи не найбільша кількість праць присвячена пізнанню історії конкретних населених пунктів, діяльності, ратних та трудових подвигів їхніх мешканців. Дослідники малої батьківщини Вінниччини успішно реалізують проголошене ними гасло: «Якщо в кожній хаті буде Біблія, «Кобзар» Тараса Шевченка, книга про рідне село, значить воно житиме!»

Особливої похвали у цьому плані заслуговує успішна реалізація книжково-видавничого проєкту «Моя Вінниччина», який фінансується коштом Вінницької обласної ради. На початок 2024 р. побачило світ уже майже дев'яносто друкованих видань, накладом по 300 примірників, 100 із яких безкоштовно передається територіальній сільській громаді, 60 – автору, решта – надсилається бібліотекам області, передається навчальним закладам. Всього ж передбачено видати до тисячі книг краєзнавчої тематики. У кінці позаминулого року опубліковані видання серії успішно презентувалися у стінах Верховної Ради України.

Слід зазначити, що ініціаторами унікального проєкту, аналогів якого поки що немає в Україні, стали Почесний краєзнавець України, директор Вінницької обласної комунальної установи «Видавничий дім «Моя Вінниччина», багаторічний редактор журналу «Вінницький край» Вадим Вітковський, заслужений працівник культури України Михайло Каменюк (редактор серії), колишня керівниця департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Вінницької облдержадміністрації Світлана Василюк.

Крім того, Вадим Вітковський – автор п'яти-томного видання з історії с. Борівки, де народився. У 2018 р. воно занесене до «Книги рекордів України». Минулого року побачила світ його чергова унікальна праця, написана у співавтор-

стві з Михайлом Каменюком, – «Розрита могила. Пам'яті жертв Великого Терору на Вінниччині 1937 – 1940 років»².

Це ж можна сказати й про Анатолія Нагребцького – педагога, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесного краєзнавця України, автора 27-и ґрунтовних краєзнавчих праць, невтомного дослідника рідної Шаргородщини. За вагомі здобутки на ниві краєзнавства в 2020 р. нагородженого орденом «За заслуги» III ступеня, а в 2021 р. – занесеного до «Книги рекордів України» з врученням відповідного диплома – за написання 25-и книг, присвячених одному району³.

Такою ж невтомністю відзначається Григорій Погончик – донедавна директор Бершадської ЗОШ I – III ст., автор численних краєзнавчих праць, знаний не лише на теренах Вінниччини, але й за рубежом. Його книга «Кровоточащая рана» (у співавторстві з Ізід Кацапом), крім України⁴, видана у Сполучених Штатах Америки, а також у Нідерландах.

Не можна обійти увагою напрацювання Почесного краєзнавця України Миколи Дороша – колишнього багаторічного директора Воронівської ЗОШ I – III ступенів, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслуженого вчителя України, почесного громадянина Хмельницького району та Уланівської територіальної громади, автора десятків краєзнавчих книг, учасника й організатора багатьох науково-краєзнавчих конференцій, у тому числі – міжнародних. Завдяки його зусиллям у с. Воронівці встановлено пам'ятний знак Каролінні Вітгенштейн та Ференцу Лісту, в с. Уланові – визволителям Поділля від золотоординського іґа, у Воронівській школі відкрито шкільний музей. В останні роки з-під його пера вийшли книги «Село моє і Снивода зі мною... Воронівці: історичні нариси, оповіді»⁵ (2018), «На чистих плесах

² Вітковський В., Каменюк М. Розрита могила. Пам'яті жертв Великого Терору 1937 – 1940 років на Вінниччині / Серія «Моя Вінниччина», ВОКЗ «Видавничий Дім «Моя Вінниччина». Вип. 77. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2023. 272 с.

³ З любов'ю до малої батьківщини: діяльність Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2021 р.) (Записки з щоденника): Книга 6 / Автор-упорядник С.Д. Гальчак. Вінниця: ПП Балук І. Б., 2022. С. 42.

⁴ Кацап И., Погончик Г. Кровоточащая рана. Холокост в Транснистрии 1941 – 1944 г. / Изд. 2-е. – Винница: ТОО «Меркьюри-Подолье», 2020. – 564 с.

⁵ Дорош М. Село моє і Снивода зі мною... Воронівці: історичні нариси, оповіді. Вінниця: ТОВ «Меркьюри-Поділля», 2018. 696 с.

Сниводи-ріки»⁶ (у співавторстві з В. М. Паламарчуком, 2018), «Скіфський Ексампей. Новопрочитання»⁷ (2019), «Джерела батьківських криниць. Кам'яні святилища, петрогліфи та символи в умовному трикутнику Воронівці – Чернятинці – Лозна»⁸ (2020), «У Хмільницькому рідному краї рушники, вишиванки цвітуть...»⁹ (2020), «Вінниця: витоки, реалії»¹⁰ (2023).

Варто згадати й невідомість Почесного краєзнавця України Ганни Секрет – культуролога, етнолог, краєзнавця, заслуженого журналіста України, неординарну творчу особистість.

В 1991–2018 рр. вона працювала у Вінницькій обласній державній телерадіокомпанії «ВІН-ТЕРА». Режисер, старший редактор, ведуча телепередач «Будьмо знайомі», «Дивоцвіти». Створила більше двох тисяч телепередач та документальних фільмів, які розповідають про славетних подолян – героїв війни і праці, талановитих митців, художників, майстрів слова, освітян, релігійних діячів краю, про маловідомі сторінки його історії.

У батьківській садибі в с. Правилівці колишнього Оратівського району впродовж багатьох років організовує фольклорно-мистецькі свята: «Липневі посиденьки під зорями», «Тернова хустка», «Мамині рушники», «Мамині обереги», «Дзвони батьківських криниць», «Молитва за Україну», «Єднаймося, любя родину!», «Подільська моя сторона», «Роде наш красний, роде наш прекрасний», «Красо України, Подолля». У них беруть участь відомі артисти, письменники, художники, фольклористи, етнографи,

краєзнавці Вінниччини та інших куточків України, односельчани, мешканці навколишніх сіл. Створила також «Театр на городі», що став своєрідним майданчиком для проведення обласних фольклорних фестивалів української народної пісні, обрядів. Протягом дев'яти останніх років тут також проходять ініційовані нею обласні дитячі фестивалі «На кордоні областей», присвячені міжнародному Дню захисту дітей.

Авторка книг «Правилівські придибенції»¹¹ (2011), «Правда життя сумна і весела»¹² (2021), «Від «балету на гарбузі» до «театру на городі»»¹³ (2023) та ін.

Чимало дослідницьких праць останнім часом вийшли з-під пера інших авторів: Почесних краєзнавців України Валерія Рекрута та Олександра Реєнта «Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність»¹⁴ (2017); Валерія Рекрута «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми». Книга I: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.)»¹⁵ (2018), «Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР»¹⁶ (2020), «Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том I: Ананій Волинець, Іван Миколайчук»¹⁷ (2022), «Нариси життя Гайсинщини. Книга III.

⁶ Дорош М.Н., Паламарчук В.М. На чистих плесах Сниводи-ріки. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 216 с.

⁷ Дорош М. Скіфський Ексампей. Новопрочитання. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2019. 96 с.

⁸ Дорош М. Джерела батьківських криниць. Кам'яні святилища та символи в умовному трикутнику Воронівці – Чернятинці – Лозна. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 132 с.

⁹ Дорош М. В Хмільницькому рідному краї рушники, вишиванки цвітуть... Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 124 с.

¹⁰ Дорош М. Вінниця: витоки, реалії. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 176 с.

¹¹ Секрет Г.В. Правилівські придибенції. Вінниця: Консоль, 2011. 200 с.

¹² Секрет Г. Правда сумна і весела. Вінниця: МПП Фірма «МЕД», 2021. 376 с.

¹³ Секрет Г. Від «балету на гарбузі» до «театру на городі». Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 240 с.

¹⁴ Реєнт О.П., Рекрут В.П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність; наук. ред. акад. В. А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.

¹⁵ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга I: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.

¹⁶ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення Директорії УНР. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 844 с.

¹⁷ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том I: Ананій Волинець, Іван Миколайчук. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 456 с.

Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник»¹⁸ (2022); Валерія Рекрута, Костянтина Завальнюка «Отаман Іван Голуб: життя і чин»¹⁹ (2022); Валерія Рекрута, Сергія Гальчака, Костянтина Завальнюка «Непрочитані сторінки життєпису і поезики Лавра Миронюка»²⁰ (2023); Костянтина Завальнюка, Руслана Зелінського «Вінниччина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності»²¹ (2021); Сергія Гальчака, Олександра Реєнта «Смерть дивилася в очі...». Спогади свідків Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Вінницька область»²² (2022); Віри Степанюк «Моя незалежність»²³ (2021); Анжели Веремій «Славень Хмільнику»²⁴ (2023); Бориса Пентюка «Павлівка. Витоки духовності»²⁵ (2019), «Степан Руданський: сторінки духовності»²⁶ (2022); Юрія Степанчука, Сергія Гальчака, Анатолія Лисого «Ліквідація московським самодержавством державної авто-

номії України-Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. Хронологічний довідник»²⁷ (2021); краєзнавців Михайла Пашенка «Легенди та історії Вінниці»²⁸ (2019), «Родинне струменить джерело»²⁹ (2022); Петра Маніленка, Федора Шевчука «Серединка – тепла крапка на карті України»³⁰ (2019); Василя Серветника «Мала батьківщина – Галайківці: історико-краєзнавчий та етнографічний нарис»³¹ (2020); Володимира Юхимчука «Розкошівський скарб»³² (2020); Олега Мельничука «Мельниківці крізь сивину століть»³³ (2021); Федора Шевчука «Портрети»³⁴ (2021); Леоніда Козачуна «Бабчинці – столиця мого серця»³⁵ (2022); Василя Яблонського «Яблонські. Історія роду»³⁶ (2023); Надії Слободенюк «Історія, творена людьми»³⁷ (2023) та багатьох ін.

Викликали читацький інтерес енциклопедичні видання «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1: Барський – Немирівський райони»³⁸ (авторський колектив: Т. Р. Беднарчик, В.В. Войтович, С.Д. Гальчак [та

¹⁸ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Книга III: Видатні постаті Гайсинщини у боротьбі за державність України. Том II: Харитон Лебідь-Юрчик, Микола Литвицький, Яків Огородник. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 408 с.

¹⁹ Завальнюк К., Рекрут В. Отаман Іван Голуб: життя і чин. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 168 с.

²⁰ Рекрут В., Гальчак С., Завальнюк К. Непрочитані сторінки життєпису і поезики Лавра Миронюка. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 328 с.

²¹ Завальнюк К.В., Зелінський Р.М. Вінниччина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. 300 с.

²² Гальчак С.Д., Реєнт О.П. (автори-упорядники). «Смерть дивилася в очі...» Спогади свідків Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Вінницька область. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 108 с.

²³ Степанюк В.А. Моя незалежність. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. 330 с.

²⁴ Веремій А. Славень Хмільнику. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 640 с.

²⁵ Пентюк Б.М. Павлівка. Витоки духовності. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 250 с.

²⁶ Пентюк Б. Степан Руданський: сторінки духовності. Вінниця: «Торговий дім «Альфа і Омега», 2022. 200 с.

²⁷ Степанчук Ю., Гальчак С., Лисий А. Ліквідація московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. Хронологічний довідник. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2021. 160 с.

²⁸ Пашенко М.М. Легенди та історії Вінниці. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2019. 524 с.

²⁹ Пашенко М.М. Родинне струменить джерело. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2022. 136 с.

³⁰ Маніленко П., Шевчук Ф. Серединка – тепла крапка на карті України. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 304 с.

³¹ Серветник В. Мала батьківщина – Галайківці: історико-краєзнавчий та етнографічний нарис. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 460 с.

³² Юхимчук В. Розкошівський скарб. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2020. 416 с.

³³ Мельничук О. Мельниківці крізь сивину століть. Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня», 2021. 240 с.

³⁴ Шевчук Ф.Х. Портрети. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2021. 464 с.

³⁵ Козачун Л. Бабчинці – столиця мого серця. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2022. 184 с.

³⁶ Яблонський В.Л. Яблонські. Історія роду. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 252 с.

³⁷ Слободенюк Н.П. Історія, творена людьми. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2023. 352 с.

³⁸ Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 1: Барський – Немирівський райони (авторський колектив: Т.Р. Беднарчик, В.В. Войтович, С.Д. Гальчак [та ін.]; упорядники: Ю.А. Зінько, А. М. Подолінний). Вінниця: ПрАТ «Віноблдрукарня», 2019. 400 с.

ін.]; упорядники: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний; 2019); «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 2: Оратівський – Ямпільський райони»³⁹ (авторський колектив: А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, В. О. Гребеньова [та ін.]; упорядники: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний; 2021); «Книга Пам'яті України. Дзвони пам'яті Чорнобиля: Вінницька область»⁴⁰ (Обл. редкол.: Крученюк О. В. (голова), Бойчук М. П., Гальчак С.Д. [та ін.], 2017); «Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років»⁴¹ (авторський колектив:

К. Висоцька, С. Шароварська, О. Бродзь [та ін.], 2018); «Українська революція в іменах: вінницькі сторінки: біографічний довідник»⁴² (упорядник Т.Р. Кароєва, 2019); документально-наукові: Юрія Степанчука, Наталії Кузьмінець, Олени Стадник «Хронологічний довідник з історії та культури України: від найдавніших часів до сьогодення»⁴³, 2023); «Книга Пам'яті полеглих за Україну. Книга перша: Вінничани, які загинули у боротьбі за суверенітет України: учасники Революції Гідності та російсько-україн-

ської війни»⁴⁴ (редактор та упорядник О. Коляструг, 2023); дослідження Сергія Гальчака «Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини»⁴⁵ (2020), «Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції 1917–1920 рр., Рostrіляного Відродження»⁴⁶ (2020), «Захисники правди, свободи, демократії. Відомі журналісти – випускники Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського»⁴⁷ (2022); Володимира Козюка, Віктора Косаківського «Хата під стріхою. Останній штрих минулого століття»⁴⁸ (2017), Миколи Дороша «Барвінковий шепіт. Спогади голодного мору 30-х років. Хмільницький район»⁴⁹ (2018); Олександра Рогового «На чорній дошці. Голодомор на прикладі одного регіону»⁵⁰ (2019); Юрія Легуна «Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти»⁵¹ (2017), «Євреї Вінниччини: історія і люди. Біографічний довідник. Випуск 1: Гайсинщина»⁵² (автор-укладач А. Баніт, 2023) та ін.

³⁹ Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Частина 2: Оратівський – Ямпільський райони (авторський колектив: А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, В.О. Гребеньова [та ін.]; упорядники: Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний). Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2021. 472 с.

⁴⁰ Книга Пам'яті України. Дзвони пам'яті Чорнобиля: Вінницька область (Обл. редкол.: Крученюк О. В. (голова), Бойчук М. П., Гальчак С. Д. [та ін.]). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 240 с.

⁴¹ Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років (Авторський колектив: К. Висоцька, С. Шароварська, О. Бродзь [та ін.]). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с.

⁴² Українська революція в іменах: вінницькі сторінки: біографічний довідник (Упорядник Т.Р. Кароєва). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320 с.

⁴³ Кузьмінець Н., Стадник О, Степанчук Ю. (автори-упорядники). Хронологічний довідник з історії та культури України: від найдавніших часів до сьогодення. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 244 с.

⁴⁴ Книга Пам'яті полеглих за Україну. Книга перша: Вінничани, які загинули у боротьбі за суверенітет України: учасники Революції Гідності та російсько-української війни (Редактор та упорядник О. Коляструг). Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня, 2023. 320 с.

⁴⁵ Із глибини століть: документальні джерела з історії населених пунктів, адміністративно-територіального устрою Літинщини (Автор-упорядник С.Д. Гальчак). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 376 с.

⁴⁶ Гальчак С. Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції 1917–1920 рр., Розстріляного Відродження. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2020. 216 с.

⁴⁷ Гальчак С. Захисники правди, свободи, демократії. Відомі журналісти – випускники Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2022. 84 с.

⁴⁸ Козюк В.Є., Косаківський В.А. Хата під стріхою. Останній штрих минулого століття. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 272 с.

⁴⁹ Барвінковий шепіт. Спогади очевидців голодного мору 30-х років. Хмільницький район (Упорядник М. Дорош). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 224 с.

⁵⁰ Роговий О. На чорній дошці. Голодомор на прикладі одного регіону. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2019. 164 с.

⁵¹ Легун Ю. (автор-упорядник). Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 396 с.

⁵² Євреї Вінниччини: історія і люди. Біографічний довідник. Випуск 1: Гайсинщина (Автор-упорядник А. В. Баніт). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2023. 224 с.

Майже усі книги успішно пройшли презентації, які здебільшого відбувалися у Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В. Отамановського, конференц-залі департаменту інформаційної діяльності та комунікацій із громадськістю Вінницької облдержадміністрації, Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, районних будинках культури, райбібліотеках та бібліотечних закладах територіальних громад, викликали неабиякий інтерес серед широкого загалу населення.

Одним із важливих пріоритетів діяльності обласної організації НСКУ стала організація та проведення наукових, науково-практичних, історико-краєзнавчих конференцій. Загалом їх проведено десятки. Ось неповний перелік їхніх назв:

Міжнародні: «Україна – Польща: історичне сусідство» (2017); «Вінницька Катинь» (2017); «Синьоводська битва 1362 року і утвердження Коріатовичів на Поділлі – могутній поштовх до розвитку та європейської інтеграції» (2017); «250 років Барській конфедерації» (2018); «Вінницькому обласному краєзнавчому музею – 100 років» (2018); VI Міжнародна «Усна історія: теорія, метод, джерело» (2018); VII Міжнародна «Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі» (2020); «Родина Ганіцьких – Жулавських у контексті європейської культури» («Rodzina Hanickich-Żuławskich w kontekście kultury europejskiej») (2021); VII Міжнародна «Усна історія: теорія, практика та перспективи» (2022); VIII Міжнародна «Усна історія: теорія, практика та перспективи» (2023).

Всеукраїнські: VI Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Подільська лексикологія: стан та перспективи» (2017); «Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання» (2017); Всеукраїнська науково-практична краєзнавчобогословська конференція «Духовні скарбниці Поділля» (2017); XXVIII Вінницька Всеукраїнська «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2017); VII Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи» (2018); XXIX Вінницька Всеукраїнська «Вінниччина: минуле та сьогодення. Традиції самоврядування на теренах Поділля» (2018); XXX Вінницька Всеукраїнська «Вінниччина: минуле та сього-

дення. Краєзнавчі дослідження. До 100-річчя Української революції» (2019); Третя Всеукраїнська «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського у контексті української історії» (2019); XXXI Вінницька Всеукраїнська «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2020); VII Всеукраїнська «Літературні контексти XX століття. Ігор Костецький і доба» (2020); «Поділля в роки Української національної революції середини XVII століття» (2021); XXXII Вінницька Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція за міжнародною участю «Вінниччина в роки Другої світової війни (до 80-річчя початку німецько-радянської війни)» (2021); Всеукраїнська науково-краєзнавча «Українська незалежність: тернистий шлях державотворення» (2021); Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародною участю «Місце Барської кераміки в гончарній спадщині України» (2021); XVI-і Кирило-Мефодіївські читання (2021); Всеукраїнська науково-практична «Печерні комплекси та храми Подні-стров'я» (2021); XXXIII Вінницька Всеукраїнська історико-краєзнавча «Вінниччина: минуле та сьогодення» (2021); Всеукраїнська науково-практична «Рейд у вічність», приурочена 100-річчю Другого зимового походу Армії УНР (2021); Всеукраїнська науково-практична «Кость Широцький в українському історико-культурному просторі» (2021); Всеукраїнська науково-краєзнавча «Україна – дорожка за життя: відповідь нескореного народу» (2022); XXXIV Вінницька Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (2022); XXXV Вінницька Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження», приурочена 90-м роковинам Голодомору 1932–1933 рр. (2023); Всеукраїнська науково-практична «Постать Степана Руданського в контексті простору регіональної культури», приурочена 190-річчю від дня народження славетного подолянина (2024).

Регіональні історико-краєзнавчі, наукові, науково-практичні: «Друга Мурованокуріловецька наукова історико-краєзнавча конференція» (2017); «Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція» (2017); «Шоста Могилів-Подільська наукова історико-краєзнавча конференція» (2017); «1917 – 2017 роки – історичні уроки минулого століття. Духовний та

міжнаціональний аспекти» (2017); «Бібліотека в умовах сучасності і конструювання майбутнього» (2017); «Микола Леонтович – музична легенда Поділля» (2017); Міжвузівська студентська краєзнавча конференція (м. Могилів-Подільський; 2017); «Перша Жмеринська науково-краєзнавча конференція «Слідами історії Жмеринського краю» (2018); «Перша Ямпільська науково-краєзнавча конференція» (2018); «Вона – наш витвір, наша мрія – соборна, вільна Україна!» (2018); «Голодомор 1932–1933 рр. – трагічна сторінка в історії українського народу» (2018); «Голодомор 1932–1933 років на Липовеччині» (2018); IV студентська науково-практична конференція «З перлин народної творчості» (2018); «Сучасні підходи до розвитку зеленого туризму» (2019); «Буша: славетні сторінки історії» (2019); «Величі Тульчинщини», присвячена 185-й річниці від дня народження Анатолія Свидницького та 100-річчю від дня смерті Костя Широцького (2019); «Слово поета: від земного до вічного» (2020); «Подільський оберіг – унікальне явище у становленні відродження каменотесного ремесла Дністровського регіону» (2020); «Василь Стус – син України, велич світова» (2021); «Кость Широцький в українському історико-культурному просторі» (2022); Стусівські читання «Незламний борець правди і свободи» (2022); «Могилівщина в роки Другої світової війни» (2022); «Хмельницький край на мапі України» (2022); «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи» (2023); «Сьома Могилів-Подільська наукова історико-краєзнавча конференція» (2023).

Варто зауважити, що опубліковано збірники матеріалів усіх краєзнавчих форумів.

Вінницькі краєзнавці взяли активну участь у краєзнавчих конференціях різного рівня, в тому числі міжнародних, що відбулися за межами області, але чи не найбільше, – які проводилися в Києві, сусідній Хмельницькій області, зокрема в самому Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Вінниківцях, Дунаївцях, Меджибожі, а також у Львові, Житомирі, Черкасах.

З ініціативи та за сприяння обласного краєзнавчого осередку проведено низку круглих столів:

міжнародного «Пам'ять про Другу світову війну. Забуті жертви» (2017).

Інших: «Іван Богун – визначний полководець та державний діяч української нації» (2017); «Традиційна культура та повсякденне

життя російських старообрядців Поділля» (2017); «Сто років бою під Крутами» (2018); «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років на території Барського краю» (2018); «Честі не зрадив свої генерал Гандзюк» (2019); «Конституція України. Сторінки історії» (2019); «Проблеми реалізації і захисту прав людини в аспекті Конституції України» (2020); «Безсмертя в музиці. Пам'яті Миколи Леонтовича» (2021); Приуроченого 100-річчю перебування у Вінниці уряду Директорії УНР (2021); Приуроченого 630-річчю першої письмової згадки про Літин (2021); Приуроченого 275-річчю Вінницького Свято-Миколаївського храму (2021); «Постать Василя Порика в багатополярному полі національної пам'яті України про Другу світову війну» (2021); «Народні розписи Поділля» (2021); «Тридцять років незалежності України: досягнення, проблеми, перспективи» (2021); «Михайло Грушевський: життя для України» (2021); «Антибільшовицький спротив на Поділлі: історія та пам'ять (до 100-річчя загибелі повстанського отамана Якова Шепеля)» (2021); «Українська революція 1917–1921 рр.: найважливіші події, які змінили історію» (2021); «Революція Гідності: вимір української ідентичності» (2022); Присвячений 90-річчю утворення Вінницької області (2022); «День Української Державності – утвердження історичної справедливості» (2022); «100 років Літинській Бучі» (2022); «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як прояв національного терору» (2022); «Заєць Іван Іванович – археолог, музейник, педагог» (2022); «Ми б'ємося за те, чому нема ціни в усьому світі – за Батьківщину» (2023); «Диктатори кремля: злочини проти української нації» (2023); «День Героїв України: історія та сучасність» (2023); «Устим Кармалюк в історії України» (2023); «Громадсько-політична діяльність А. Т. Давидюка: погляд у минуле заради майбутнього» (2023); «Симон Петлюра – державний, політичний, військовий діяч, публіцист, журналіст» (2023).

Зусиллями членів НСКУ організовано і успішно проведено Всеукраїнську науково-краєзнавчу експедицію «Вінниччина краєзнавча в соціокультурному просторі» за участю членів Президії та правління Співки, яка відбулася в 2019 р.

По приїзду у Вінницю гості ознайомилися із центральною частиною міста над Бугом. Зокрема, побували на Європейській площі, де мали можливість на власні очі побачити символ міста – старовинну вежу, а також будівлю колишнього

готелю «Савой», в якому під час Української революції 1917–1921 рр. з 2 лютого по 6 березня 1919 р. та з 7 травня по 8 червня 1920 р. перебував уряд Директорії УНР, Меморіал Слави, пам'ятники Небесній сотні та загиблим героям АТО, архітектору Григорію Артинову, відвідали відомий далеко за межами Вінниччини фонтан «Рошен», побували біля пам'ятника Михайлу Коцюбинському, оселі-музею письменника.

Наступного дня робота науково-краєзнавчої експедиції розпочалася зі знайомства із найстарішим навчальним закладом обласного центру – Вінницьким державним педагогічним університетом імені Михайла Коцюбинського. Гості з великою цікавістю відвідали його музейно-просвітницький центр, зокрема, музеї історії університету, Михайла Коцюбинського, етнології Поділля, конференц-зал, оглянули експонати розгорнутих у холі центру виставок.

Потім був переїзд у знамениті вінницькі «Мури», на території яких знаходяться найдавніші збережені архітектурні пам'ятки Вінниці.

Цікавою виявилася екскурсія краєзнавчим музейним закладом, знайомство з його унікальними експонатами, особливо із скіфським золотом, віднайденим археологами на теренах Вінниччини, та яке тріумфально експонувалось у багатьох країнах світу. Тут, в обласному краєзнавчому музеї, відбулася зустріч учасників експедиції з краєзнавчим активом міста та області, обмін думками про стан та перспективи розгортання краєзнавчого руху в Україні, на Вінниччині, її адміністративному центрі.

Не менш цікавою стала й екскурсія вінницьким підземеллям, зокрема, підземними ходами, розташованими під зведеним у середині XVIII століття римо-католицьким Матері Божої Ангельської храмом братів капуцинів.

Завершилася експедиція відвіданням її учасниками Національного музею-садиби Миколи Пирогова та усипальниці, в якій знаходиться забальзамоване тіло славетного хірурга.

В останні роки краєзнавці Вінниччини стали учасниками численних *локальних, регіональних краєзнавчих експедицій, тематичних науково-практичних семінарів*. Зокрема, IV Всеукраїнського науково-теоретичного семінару «Повсякденність: візії та смисли» (2018); краєзнавчої експедиції «Місцями козацької слави Вінниччини» (с. Стара Прилука Липовецького району, смт Липовець, с. Кальник, с. Дашів Іллінецького району, м. Тульчин, смт Томашпіль,

с. Буша Ямпільського району, смт Ямпіль; 2018); Липовецького науково-практичного краєзнавчого семінару, приуроченого Дню Конституції України (2019); краєзнавчого науково-практичного семінару, присвяченого історії с. Павлівка Калинівського району (2019); Немирівського краєзнавчого науково-практичного семінару, приуроченого 28-й річниці Незалежності України (2019); краєзнавчого науково-практичного семінару «Історичними шляхами Вінниччини» (м. Вінниця; 2020); краєзнавчого науково-практичного семінару, присвяченого вивченню мікрорайону Сабарів м. Вінниці (2020); краєзнавчого науково-практичного семінару, присвяченого дослідженню мікрорайону Старе місто м. Вінниці (2020); краєзнавчої експедиції в Погребищенський район (2020); Микулинецьких: науково-практичного семінару, приуроченого вшануванню пам'яті Омеляна Грабця (2021) та історії с. Микулинці теперішнього Вінницького району (2021); науково-практичного семінару, приуроченому історії мікрорайону П'ятничани (м. Вінниця) (2021); науково-практичного семінару, приуроченого 400-річчю Хотинської битви, Дню українського козацтва (2021); регіонального історико-краєзнавчого семінару «Боротьба українського народу за ідентичність та державність через призму століть» (2021); науково-практичного семінару, приуроченого до Дня хрещення Київської Русі та Дня Української Державності (2022); історико-краєзнавчого семінару, приуроченого дослідженню мікрорайону м. Вінниці Поділля (2022); народознавчого семінару «Дівочі та жіночі головні убори Східного Поділля» (2022); регіонального науково-практичного семінару «Голодомор 1932 – 1933 років на Поділлі (до 90-ї річниці трагічних подій)» (2023); історико-краєзнавчого семінару, приуроченого дослідженню мікрорайону Слов'янка м. Вінниці (2023); науково-краєзнавчого семінару, приуроченого прийняттю в 1996 р. Конституції України (2023).

Традиційними стали проведення членами НСКУ, краєзнавцями-аматорами області за участю літераторів, митців, майстрів народної творчості тематичних вечорів, присвячених видатним особистостям краю, творчі вечори науковців, краєзнавців, Стусівські читання, обласні фестивалі-конкурси музейних мініекспозицій, фольклорно-етнографічні фестивалі «Світанки над Россю», мистецько-етнологічні фестивалі «Подільський Свят-вечір», «Мамині рушники»,

«Мамині обереги», «Народній пісні жити», «Роде наш красний, роде наш прекрасний», «Народу вічний оберіг», «Скарби Поділля», «Кроковее колесо», християнських колядок, різдвяних етноднів «Віншуємо радість усім на добро», днів слов'янської писемності та культури, свята фольклору імені Гната Танцюри, щорічних фестивалів подільських громад «Відродимо село – розквітне Україна», польової кухні імені Тараса Сича, Всеукраїнських фестивалів за зміцнення національної єдності «Україна сакральна» тощо. У минулому та позаминулому роках до них додалися літературно-мистецьке свято «Рідна мова – серця мого подих», мистецький проєкт «І пісню, і словом наблизимо жадану Перемогу!», фестиваль «Орлик-Фест», інформаційно-просвітницький захід «Вільна, незламна, непереможна» та ін.

З метою виховання у підростаючого покоління патріотизму, любові до своєї малої батьківщини, рідної Матері-України започатковано *краєзнавчі конкурси серед учнівської молоді*.

Обласні: «Моя мала батьківщина» (2017); «Відомі особистості мого краю» (2017); «Вінниччина: славетні сторінки історії» (2018); «Вінниччина: славетні та визначні сторінки минулого» (2019; 2021). *Районні:* «Благодатна Хмельницька земля» (2017); «Надросьянськими стежками» (2018), «Придністров'я – славетний край» (2020), «Моя земля – земля нескорених» (2022) та ін.

Організовано десятки *тематичних виставок* (виставки образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва «З Україною в серці»; народної творчості; барської кераміки «Відродження традицій»; «Намисто душі жінки береже»; «Подільський Святвечір»; «Пройшла війна шляхами долі»; «України щит»; «Красо України, Поділля – край землеробів і лицарів»; «На килимі життя»; «Соборність. Погляд крізь роки»; «Слава нації» та ін.). Найбільше їх було облаштовано у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, Вінницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Валентина Отамановського, обласному Центрі народної творчості, Державному архіві Вінницької області.

Зусиллями краєзнавців відкрито *музеї*: зокрема, кімнату-музей імені Данила Нечая у селі Красне Тиврівського району (2017), героїв-учасників АТО у Гайсині (2017), Костя Широцького в с. Білоусівка Тульчинського району (2018), героям Небесної Сотні й АТО в м. Бершаді (2018),

музейний комплекс «Етноісторичний флай-парк» в селі Нагоряни Могилів-Подільського району (2018), музей ткацтва в с. Буші Ямпільського району (2019), краєзнавчий музей в селі Метанівка Соболівської громади колишнього Теплицького району (2021), археологічний музей у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського (2021), музей Вінниці (2022), «Музей мужніх» (філію Вінницького обласного краєзнавчого музею) (2023) та ін.

Значну увагу приділено *монументальному увічненню пам'яті* славетних українців, видатних особистостей краю, героїчних захисників української держави, її незалежності. Так, з ініціативи та за сприяння краєзнавців, представників влади, небайдужих меценатів відкрито *пам'ятники, погруддя*: Тарасу Григоровичу Шевченку с. Рибчинцях Хмельницького району (2017), Бершаді (2017), Мурованих Курилівцях (2018), Ямполі (2019), с. Писарівці Вінницького району (2019); державному, політичному, військовому та громадському діячу Симону Петлюрі (2017), «Дерево свободи» (2018), Магдебурзькому праву (2019) – у Вінниці; захисникам України – у Тростянці (2018); героям-АТОвцям та учасникам Революції Гідності – в Жмеринці (2018); «Воякам Армії УНР» (с. Кукавка Могилів-Подільського району; 2021); народній пісні «Повій, вітре, на Вкраїну» – в с. Хомутинці колишнього Калинівського району (2021); ліквідаторам наслідків аварії на ЧАЕС – у м. Хмельнику (2021); *меморіали* «Воїни світла» – в с. Буші Ямпільського району (2018); «Борцям за незалежність України» – у Тульчині (2020); «Захисникам України» – в Погребищі (2020); «Стіна пам'яті захисникам України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність країни» (м. Калинівка; 2021). Оновлено Меморіал борців із нацизмом на вул. Київській (м. Вінниця, 2023). Встановлено «Стіну пам'яті захисників України» (Вінниця, пл. Т. Шевченка, 2023), стелу пам'яті жертв ракетного обстрілу 14 липня 2022 р. російськими загарбниками м. Вінниці (Вінниця, площа біля Будинку офіцерів, 2023).

В численних населених пунктах Вінниччини відкрито *пам'ятні знаки, меморіальні дошки* на честь Героїв Небесної Сотні (в т. ч. Героїв України Валерія Брезденюка, Леоніда Полянського, Максима Шимка), полеглих учасників АТО/ООС (в т. ч. Героїв України Дмитра

Майбороди, Костянтина Могилка, Юрія Коваленка), а також інших видатних особистостей. Зокрема: Борцям за волю України (м. Тульчин; 2017); Військовим діячам УНР, повстанським отаманам Якову Гальчевському («Орлу»), Якову Шепелю та Ониську Грабарчуку («Рубаці») (с. Уладівка Літинського району; 2017); Підполковнику УПА Йосипу Позичанюку (с-ще Дашів Іллінецького району) (2017); Легендарному отаману Запорозької Січі, калницькому полковнику Івану Сірку (м. Вінниця; 2017); Начальній команді Української Галицької Армії, що в 1919 р. дислокувалася в місті (м. Вінниця; 2018); Сотнику Армії УНР, командирі юних героїв у бою під Крутами Аверклію Гончаренку (м. Тульчин; 2018); письменнику, кінорежисеру, лауреату Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Василю Земляку (с. Миколаївка Козятинського району; 2018); відомому військовому діячу часів УНР Миколі Битинському (сmt Літин; 2019); полковнику Армії УНР, повстанському отаману Якову Гальчевському (с. Бруслинів Літинського району; 2019); письменниці, громадській діячці, матері Лесі Українки Олені Пчільці (Ользі Драгомановій-Косач) (м. Могилів-Подільський; 2019); учасникам Журавлівського повстання (с. Маяки Тульчинського району; 2019); «Праведникам народів Світу» (м. Вінниця; 2019); Захисникам України (сmt Літин; 2019); відомому науковцю-епідеміологу, президенту АН УРСР Данилу Заболотному (сmt Крижопіль; 2019); Етнографу Степану Килимнику (с. Якушинці Вінницького району; 2020); жертвам Голодомору 1932–1933 рр. та комуно-тоталітарного режиму (с. Соколівка Крижопільського району; 2020); письменнику Павлу Добрянському (с. Тарасівка Жмеринського району, 2021); Лауреату Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка Якову Давидзону (сmt Муровані Курилівці; 2021); третьому Президенту УНР в екзилі Миколі Лівіцькому (м. Жмеринка; 2020); Повстанському отаману Івану Трейку (с. Старостинці Погребищенського району; 2020); Воїнам Української Галицької армії (с-ще Турбів Липовецького району; 2020); видатному громадсько-політичному і державному діячу Олександрі Лотоцькому (с. Бронниця Могилів-Подільського району; 2020); Поету Степану Литвину (с. Кармалюкове Жмеринського району; 2021); українському громадському діячу доби УНР, губернському комісару Волині та Поділля Федору Сумнівичу (сmt Муровані Курилівці; 2022);

відомій фольклористці, майстрині народної творчості Зої Чорній (с. Стіна Томашпільської ОТГ; 2023); українському письменнику-сатирику Олегу Черногузу (с. Янів (Іванів) Калинівської ОТГ; 2023); ученицям Жмеринської гімназії Надії Дзюбенко, Лідії Золотоверховій та ще 43-м дівчаткам, розстріляних більшовицькою владою за те, що у вишиванках та зі співом «Ще не вмерла України...» зустріли Симона Петлюру (м. Жмеринка, 2023), 73 меморіальні дошки полеглим захисникам України у російсько-українській війні (2023).

У 2019 р. започатковано новий напрям діяльності. Тоді 19 лютого у Вінниці презентовано *серію документальних кінострічок* про злочини радянської влади у 30-х роках минулого століття («Вінниччина таємнича», «Радянські карателі», «Репресії на Поділлі»). Авторкою проєкту стала краєзнавець, журналістка «Медіа-центру «Власно» Л. Завальнюк. Сценарій кінострічок написано на основі книги істориків-краєзнавців Р. Подкура та В. Васильєва «Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору». Їхній редактор та консультант – член НСКУ Сергій Калитко. У 2020 р. з'явився новий коротметражний документальний кінофільм – «Поділля в добу непу». Його творці – члени НСКУ Павло Кравченко та Анатолій Войнаровський. А в 2022 р. – документальна кінострічка «Микола Леонтович та його «Щедрик»» (режисер Василь Медяний).

За самовіддану працю більше десяти найактивніших дослідників малої батьківщини в останні роки удостоєні звання «Почесний краєзнавець України», стали лауреатами Вінницької обласної краєзнавчої премії імені Володимира Вовкодава.

Чимало членів Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України є докторами та кандидатами наук, професорами, доцентами, удостоєні почесного звання «Заслужений працівник...». Мають великий досвід наукової та краєзнавчої діяльності, відзначаються невтомністю та одержимістю в роботі, без перебільшення, є науково-краєзнавчою елітою області. Про їхній ентузіазм, творчі здобутки детально йдеться у восьмитомному виданні щоденникових записів «З любов'ю до малої батьківщини» (автор-упорядник С.Д. Гальчак).

На жаль, серйозними перешкодами у їхній діяльності стали розв'язана Росією зухвала, кривава війна проти суверенної України, епіде-

мія смертоносного ковіду, які забрали життя захисників України: народного депутата України VIII-го скликання, комбатанта «Легіону Свободи», уродженця с. Рибчинці Хмільницького району, краєзнавця, мецената Олександра Марченка, засновника та директора першого на Вінниччині національного природного парку «Кармалюкове Поділля», що розкинувся на теренах Тростянецьчини та Чечельниччини, Віталія Зленка; Почесного краєзнавця України, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Анатолія Подолинного, членів Національної спілки краєзнавців України Ігоря Журавлівського (м. Вінниця), Анатолія Соляра (м. Могилів-Подільський), письменника-краєзнавця Миколи Рябого (м. Вінниця), краєзнавців-журналістів Петра Маніленка, Федора Шевчука (м. Бершадь) – члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Однак, не зважаючи на посталі виклики сьогодення, вони сповнені рішучості твердо прямувати обраним шляхом, до останнього подиху служити Матері-Україні. Так, Почесний краєзнавець України, Вінницький міський голова Сергій Моргунов увійшов до складу Він-

ницької обласної військової адміністрації, а члени НСКУ Володимир Барцьось, Анатолій Бойта, Василь Маринич поповнили лави Збройних Сил України. Членами територіальної оборони стали Почесні краєзнавці України Микола Дорош, Анжела Веремій. Активно проявляють волонтерські якості Почесні краєзнавці України Валерій Войтович, Віра Степанюк, Олександр Роговий, Анатолій Лисий, Юрій Степанчук, Костянтин Завальнюк, Григорій Погончик, Володимир Горлей, Сергій Гальчак, члени НСКУ Лариса Сенік, Оксана Антонюк, Ірина Захарчук, відомі дослідники малої батьківщини Юрій Зінько, Василь Паламарчук, Інна Завальнюк, Петро Слотюк, чимало інших їхніх колег. Як і інші небайдужі до долі України, краєзнавці одними із перших стали у черги до лав самооборони, пунктів здачі крові, виявили готовність допомагати вимушеним переселенцям продуктами харчування, речами першої необхідності, прихистком.

Вони постійно перебувають на пульсі життя, докладають зусиль для звільнення захоплених здичавілим, людиноненависницьким ворогом українських територій.

Разом до Перемоги!

Руслана Маньковська (м. Київ)

заступник Голови Національної спілки краєзнавців України,

доктор історичних наук, професор

E-mail: ruslana_man@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4581-2128>

Освітнянське краєзнавство: форми патріотичного виховання воєнного часу

У період широкомасштабної російсько-української війни Національна спілка краєзнавців України особливу увагу приділяє освітянському краєзнавству, розглядаючи освітню галузь як ключовий чинник у патріотичному вихованні молодого покоління та формуванні в нього національної свідомості. Краєзнавці спільно з освітянами в нинішніх умовах прагнуть впроваджувати актуальні форми виховання юних громадян з високими духовними цінностями, які пишатимуться своєю країною, шануватимуть її історію та культуру. Такий напрям набуває виняткового значення в умовах сучасної війни, коли поглиблене вивчення історії України, її героїчних сторінок боротьби за незалежність, життя та подвигів українських героїв формують національно свідомого громадянина нашої країни.

У вересні 2023 р. Національна спілка краєзнавців України спільно з Комунальним позашкільним навчальним закладом «Київська Мала академія наук учнівської молоді» започаткувала Всеукраїнський конкурс історичних есе «Герої в боротьбі за Незалежність України: дослідження національної ідентичності в суспільних трансформаціях ХХІ ст.» імені Романа Ратушного. Учасники конкурсу, а це учні 6–11 класів закладів освіти м. Києва та інших міст України, досліджували боротьбу українського народу в відстоюванні незалежності та соборності України на початку ХХІ ст., включно з Помаранчевою революцією 2004 р., Революцією Гідності 2013–2014 рр. та російсько-українською війною 2014–2024 років. Зауважимо, що конкурсу за погодженням з родиною героя присвоєно ім'я Романа Ратушного – громадського активіста, добровольця, розвідника 93-ї механізованої бригади Холодний Яр, киянина, який загинув у бою під м. Ізюм на Харківщині в російсько-українській війні в 2022 році.

Серед завдань конкурсу, які ставили перед собою організатори, було відтворити історичний портрет борців ХХІ ст. за незалежність України, стимулювати вдумливі молодіжні дискусії про національну ідентичність українців як пер-

сональну ідентифікацію себе в системі цінностей та переконань власного народу, про вплив революцій та війни на сучасні виклики України, перспективи на майбутнє демократичної та процвітаючої держави, підвищити обізнаність молодого покоління про трансформаційну роль революцій та війни у формуванні національної свідомості українського народу.

Співорганізаторами конкурсу разом з Національною спілкою краєзнавців України та Київською МАН виступили Інститут історії України НАН України, Український державний центр національно-патріотичного виховання краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей Революції Гідності, Музей «Становлення української нації». Конкурс тривав з 18 вересня до 25 грудня 2023 р., у ньому взяли участь 405 учасників з усієї України та ближнього і дальнього зарубіжжя. Юні дослідники поділилися своїм баченням про роль особистості в буремних подіях сучасної України, відтворили історичний портрет борців ХХІ ст. за незалежність Батьківщини.

Роботи учасників стали яскравим проявом їхніх національної ідентичності та патріотизму, любові до рідного краю, до України. До складу журі конкурсу увійшли представники державних та громадських організацій, українські науковці, діячі культури та мистецтва. Вагомий внесок у організацію та проведення конкурсу здійснено відділенням історії Київської МАН, яке очолює Софія Сивенко. Автором ідеї та відповідальним секретарем конкурсу є завідувач відділу методичної роботи Київської МАН, керівник секції «Етнологія», кандидат історичних наук Єлизавета Моїсеєнко, яка під час конкурсу фахово проводила організаційно-комунікаційну роботу.

22 січня 2024 р., у День Соборності України відбулася церемонія відзначення переможців Всеукраїнського конкурсу історичних есе «Герої в боротьбі за Незалежність України: дослідження

національної ідентичності в суспільних трансформаціях поч. ХХІ ст.» імені Романа Ратушного, яка відбулася в онлайн-форматі та транслювалася зі студії Київської МАН. Модерувала захід голова журі конкурсу, заступник голови Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор Руслана Маньковська. Серед учасників і гостей заходу були присутні директор Київської Малої академії наук учнівської молоді, кандидат хімічних наук Ірина Поліщук, мама Романа Ратушного, письменниця, журналістка, громадська активістка Світлана Поваляєва, президент МАН України, академік НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор Станіслав Довгий, керівник «Освітньої агенції міста Києва» Микита Бугайов, керівник підрозділу Академії Патрульної поліції, капітан поліції Максим Лодзінський, відома співачка, громадська діячка, волонтерка, заслужена артистка України Анжеліка Рудницька, заступник директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді Міністерства освіти і науки України Дмитро Омельченко та інші.

На початку заходу до учнівської молоді звернулася мама Романа Ратушного, Світлана Поваляєва, яка підкреслила, що її син присвятив своє життя тому, щоб кожен із нас усвідомлював свою національну ідентичність – і тоді жоден ворог не зможе досягнути на нашу Свободу. Учасників церемонії привітав голова Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор Олександр Реєнт, який наголосив: «Ви відтворили історичний образ борців ХХІ ст. за незалежність України. Героями Ваших есе стали батьки, рідні, земляки, захисники української землі. Ваші роботи вирізняють щирість, гордість бути українцем, пам'ять про героїв, які виборювали впродовж століть свободу і волю України і нині проливають свою кров за Батьківщину. Національна спілка краєзнавців України вітає усіх учасників конкурсу, безперечно, і переможців! Ви є майбутнє нашої держави, а ваш патріотизм є запорукою перемоги України та її демократичного і європейського майбутнього, в якому вам творити соборну і незалежну Україну».

Запрошені та гості церемонії відзначали важливість конкурсу, який сприяє поглибленому

розумінню в молоді ролі національних революцій та визвольних воєн в історії України, їх впливу на трансформаційні процеси в суспільстві та здобуття незалежності української держави, формує в них критичне мислення через заохочення проводити ретельні дослідження та аналізувати історичний контекст, причини, наслідки історичних подій, пов'язаних з виборюванням українцями незалежності власної держави.

Члени представницького журі оголосили переможців у номінаціях: заступниця директора Музею «Становлення української нації» Мирослава Забродська в номінації «За яскраве відображення мужності та героїзму захисників України», завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук Валерій Томазов – «За висвітлення духовних цінностей українців», старший науковий співробітник Національного музею Революції Гідності, завідувач Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Вікторія Колеснікова – «За змістовне висвітлення незламності духу героїв України».

Учасники конкурсу були відзначені пам'ятними подарунками, а переможці отримали цінні призи. Автори деяких історичних есе були відзначені спеціальними призами від президента Малої академії наук України Станіслава Довгого, Академії патрульної поліції, ГО «Вікімедіа Україна», КНП «Освітня агенція міста Києва», Київської МАН. Свої подарункові вітання учням передали Інститут історії України НАН України, Національна спілка краєзнавців України, Національна спілка майстрів народного мистецтва України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей Революції Гідності, Музей «Становлення української нації» та Український ветеранський фонд.

Слід зауважити, що члени журі, які читали авторські роботи юних дослідників, наголошували на високій емоційній складовій роздумів юних учасників про війну, в яких вони, опираючись на власний досвід воєнного життя, розповідали про втрату рідних і близьких людей та свої страждання і переживання, про вибухи ракет та безсонні ночі під обстрілами, про те, як покидали рідну домівку, втікаючи від вибухів та руйнувань, про незатишне життя за кордоном та сум за Батьківщиною, про смерть та зло війни, але всупереч всьому кожен з авторів писав про

скоро здійсненню надію та незламну віру в перемогу України.

Голова журі Руслана Маньковська оголосила переможців, які зайняли: III місце – Шостак Микола «Немов страшний фільм жахів», с. Стоп'яги, Київська обл.; Косовська Христина «Брате мій...», с. Буймер, Сумська обл.; Веремій Максим «Мріяли, що кожен крикне: «Вільний!», м. Київ (від Київської МАН отримали пауер-банки); II місце – Кобець Віталіна «Він загинув, щоб жила та процвітала Україна», смт Головине, Житомирська обл.;

Нестерчук Наталія «Мама з жовто-блакитним серцем», с. Борисів, Хмельницька обл. (від Київської МАН отримали набори для блогера); I місце – Безвесельна Валерія, «Герої не вмирають, доки не вмирає пам'ять про них», Суми (від Київської МАН отримали телефон). Від переможців виступила Валерія Безвесельна, яка щемливо розповіла про свого батька, загиблого в російсько-українській війні, продемонструвала український прапор, переданий їхній родині, з підписами побратимів батька. Гідна донька свого батька-героя з незламною вірою в голосі говорила про Перемогу України.

Насамкінець модераторка зачитувала слова ще однієї учасниці Олександри Чернушич з Хмельниччини, яка теж втратила батька на війні: «Мені важко жити без нього, але треба йти далі: вчитися, займатися повсякденними справами. Головне – не впадати у відчай. Лише незламність духу допоможе наблизити нас до перемоги. Наша зранена країна обов'язково підніметься з руїн, відбудує сплюндровані міста і села. Разом з усім цивілізованим світом Україна будуватиме щасливе і мирне майбутнє». Слова, які вражають стійкістю нашої молоді. Діти війни створили Пантеон національних героїв, їхній

патріотизм і любов до України є запорукою Незалежної, Соборної, Демократичної і Європейської України.

Вже після конкурсу, який отримав широкий резонанс серед української громадськості, 20 лютого 2023 р., у День Героїв Небесної Сотні, до Київської МАН звернулася Людмила Заїковська, мама загиблого Сергія Заїковського – історика, перекладача, публіциста, військовослужбовця Збройних сил України, учасника російсько-української війни, кавалера ордена «За мужність» III ступеня (померло), який 24 березня 2022 р. загинув під Києвом, під час штурму села Лук'янівка у нерівному танковому бою з окупантами. Жінка бажала ознайомитися з есе, присвячених її сину: «Дуже Вам дякую. Плачу. Дуже радію, що у цьому конкурсі історичних есе двоє учасників писали про мого Серьошу. Значить він живий у пам'яті людей. І обоє учасників – серед переможців. Щиро вдячна Яні Діхтяренко, що вона написала про мого сина і перемогла у номінації «За змістовне висвітлення незламності духу героїв України». Для нас дуже важливо, що про нашого сина пам'ятаємо не тільки ми. Вітаю тебе, Яночко, з перемогою!». Ми були зворушені, коли так символічно – у День Героїв Небесної Сотні – отримали подяку від матері, яка втратила сина-героя. Герої не вмирають. Пам'ятаємо всіх...

Конкурс став не тільки важливим інструментом для вивчення і визнання внеску героїв України в боротьбу за незалежність, але й переконливо засвідчив усвідомлення молодим поколінням своєї національної ідентичності, виразно проявив їхнє почуття патріотизму та любові до рідної Батьківщини, ствердив роль молоді в формуванні Національного пантеону героїв України.

Олена Прищеп (м. Рівне)

доктор історичних наук, доцент,
професорка кафедри суспільних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
E-mail: o.p.pryshchepa@nuwm.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9452-2146>

Подільське шкільництво наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у фокусі дослідження вінницької музейниці

Рец. на: Колесник В. Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2023. 584 с.

Сучасне музейне краєзнавство як невід’ємна складова українського музейництва перебуває в пошуку ефективних способів відтворення минулого історико-географічних регіонів України вже в діючих музейних експозиціях, чи то в нових експозиційних проєктах. Реалізація такого завдання вимагає творчих підходів до формування музейних колекцій, аби вони знайшли дорогу до поціновувачів старовини, усіх, хто небайдужий до збереження історико-культурної спадщини. І тут музейникам не обійтись без пошукувань в архівних установах, опрацювання історіографічного доробку з конкретної наукової проблеми. Одним із результатів такого роду діяльності постають їх друковані праці, читацьке коло яких, далєбі ширше, аніж музейна аудиторія. Одна з таких книжок нещодавно вийшла у світ під грифом «Музей Вінниці» – нової інституції, що ось уже два роки поспіль успішно утверджується в культурному просторі цього обласного центру України, формуючи привабливість його рекреаційного і туристичного обличчя.

Йдеться про монографію «Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» відомої вінницької музейниці Вікторії Колесник, членкині Національної спілки краєзнавців України, значний внесок якої у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-краєзнавчої спадщини відзначений персональною відзнакою – «Почесний краєзнавець України» (2010).

Задум дослідниці проаналізувати освітній процес на теренах Поділля у переломний історичний час, коли в результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої цей регіон опинився у складі Російської імперії, визрівав протягом тривалого часу. Музейні виставки,

нові експозиції, організація наукових конференцій та й власні краєзнавчі уподобання ще в пору багатолітньої роботи В. Колесник у Вінницькому краєзнавчому музеї – тематично були пов’язані з історією Вінниці, і, зокрема, її Мурів – давнього єзуїтського комплексу оборонних і монастирських споруд, відтак, спонукали до фронтального опрацювання низки фондів Держархіву Вінницької області (ДАВіО), поміж яких своєю цілісністю виділявся ф. 844 «Директор училищ Подільської губернії» (1781–1832 рр.). Посиланнями саме на цю фондову колекцію рясніли сторінки окремих її попередніх публікацій чи то видавничих проєктів, в яких вона брала участь як упорядник матеріалів¹.

¹Вінницькі Мури як джерело освіти в краї. Вип. 2 /Упор., вступ, ст. прим. В Колесник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. 154 с.; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниці: біографічний словник. Вінниця: Розвиток, 2007. 1008 с.

Щонайбільший пласт архівалій цього фонду акумулює інформацію про Подільську гімназію у Вінниці (1814–1831), яка функціонувала тут у статусі головного губернського навчального закладу. Оскільки їй у першій третині XIX ст. підпорядковувалися повітові школи Подільської губернії і низка початкових шкіл та надавалися повноваження щодо контролю над приватним шкільництвом, а почасти й домашнім викладанням, авторка поставила за мету реконструювати розгортання шкільництва на Поділлі в зазначений період, відштовхуючись від попередніх досягнень у цій ділянці культурного життя, які були пов'язані з Комісією національної освіти Речі Посполитої (70–90-ті рр. XVIII ст.).

Здавалося, що формат наукового огляду означеного архівного фонду цілком відповідав би реалізації поставленої мети. Однак краєзнавиця не обмежилась лише таким завданням, а й творчо поєднала узагальнення евристичного потенціалу ф. 844 ДАВіО з дотичними фондовими колекціями цієї установи, також опублікованими архівними документами, які зберігаються в інших вітчизняних та зарубіжних архівосховищах. До джерельної бази дослідження були долучені основні законоположення й офіційні розпорядження інституцій влади, як от Міністерства народної освіти, які відображають, у який спосіб Російська імперія організовувала освітнє реформування на щойно приєднаних від Речі Посполитої українських етнічних землях, усе ще покладаючись на річпосполитські взірці. Не обійшла увагою дослідниця й джерела особового походження, зокрема, мемуари колишніх вихованців Подільської гімназії (принагідно відзначимо, що до упорядкування і перевидання окремих із них Вікторія Колесник долучалася у попередні роки)². Ретельно авторкою була опрацьована й наукова література про розвиток освіти на Поділлі наприкінці XVIII – першої третини XIX ст., і назагал ширше – стосовно усієї Правобережної України, історіографічний огляд якої вона подала у передмові до видання.

Закладений у такий спосіб підмурок для реконструкції поступу подільського шкільництва в зазначений період дозволив дослідниці підготувати ґрунтовне монографічне дослідження,

яке уможливило вихід на ширші порівняння культурно-освітніх процесів на Поділлі з іншими мікрорегіонами українського Правобережжя – Волиню та Київщиною.

Назагал книжка Вікторії Колісник продумано структурована, тематично вона поділена на п'ять розділів, у першому з яких розглядається Поділля на зламі XVIII–XIX ст. в контексті розвитку освіти на Правобережній Україні. Тут йдеться про перехід шкільництва від польської до російської влади, відповідно, його підпорядкування приказам громадської опіки; організація освітнього реформування імперською владою у перше пореформене десятиліття. З увагою до найдрібніших деталей, що власне притаманне усьому авторському тексту, дослідниця аналізує діяльність чотирьох подільських шкіл (Кам'янецької, Вінницької, Барської, Немирівської), які функціонували тут ще з річпосполитських часів, збереження діяльності яких залежало від прибутковості освітнього фондуша, започаткованого Едукаційною Комісією на базі грошових надходжень від різного роду маєтностей ліквідованого ще в 1775 р. Товариства Ісуса.

Вже в цьому розділі авторка фіксує започаткування своєрідного змагального процесу між Кременцем, у якому в 1805 р. відкрилася Волинська гімназія, і Вінницею, де такий освітній проєкт (заснування Подільської гімназії) був реалізований лише в 1814 р. (с. 36). З огляду на вагомий освітній потенціал, матеріально-навчальну базу й підтримку місцевої шляхти, ці два навчальні заклади відігравали провідне місце у тогочасному польському шкільництві на теренах українських губерній, які відносились до Віленського навчального округу. І хто знає, якби освітянській та й місцевій адміністративній владі, невдоволеній позицією Тадеуша Чацького – візитатора трьох правобережних українських губерній, що прагнув надати Волинській гімназії «мало не університетський рівень» (с. 34), а місто Кременець підняти до статусу головного польського культурного центру Правобережжя, вдалося у 1810–1811рр. цей навчальний заклад перевести до Вінниці, що, зауважує дослідниця (с. 44), у цьому випадку таки міг спрацювати «фактор випадковості» на користь саме подільського міста.

² Колесник В. Польська мемуаристика як джерело з історії міст і містечок Поділля в 1793–1920 рр. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 24–25 вересня 2015 р. /Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 108–127; Вінниця у спогадах: у 3 т. /упоряд. В. Колесник. Т.1: XIX – початок XX ст. Вид. друге, випр. Вінниця: Вінницька облдрукарня, 2018. 720 с.

Незаперечно найбільшу значущість проведеного дослідження репрезентує другий розділ монографії, присвячений Подільській гімназії. Йдучи, передусім, за архівними матеріалами, дослідниця детально реконструює діяльність цього навчального закладу упродовж 1814–1832 років. У полі її зору опинилось фінансування, організація освітнього процесу, засоби навчання (зокрема, функціонування навчальних кабінетів і шкільної бібліотеки), специфіка виховної роботи тощо. Змальовуючи соціальні портрети вінницьких вчителів і учнів, приналежних переважно до малозаможної шляхти, В. Колесник небезпідставно наголошує на «упередженості назагал у шляхетських колах проти вчительського ремесла як несумісного з їхнім достоїнством, коли лише бідність примушувала його опановувати» (с. 143). Вона слушно зауважує достатньо високий освітній рівень учительства, набутий у стінах Віленського університету й закріплений відповідним педагогічним стажем (с. 152).

Як переконливо стверджує авторка, великою мірою вчительському колективу Подільської гімназії, очолюваному тривалий час досвідченим освітянином Міхалом Мацейовським (1814–1827), вдавалося вивищувати професійну інтелектуальну діяльність і демонструвати значущість освіти як для особистого духовного зростання, так і для підготовки освіченого покоління молоді, що мала жити в умовах вже іншої держави – Російської імперії.

На наш погляд, контекстне осмислення цієї частини монографії утворює в думці, що викладання більшості предметів польською мовою, домінування польських культурно-релігійних традицій тощо плекалося на всьому українському Правобережжі не лише очільниками Віленського навчального округу, а й «знизу» – пересічними учителями. Адже ментально вони асоціювали себе із територією усього округу, сформовані обриси якого у складі восьми західних губерній Російської імперії продовжували зберігати пам'ять про Річ Посполиту і надавати вагомих шансів для збереження їх польського характеру.

З огляду на тривалу відсутність кількісного зростання вчителів гімназій і повітових шкіл на

теренах Правобережної України у першій третині XIX ст., у стінах навчальних закладів набувало ваги формування педагогічного резерву із числа тих, хто перебував у стані учнівства. Під цим кутом зору у монографії В. Колесник наводиться чимало прикладів залучення учнів до виховної і учительської праці: нагляд за порядком на учнівських квартирах (станціях) і в шкільних аудиторіях, виконання функцій репетиторів чи то гувернерів при багатих однокласниках тощо. Згадує дослідниця і про такий учнівський контингент шостого випускного класу – як «об'єктові» (пол. *objektowi*), які впродовж ще одного додаткового року навчання за дозволом директора гімназії поглиблено вивчали обрані ними дисципліни (с. 69).

Зауважимо, що подібні практики були поширені й у Волинській гімназії, де таких учнів називали «ліберами»³. Цікаво, що й офіційна статистика принаймні на початок XIX ст. (1802 р.) фіксувала у чотирьох школах Подільської губернії до двох десятків юнаків, які вже встигли завершити повний курс навчання, й відтоді минуло від двох до восьми років, а вони усе ще продовжували рахуватися учнями випускного класу⁴. І тут, на нашу думку, дослідниці не завадило б знайти підтвердження, а чи спростувати думку про причетність вінницьких «об'єктових» до вчительської праці. Годі повірити, щоб усі вони змогли продовжити навчання в університетах, з огляду на ймовірну малозабезпеченість їхніх родин. Відтак, не відчуваючи перспектив у професійному житті поза школою, вони могли бути зацікавлені якнайдовше зберегти зв'язок зі своєю альма-матер.

Поза сумнівом, висвітлення Вікторією Колесник усе ще малодослідженої у вітчизняній історіографії діяльності ланкастерських шкіл є незаперечним внеском у дослідження освітніх процесів на Правобережній Україні у першій третині XIX ст. Як відомо, навчальний процес у таких закладах базувався на суттєвій допомозі учителям добре підготовленими учнями в оволодінні рештою школярів навичками читання, письма, рахунку. Хоча на початку 1820-х років такі початкові школи з використанням методу взаємного навчання були вже відомі і в Київській губернії, саме на Поділлі вони набули най-

³Густав Олізар. Мемуари 1798–1865. З передмовою Володимира Єршова. Переклад з польської Анастасії Цимбал. Житомир: Видавничий дім Бук-Друк», 2023. С. 51.

⁴Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства Народного Просвещения 1802–1907. СПб.: Издание МНП, 1902. С. 728.

більшого поширення, одна з яких функціонувала на базі Подільської гімназії (с. 199).

Не оминула увагою дослідниця розгляд міжособистих стосунків гімназистів і вчителів з містянами та військовиками, що квартирувалися у Вінниці, наголосивши, що саме учні складали понад 10% його населення (с. 184). В цьому ключі вартує її висновок про внесок Подільської гімназії у творення міського освітньо-культурного середовища, що назагал усе ще залишається недостатньо вивченим аспектом міської історії. «Вписування» Подільської гімназії в життя Вінниці вибудовувалося авторкою і через призму детального аналізу колишнього єзуїтського комплексу, в стінах якого розмістився цей навчальний заклад. Подані нею на основі архівних документів розлогі описи Мурів дозволяють зорієнтуватись у певних викликах міського повсякдення, коли поруч зі школою функціонували державні установи, військове відомство, торговельні заклади, що накладало відбиток на формування комунікаційних практик із містянами.

Запропонована дослідницею схема аналізу діяльності Подільської гімназії у Вінниці виявилась продуктивною й щодо повітових шкіл, які функціонували у першій третині XIX ст. у Кам'янці-Подільському, Барі, Немирові й Меджибожі. Суттєво доповнив висвітлення загальної картини шкільництва Поділля ще й ракурс приватного навчання й домашньої освіти в умовах урядування російської влади, попит на які продовжував зберігатися, насамперед, у шляхетського загалу.

Вагомий науковий потенціал монографії підсилюють підготовлені авторкою кілька додатків, які займають добру половину більш ніж 500-сторінкового видання. Два перших з них, оформлені у вигляді таблиць, подають відомості про працівників Подільської гімназії, Вінницької початкової школи (з 1825 р.) і парафіяльної

школи при гімназії, а також відомих їхніх вихованців. Особливої уваги заслуговує публікація додатку 3, до якого включена добірка із 17 документів польською і російською мовою із фонду 844 ДАВіО, більша частина яких публікується вперше. Тут варто відзначити високий рівень їх археографічного опрацювання, опертям якого послужили методичні рекомендації для підготовки документів до публікації провідної академічної установи – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. До документів польською мовою авторка додала переклади українською, виконані нею власноруч, продемонструвавши неабиякий хист і до такого роду літературної діяльності.

Насамкінець ще кілька загальних вражень про монографію. Полегшують сприйняття основного тексту у тих місцях, де фігурують статистичні дані, ретельно підготовлені авторкою таблиці. Підсилює задоволення від самого процесу читання ошатне поліграфічне оформлення книжки, репрезентативний ілюстративний ряд, сформований із копій оригінальних архівних документів, портретних зображень учасників освітнього процесу, літографічних зображень і, почасти, світлин Вінниці та інших міст Поділля з прив'язкою до історичних об'єктів й окремих персонажів, про які йдеться у тексті цього, без перебільшення, знакового не лише для музейного краєзнавства, а й назагал для вітчизняної історичної регіоналістики видання. Ретельно підготовлені іменний та географічний покажчики, як і решта елементів науково-допоміжного апарату видання, підсилюють його інформативність і викликають професійну повагу.

Вихід у світ монографії В. Колесник «Шкільництво Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.» – незаперечний приклад відданості краєзнавчій і музейній діяльності в умовах протистояння російській збройній агресії проти Української держави.

DOI: 10.15407/kraieznastvo2024.01.168

УДК 94(477):(031)

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: borchuk_s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

Лілія Бурачок (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

E-mail: liliia.burachok@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6266-4927>

Євген Лизень (м. Івано-Франківськ)

доктор філософії з історії та археології

Центру східноєвропейських історико-політичних студій

E-mail: luge82@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

Прикарпаття в історико-краєзнавчих студіях Ісидора Шараневича

Статтю присвячено одному із відомих істориків та культурно-політичних діячів XIX ст. – Ісидорові Івановичу Шараневичу. Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі багатого фактичного матеріалу проаналізувати здобутки І. Шараневича в царині історико-краєзнавчих студій, висвітлити погляди дослідника, розкрити його значення в тогочасному науковому житті України, а також окреслити роль студій І. Шараневича в сучасній історичній науці. Методологічною основою є принципи об'єктивності, історизму, науковості та персоніфікації подій. У процесі написання статті було використано методи аналізу, синтезу, узагальнення, а також ретроспективний, хронологічний, просопографічний і порівняльно-історичний.

Краєзнавство на Прикарпатті має свої давні традиції. Зародившись у середині XIX ст., воно успішно розвивалося в кінці XIX ст. – початку XX ст. Тут існували різні краєзнавчі товариства: українські, польські та німецькі, які опублікували велику кількість статей на сторінках тогочасних часописів. Іван Франко на це звернув увагу вперше у 1892 р. і узагальнив краєзнавчі досягнення у літературі. «Це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму», – писав великий Каменярь у своїй праці «Галицьке краєзнавство».

Велике значення для роботи прикарпатських краєзнавців має досвід краєзнавчих товариств минулого, які діяли у Галичині. Їх роботу слід досконало вивчати за архівними і періодичними матеріалами XIX – першої половини XX ст. Таким чином, важливою науковою проблемою є вивчення в органічному поєднанні наукової і громадсько-культурної діяльності видатного українського історика, археолога, громадського діяча І. Шараневича. Своєю невтомною, наполегливою працею він вніс чималий доробок у вітчизняну історичну науку, зокрема археологію, музеєзнавство, генеалогію та історичну географію. З його громадською діяльністю певною мірою пов'язаний цілий етап політичного і національно-культурного руху в Галичині у другій половині XIX ст.

Історична спадщина професора І. Шараневича стала здобутком української історіографії. Він був автором 125 наукових праць, з яких 45 написані польською і німецькою мовами. Його науковий метод служить гідним зразком для нинішніх поколінь істориків, усі наукові праці написані ним на основі періоджерел. Будучи родом із Прикарпаття, він багато зробив для вивчення давньої сторінки історії рідного краю. Незаслужено забутим, фактично забороненим було вивчення діяльності науковця у радянській історіографії. А шкода, бо незаперечним є його значний вклад у розвиток джерелознавства, археології, пам'яткознавства та музеєзнавства не тільки Галичини, але й всієї України.

Ключові слова: І. Шараневич, історик-краєзнавець, Прикарпаття, дослідник, Галичина.

Stepan Borchuk (Ivano-Frankivsk)

doctor of historical sciences, Professor of the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

E-mail: borchuk_s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>

Liliia Burachok (Ivano-Frankivsk)

candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

E-mail: liliia.burachok@pnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6266-4927>

Yevhen Lyzen (Ivano-Frankivsk)

doctor of Philosophy in History and Archaeology

Center for East European Historical and Political Studies

E-mail: luge82@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3621-5922>

Pecarpatia at historical and local studies of Isidor Sharanevych

The article is dedicated to one of the famous historians and cultural and political figures of the 19th century – Isidor Ivanovich Sharanevich. The purpose of the research is to analyze the achievements of I. Sharanevich in the field of historical and local history studies on the basis of rich factual material, to highlight the views of the researcher, to reveal his significance in the scientific life of Ukraine at the time, and also to outline the role of I. Sharanevich's studies in modern historical science. The methodological basis is the principles of objectivity, historicism, scientificity and personification of events. In the process of writing the article, methods of analysis, synthesis, generalization, as well as retrospective, chronological, prosopographic and comparative-historical methods were used.

Local history in Pecarpatia has its own ancient traditions. Having originated in the middle of the 19th century, it successfully developed at the end of the 20th century - the beginning of the 21st century. Various local history societies existed here: Ukrainian, Polish and German, which published a large number of articles on the pages of contemporary magazines. Ivan Franko drew attention to this for the first time in 1892 and summarized the achievements of regional studies in literature. «This is the first degree, the first sign of rational education - to know the past and present of one's people and to feel oneself as a living and conscious member of a living, conscious and united organism,» wrote the great Kamenyar in his work «Galician Local History».

The experience of local history societies of the past, which were active in Galicia, is of great importance for the work of Carpathian local historians. Their work should be thoroughly studied based on archival and periodical materials of the 19th and first half of the 20th centuries. Thus, an important scientific problem is the study in an organic combination of the scientific and social and cultural activities of the outstanding Ukrainian historian, archaeologist, public figure I. Sharanevich. With his tireless, persistent work, he contributed a lot to the national historical science, in particular archeology, museology, genealogy and historical geography. The entire stage of the political and national-cultural movement in Galicia in the second half of the 19th century is to some extent connected with his social activities.

The historical heritage of Professor I. Sharanevich became the achievement of Ukrainian historiography. He was the author of 125 scientific works, of which 45 were written in Polish and German. His scientific method serves as a worthy example for current generations of historians, all scientific works were written by him on the basis of primary sources. Being a native of Pecarpatia, he did a lot to study the ancient history of his native land. The study of the scientist's activities in Soviet historiography was undeservedly forgotten, actually prohibited. And it's a pity, because his significant contribution to the development of source studies, archeology, monument studies and museum studies not only in Galicia, but also in the whole of Ukraine is undeniable.

Key words: I. Sharanevich, local historian, Pecarpatia, researcher, Galicia.

Серед перших дослідників Прикарпатського краю другої половини XIX ст. добре відоме ім'я фахового галицького історика І. Шараневича (1829–1901), уродженця Рогатинщини (Івано-Франківська обл.), який став професором австрійської історії, деканом історичного факультету Львівського університету. Академік І. Крип'якевич вважав його одним із найкращих знавців джерел з історії Галичини княжого періоду¹.

Разом з тим, І. Шараневич постійно виявляв інтерес і самотужки вивчав, а потім популяризував українську історію, причому одночасно досліджував події, які відбувалися у рідному краї. У галузі історичного краєзнавства саме І. Шараневич став найбільш помітним вченим Галичини.

Продовжуючи традицію Д. Зубрицького, який у 1837 р. вперше опублікував історичне дослідження про Галичину, І. Шараневич також вперше, але вже у другій половині XIX ст., взявся за наукове вивчення археологічних та етнографічних пам'яток краю, які до цього періоду вивчалися епізодично і в основному іноземними дослідниками².

Про українського вченого І. Шараневича як дослідника історії Галичини почали писати ще за його життя у періодичних виданнях і навіть у шкільних підручниках³. Найбільш аргументовано і об'єктивно писав про нього видатний історик України М. Грушевський, який зазначав, що І. Шараневич «полишив глибокий слід в історіографії Галичини»⁴. На початку XX ст. М. Грушевський у статті-некролозі дав належну оцінку наукової та громадської діяльності І. Шараневича, його політичних поглядів, які в цілому не заважали науковим дослідженням. Автор вказував, що, незважаючи на приналежність до так званої староруської (московільської) партії,

справжнім членом якої І. Шараневич ніколи так і не був, учений не дозволяв захопити себе «партійною загорілістю», а «бувши одним із консерваторів пам'яток старовини в Східній Галичині, Шараневич залишив вдячну пам'ять по собі численними розвідками й розкопками в околицях давнього Галича. Особливо цінна його книга «Три історичні описи Галича (1883)» і «Заснування першого руського археологічного музею при Старопігії (1889)»⁵.

І. Франко як сучасник І. Шараневича також сприяв популяризації доброго імені вченого і на доказ цьому опублікував його кілька листів до М. Кобринського, які підтверджували думку, що І. Шараневич постійно намагався писати народною мовою⁶.

У 1902 р. відомий етнограф В. Гнатюк у некролозі відмічав наукові заслуги І. Шараневича⁷ та уточнив, що його курс «Історії Галицько-Волинської Русі» (1863) був довго самотнім підручником історії нашого краю, але щодо політичних поглядів, то «тримався покійник московільської партії і хоча сам не виступав ворожо проти нашого національного руху, то багато йому шкодив посередньо, заслоняючи своєю особою багато «сделок» московілів, які в потребі висували його не раз на перший план»⁸.

Працюючи викладачем гімназії, І. Шараневич зацікавився вивченням історії Галицького краю. Він вміло поєднував педагогічну діяльність із науково-дослідницькою, особливо під час роботи в Львівському університеті. І. Шараневич є автором 125 наукових праць, з яких 45 написані польською і німецькою мовами⁹.

За заслуги в дослідженні української історії І. Шараневич був обраний почесним доктором Київського університету і дійсним членом Краківської академії наук¹⁰, а також дійсним членом

¹ Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму до 1772 р. Огляд публікацій. К., 1962. С. 8.

² Полянський П. Д-ръ Исидоръ Шараневичъ // Новый галичанинъ. 1889. №19. С. 211.

³ Барвінський О. Исидор Шараневич. Руська читанка для вищих гімназій. Львів, 1871. Ч. 3. С. 325.

⁴ Грушевський М. Исидор Шараневич. Некрольог // Записки НТШ. 1902. Кн. 1. Т. XLV. С. 16.

⁵ Там само. С. 17.

⁶ Франко І. Шість листів пок. Изидора Шараневича з рр.1862-1864 рр. // Записки НТШ. 1902. Кн. 3. Т. XLVII. С. 3–12.

⁷ Ваврик В. Несколько добавлений къ біографіи Исидора Ивановича Шараневича. Львів, 1929. С. 36.

⁸ Борчук С. Проблеми історії Галицько-Волинської держави та княжого Галича в працях Исидора Шараневича // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 1999. Ч. 3. С. 72.

⁹ Там само. С. 73.

¹⁰ Кравець М С. Шараневич // Архіви України. 1969. № 4. С. 74.

Наукового Товариства імені Шевченка у м. Львові (1874–1890).

З 1875 р. І. Шараневич став членом братства Львівського Ставропігійського інституту, який пізніше він очолив. 15 січня 1886 р. у Народному домі у м. Львові відбулося святкування ювілею 300-річчя заснування Ставропігії, членами якої було 62 особи. На урочистому зібранні з промовою виступив сеньйор інституту І. Шараневич, що було своєрідним звітом діяльності Львівської Ставропігії у пробудженні самосвідомості та національному відродженні українців у Галицькому краї. Під час ювілею була організована археологічно-бібліографічна виставка¹¹, яка поклала початок до створення І. Шараневичем при Ставропігійському інституті музею галицько-української старовини¹².

Як історик, І. Шараневич не обмежувався при вивченні вітчизняної історії письмовими джерелами, але приділяв особливу увагу археологічним дослідженням і на їх базі написав кілька історико-краєзнавчих досліджень, зокрема, з історії Стародавнього Галича. Необхідно відзначити, що у 60-х роках XIX ст. на археологію дивилися скептично, як на «гробокотання», і вважали це чудацтвом вчених.

І. Шараневич був добрим знавцем іноземних мов і, озброївшись знаннями цілого ряду так званих історичних допоміжних дисциплін як археологія, палеографія, історична географія тощо, він ґрунтовно взявся за вивчення історії. Дослідник вперше опрацював цілу низку рукописних пам'яток і в 1883 р. опублікував ці галицько-українські грамоти. Ще раніше він вивчав українську історичну географію, а у 1869 р. опублікував працю «Старинные пути русско-угорские через Карпаты и русско-польские через Сян и Вислу».

Науково-популярні історичні статті І. Шараневича, зокрема з історії Прикарпаття, неодноразово друкувався як у періодичній пресі, так і в різних шкільних хрестоматіях та підручниках¹³.

Працюючи багато років над історією Галичини з найдавніших часів, І. Шараневич вирішив починати свої перші монографічні публікації з опису давніх українських міст Галича і Львова, що з'явилися відповідно у 1860 і 1861 рр. в альбомі «Зорі Галицької»¹⁴. На появу у світ монографій схвально відгукнувся відомий польський вчений Август Бельовський, який зазначив, що історичний нарис про Східну Галичину написаний автором з такою старанністю і точністю, яких досі він не зустрічав у жодній історичній праці¹⁵. Рецензент відзначав, що І. Шараневич сумлінно опрацював джерела, зокрема, маловідомі ще тоді «Акти Гродські і Земські» у Львівському архіві Бернардинців.

У своїй першій монографії «Стародавній Галич», яка мала явно виражений краєзнавчий характер, І. Шараневич повідомляє, що Галич, без сумніву, був одним із літописних «Червенських градів», хоча літописець Нестор спочатку його не називає у списку міст¹⁶. Князь Володимирко переніс у 1141 р. столицю з Перемишля до Галича і став галицьким князем. Автор зазначає, що не має наміру розглядати всі історичні події Галицької землі, а тільки історію її столиці¹⁷.

У своїй наступній історико-краєзнавчій праці про заснування давньоукраїнського міста Львова І. Шараневич вже у вступній частині подав список міст Прикарпаття – Галич (1113), Тисменицю (1144), Тлумач (1213), Коломию (1240), а також сіл Тустань і Бовшів, які вже існували у XII–XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві. Дати їх заснування він подає з обов'язковим посиланням на джерела, на монографію Д. Зубрицького «История Галицкого княжества»¹⁸.

Аналізуючи перші і всі наступні історико-краєзнавчі праці І. Шараневича, ми приходимо до висновку, що він постійно дотримувався цивілізаторського наукового методу і писав їх на основі письмових, лінгвістичних та археологічних джерел. У нього на першому місці було

¹¹ Шараневич І. Памятники галицко-русской старины в изображениях. Львов. 1886. 11 с.

¹² Кревецький І. Ізидор Шараневич. В століття уродин визначного історика й діяча Галицької землі // Нова зоря. 1929. № 19. С. 5.

¹³ Партицький О. Руска читанка для низших клас середних шкіл. Львов. 1871. Ч. II. С. 67-74.

¹⁴ Шараневич І. Стародавній Галич. Зоря Галицкая яко альбум на год 1860. Львов, 1860. С. 299.

¹⁵ Полянський П. Д-р Ісидор Шараневич // Новый галичанин. 1889. № 19. С. 218.

¹⁶ Шараневич І. Стародавній Галич. Зоря Галицкая яко альбум на год 1860. Львов, 1860. С. 300.

¹⁷ Там само. С. 303.

¹⁸ Там само. С. 321–323.

розвинуте почуття історичної правди, яке інколи було сильніше від особистої амбіції вченого. Тому І. Шараневич завжди визнавав свої помилки, якщо з'являлися нові об'єктивні джерела. Яскравим прикладом може служити його погляд на місцезнаходження столиці Галицького князівства. Як уже вище згадувалося, спочатку він спирався майже виключно на літописні письмові дані і локалізував княжий Галич на місці теперішнього м. Галич¹⁹. Пізніше, після проведення археологічних розкопок, він переніс «княжий град» на залуківські поля. І. Шараневич вважав, що давній Галич розташовувався при усті рік Лімниці і Дністра, займав площу 5–6 км у довжину і 4–5 км у ширину. Його слідами є залишки церков Святого Пантелеймона (тоді Святого Станіслава) і Святого Спаса (урочище Карпиця). Саме біля останньої і був княжий двір. Посеред міста (урочище Над Бідуном на березі Лімниці в західній частині лісу Діброва) могла розміщуватись соборна церква Успіння Богородиці²⁰. Вздовж р. Лукви «тягнулися базари староруського княжого міста аж до самого Дністра, де була купецька пристань... і торговиська... монастир Святого Івана (літописний) лежав над Луквою на місці теперішньої церкви Крилоської...»²¹. За підсумками цих досліджень, І. Шараневич почав полемізувати з істориком А. Петрушевичем, який обстоював першу версію²².

У 1890 р. О. Чоловський розпочав свої недовгі археологічні розкопки за участі І. Шараневича для перевірки всіх існуючих на той час теоретичних гіпотез щодо локалізації давнього Галича. Спочатку біля церкви Різдва Христового в Галичі, а потім біля церкви Успіння в Крилосі. На жаль, вони нічого не змінили в

аргументації попередніх теорій, які й надалі залишалися гіпотезами. Все ж треба відзначити, що найбільш правдоподібною – як тоді, так і тепер – була гіпотеза О. Чоловського²³. Наприкінці XIX ст., коли наукові історичні дослідження та археологічні розкопки значно розширилися і відомий археолог О. Чоловський локалізував княжу столицю на території села Крилос, І. Шараневич у кінці свого життя став його прихильником. Як відомо, ця локалізація повністю підтвердилася у XX ст. і XXI ст. і є нині панівною у науці²⁴.

Таким чином, вищенаведені історичні праці з історії перших літописних галицьких міст стали, так би мовити, вступом до великої праці, в якій І. Шараневич здійснив свій задум – подати розгорнуту картину заснування та діяльності Галицько-Волинської держави, що вийшла у світ у 1863 р. у м. Львові під назвою «Історія Галицько-Володимирівської Русі від найдавніших часів до року 1453»²⁵.

Сучасники загалом схвально оцінили нову працю І. Шараневича. Взагалі цілком справедливо вони наголошували на його діяльність як історика-дослідника, який першим перед після 70 років видань німецькою мовою історії Галичини взявся за вивчення українських джерел²⁶. Сам І. Шараневич у передмові до своєї монографії зазначає, що події з історії Галицько-Волинського князівства базуються на літописах, а також він повідомляє про «Історія стародавнього Галицького князівства» Д. Зубрицького. Дуже цікава його подача історичних подій за 1290 і до 1453 рр.²⁷, бо розумів, що «настоящая история стане ся ділом народним і принесе для краю правдивий пожиток»²⁸.

¹⁹ Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901). Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. С. 59.

²⁰ Томенчук Б. Археологія давнього Галича. Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощук. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2022. С. 6.

²¹ Шараневич І. Стародавній Галич. Зоря Галицкая яко альбум на год 1860. Львов, 1860. С. 320.

²² Ваврик В. Історик Галицької Русі Ісидор Іванович Шараневич // Земля і воля. 1929. 17 лютого. С. 3.

²³ Томенчук Б. Археологія давнього Галича. Галич. Збірник наукових праць / За ред. М. Волощук. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2022. С. 8.

²⁴ Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича / за наук. ред. В. Грабовецького. Коломия: Вік, 1997. С. 11.

²⁵ Шараневич І. Історія Галицко-Володимирской Русі от найдавніших времен до року 1453. Львів, 1863. С. 1.

²⁶ Полянський П. Д-ръ Исидоръ Шараневичъ // Новый галичанинъ. 1889. № 19. С. 219.

²⁷ Шараневич І. Історія Галицко-Володимирской Русі от найдавніших времен до року 1453. Львів, 1863. С. 1.

²⁸ Там само. С. 5.

Після вступу І. Шараневич зробив короткий екскурс у минуле Київської держави, тобто висвітлив події з V ст. до н.е. Щодо факторів, які вплинули на виникнення Київської Русі, то І. Шараневич був прихильником норманської теорії, тобто трактує її створення результатом політичної діяльності варягів у Київській Русі. Разом із тим, зібрані автором документальні джерела дали можливість позитивно показати боротьбу наших предків з татаро-монголами, а також успішні 150-літні міжнародні зв'язки Галицько-Волинської держави.

У своїй наступній праці «Нариси внутрішніх відносин Східної Галичини в другій половині п'ятнадцятого століття» (Львів, 1869), що була видана спочатку польською, а потім українською мовами, І. Шараневич висвітлює об'єктивні і суб'єктивні причини, які привели до ополячення великих українських родів. Тут він позитивно відгукується про Богдана Рогатинського, що не підкорився польській шляхті і не зрадив своєї віри і давніх українських традицій²⁹.

У 60–80 рр. XIX ст. І. Шараневич присвятив міжнародним шляхам сполучення Галицького князівства, що є вкладом у розвиток історичної географії. У своїй розвідці «Указатель до карти земель пред і за Карпатами» він зазначає, що ціла низка місцевостей у Карпатах були з давніх часів заселені людьми і «туда велася старинная комунікація народів». Сухопутні шляхи сполучення через Карпати, як правило, проходили поблизу річок, або пролягали через певні місцевості, відомості про які збереглися в історії. Автор називає 16 шляхів сполучення через Карпати і Галичину, що відомі ще з часів Київської Русі.

Щодо етнографічних районів Прикарпаття, то І. Шараневич звертається до їх характеристики пізніше та в іншій праці³⁰, де зазначає, що з північного боку Карпат, тобто у східній частині Галичини, переважно проживають русини,

а в гірській частині Карпат – «горняки». Бойків і гуцулів у Карпатах називають ще верховинцями, а русинів, що проживають у низинних районах Прикарпаття – подолянами³¹.

У другій частині «Нарису географії Австро-Угорської монархії» у розділі «Край карпатський» І. Шараневич подав детальний історико-краєзнавчий опис «Королівства Галичини і Володимирії», вказав на історію походження назви королівства і назвав найбільші населені пункти з короткою історією їх заснування.

До І. Шараневича дослідження з археології здебільшого мали краєзнавчий характер. З 1870-х рр. XX ст. він все більше почав проявляти професійний інтерес до практичної археології³².

Одночасно з археологічними дослідженнями І. Шараневич проводив значну наукову історико-краєзнавчу підготовку з вивчення всього комплексу джерел. Характерною в цьому плані була доповідь на з'їзді Педагогічного товариства у 1870 р. в Коломиї³³, яка спочатку була опублікована польською мовою. Взагалі за 25 років за результатами археологічних досліджень опублікував, за нашими підрахунками, близько 20 статей, включаючи кілька окремих видань каталогів археологічно-бібліографічних виставок, де переважали експонати з Стародавнього Галича і пам'ятки матеріальної культури з Прикарпаття³⁴.

Таким чином, І. Шараневич поряд із Д. Зубрицьким та А. Петрушевичем заслужено належить до тріади найвидатніших галицьких істориків XIX ст., наукова діяльність яких певною мірою підготувала сприятливе підґрунтя для розгортання у м. Львові на зламі XIX–XX ст. широкомасштабних досліджень минулого як Прикарпаття, так і України загалом. Основні зусилля І. Шараневич зосередив на вивченні середньовічної історії Галичини та Волині, таке територіальне окреслення його наукових зацікавлень обумовлюється як намаганням дослідника

²⁹ Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича / за наук. ред. В. Грабовецького. Коломия: Вік, 1997. С. 15.

³⁰ Шараневич І. Географічно-історичні статті. Львів, 1874. С. 18.

³¹ Там само. С. 21.

³² Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829–1901). Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. С. 95.

³³ Szaraniewicz I. Krotki opis geograficzny austriacko-węgierskiej monarchii do użytku klas niższych szkół średnich. Львів, 1879. 171 s.

³⁴ Борчук С., Гаврилів Б., Грабовецький В. Історико-краєзнавчі дослідження Ісидора Шараневича / за наук. ред. В. Грабовецького. Коломия: Вік, 1997. С. 16.

поглиблено вивчити різні етапи розвитку цих областей, що входили до складу Галицько-Волинського князівства, так і наявною у його розпорядженні джерельною базою. Проте науковець здебільшого подає перебіг історичних подій на широкому загальнодержавному тлі, що дозволяє більш рельєфніше показати розвиток цього регіону в історії України.

Намагаючись розширити джерельну базу для дослідження історії Галичини та Волині, І. Шараневич значну увагу приділяв допоміжним історичним дисциплінам. Вивчивши науку про блем історичної географії, топоніміки, хронології, літописознавства дослідник не тільки збіль-

шив чисельність використовуваних ним фактів, але і провів велику роботу по перевірці наявних у науковому обігу джерельних матеріалів. Особливо вагомі здобутки були у І. Шараневича на ниві музеєзнавства. Відкриття у 1889 р. музею Львівського Ставропігійського братства слід вважати переломним моментом для українців Галичини у переході від колекціонування старовинних предметів окремими особами до створення на науковій основі регіональних музейних збірок. Завдяки активній діяльності дослідника було не тільки зібрано, але і врятовано від можливого знищення багато цінних експонатів.

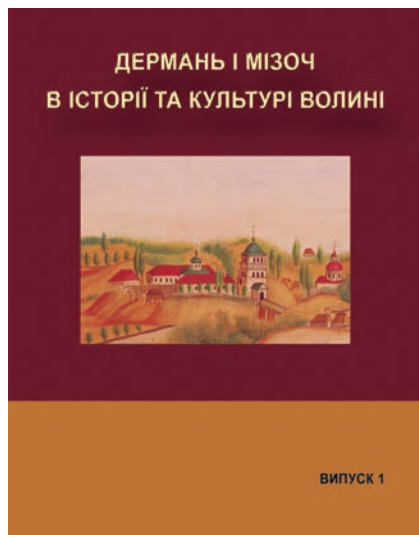
References

1. Borchuk S. (2009) *Hromadsko-kulturna ta naukova diialnist Isydora Ivanovycha Sharanevycha (1829–1901)*. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka, 212. [in Ukrainian].
2. Borchuk S. (1999) *Problemy istorii Halytsko-Volynskoi derzhavy ta kniazhoho Halycha v pratsiakh Isydora Sharanevycha. Halychyna*. Naukovyi i kulturno-prosvitnyi kraieznavchyi chasopys, Ch. 3, 72–75. [in Ukrainian].
3. Borchuk S., Havryliv B., Hrabovetskyi V. (1997) *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia Isydora Sharanevycha / za nauk. red. V. Hrabovetskoho*. Kolomyia: Vik, 39. [in Ukrainian].
4. Vavryk V. (1929) *Neskolko dobavlenii k biohrafiy Ysydora Yvanovycha Sharanevycha*. Lviv, 120. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyi M. (1902) *Izydor Sharanevych. Nekroloh*. Zapysky NTSh. Kn. 1. T. XLV, 16. [in Ukrainian].
6. Kravets M. (1969) *S. Sharanevych. Arkhiv Ukrainy*. № 4, 74. [in Ukrainian].
7. Krevetskyi I. (1929) *Izydor Sharanevych. V stolittia urodyn vyznachnoho istoryka y diiacha Halytskoi zemli*. Nova zoria. № 19, 5. [in Ukrainian].
8. Krypiakevych I. (1962) *Dzherela z istorii Halychyny periodu feodalizmu do 1772 r. Ohliad publikatsii*. K., 440. [in Ukrainian].
9. Tomenchuk B. (2022) *Arkheolohiia davnoho Halycha. Halych. Zbirnyk naukovykh prats / Za red. M. Voloshchuk*. Ivano-Frankivsk: «Lileia-NV», 368. [in Ukrainian].

Інна Мартинчук (м. Рівне)
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Рівненського державного гуманітарного університету
E-mail: martinchukk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7295-4271>

Локальна історія у загальноукраїнському фокусі

Рец.на : «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (вип. 1–3)

Історичне краєзнавство як напрям історичної науки постійно здобуває нових прихильників, популярними стають дослідження локальної, родинної, сімейної історії. Зусиллями Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Рівненським осередком НТШ за співпраці з науковцями, краєзнавцями у 2019–2023 рр. було видано три випуски збірника «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині», які були підсумком однойменних наукових конференцій.

Головним редактором збірників є голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Андрій Жив'юк, а відповідальним редактором – Андрій Фелонюк. Збірники рекомендовані до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Тематика досліджень, представлених у збірниках, різноманітна та охоплює події від ранньомодерної історії Мізоча та навколишніх поселень і до новітнього часу.

Про найдавніший період людської діяльності в краї розповідає кандидат історичних наук, львівський дослідник Василь Рудий. У статті «Поселення трипільців на Мізоцькому кряжі»¹ він доводить, що археологічні знахідки засвідчують приналежність цих поселень до пізнього етапу трипільської культури, однак їм були характерні місцеві особливості, зокрема, у мистецтві.

На сторінках збірників дослідники спростовують низку міфів, частина з яких, здавалося б, вкорінилася в науково-популярних студіях та краєзнавчій літературі. Старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Андрій Фелонюк у статті «Перша писемна згадка про Мізоч і сусідні села 1322 р.: міфи та реальність» розглядає історію фальсифікації грамоти князя Любарта Гедиміновича, в якій згадуються Мізоч Великий, Мізоч Малий, Буща, Борщівка, Будераж, Півче і Точевики з датою 1322 р.² Автор зазначає, що історики-джерелознавці ще з кінця

¹ Рудий В. Поселення трипільців на Мізоцькому кряжі // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 7-20.

² Фелонюк А. Перша писемна згадка про Мізоч і сусідні села 1322 р.: міфи та реальність // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 21-35.

XIX ст. поставили під сумнів достовірність цього акта (праці М. Дашкевича, Д. Щербаківського, М. Грушевського, Б. Флорі, О. Купчинського та ін). Аналізуючи його змістові деталі, зовсім не характерні для текстів XV ст., стилістику, мову грамоти, обставини фабрикації, А. Фелонюк переконливо доводить, що у 1628–1629 рр. документ було підроблено³. Звертаючись до документів, дослідник наводить перші зафіксовані в них згадки про Дермань – 1497 р., Бущу і Точевики – 1541 р., Мізоч Великий (Мізоч) – 1545 р., Мізоч Малий (Мізочок) – 1572 р., Півче – 1564 р., Будераж – 1572 р., Борщівку – 1589 р.⁴. Автор вважає, що потрібно відмовитися від 1322 р., як фальсифікованої дати першої писемної звістки про низку поселень теперішньої Мізоччини.

Фальсифікацію грамоти князя Любарта Гедиміновича також простежує доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія» Ігор Тесленко у статті «Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта», присвяченій генезі дому Мізоцьких⁵. У третьому випуску збірника І. Тесленко ґрунтовно дослідив походження, службу й родину Точивецького боярина Григорія Сестрена⁶.

Цінне джерело з історії краю «Лист продажний» князя Юрія Заславського панові Семену Олізаровичу на село Білашів 1496 р.» аналізує вже згаданий вище А. Фелонюк у статті, опублікованій у третьому випуску збірника⁷. Історії Мізочка (Мізоча Малого) присвячено ґрунтовну наукову розвідку заступника директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею Тараса Вихованця «Державці села Мізочка в добу Острозької ординації». Автор детально характеризує порядок переходу маєтності у власність різних родів⁸.

Про події XVIII–XIX ст. у Мізочі та навколишніх селах можна дізнатися зі статей Володимира Олександровича, Оксани Карліної, Ольги Михайлишин, Миколи Близняка, Миколи Ільківа-Свидницького, Івана Альмеса. Значна частина цих наукових розвідок присвячена Дерманеві та Дерманському монастирю. Зокрема, професорка кафедри всесвітньої історії, кандидатка історичних наук Волинського національного університету ім. Лесі Українки О. Карліна на основі документальних даних аналізує землеволодіння Святотроїцького монастиря у другій половині XVIII – перших десятиліттях XIX століть⁹. Оскільки землеволодіння монастиря складалося із навколишніх сіл, то ця стаття є додатковим джерелом інформації про ці поселення. Між іншим, довідуємося, що наприкінці XV ст. монахи отримали село Білашів від Семена Олізаровича Федьковича; у XVI ст. – села Дермань, Кунин, Коршів і Глинськ від князя Костянтина Івановича Острозького; у 1597 р. – половину Мізочка замість Глинська. У XVIII ст., внаслідок судового процесу з князями Сангушками та Любомирськими, монастир втратив по пів Дерманя, Коршева та Кунина. О. Карліна подає порівняльну таблицю з кількістю дворів та осіб у монастирських селах другої половини XVIII ст., яка свідчить, що найбільшим селом залишався Дермань¹⁰. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. маєтності монастиря залишалися незмінними, то ж він був одним з найбагатших з-поміж усіх василіанських осередків. Саме цим, як стверджує О. Карліна, він і привертав увагу російської влади¹¹.

Дослідженню пам'яток книжкового мистецтва мініатюри євангеліста Марка та титулів Дерманського Євангелія 1507 р. присвячена стаття доктора історичних наук, завідувача відділу історії середніх віків Інституту українознавства

³ Там само. С. 26.

⁴ Там само. С. 31-33.

⁵ Тесленко І. Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 27-41.

⁶ Тесленко І. Точивецький боярин Григорій Сестрен: його походження, служба й сім'я // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 22-55.

⁷ Фелонюк А. «Лист продажний» князя Юрія Заславського панові Семену Олізаровичу на село Білашів 1496 року // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2021. С. 7-21.

⁸ Вихованець Т. Державці села Мізочка в добу Острозької ординації // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 42-107.

⁹ Карліна О. Землеволодіння Дерманського Святотроїцького монастиря у другій половині XVIII – перших десятиліттях XIX ст. // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 49-64.

¹⁰ Там само. С. 55.

¹¹ Там само. С. 61.

ім. І. Крип'якевича НАН України В. Александровича¹². Дослідник детально аналізує мистецькі елементи мініатюри та співвідносить її з іншими зразками пізньосередньовічного періоду української рукописної книги. Греко-слов'янську граматику «Αδελφότης» з автографом намісника Дерманського монастиря Ісаї (Радевича) проаналізував завідувач відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка Микола Ільків-Свидницький¹³. Ця розвідка є чи не першим в українській історіографії дослідженням конкретного примірника львівської граматики 1591 р. з цінними власницькими і читацькими нотатками. Розвідка «Єретичні книги» у бібліотеці Дерманського монастиря 1791 р.» авторства кандидата історичних наук, директора Центру релігійної культури імені Ігоря Сковчиляса Українського католицького університету І. Альмеса побудована на ґрунтовній джерельній базі, віддзеркалює ще одну цікаву сторінку історії краю кінця XVIII ст.¹⁴.

Детальний аналіз «Сповідного розпису Дерманя 1799 р.» подано у статті завідувача кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», кандидата історичних наук Миколи Близняка¹⁵. Автор наголошує на цінності документа як джерела статистичних та демографічних даних про дерманців, їх приналежності до різних конфесій, професійного складу та соціальної стратифікації. Автор подає таблицю з найбільш поширеними прізвищами селян Дерманя, що може слугувати основою для подальших досліджень родинної історії, праць із генеалогії¹⁶.

Ремісниче середовище Мізоча аналізує згаданий вище А. Фелонюк, який на основі опису

цехових документів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. детально описує структуру об'єднаного цеху ремісників, порядок навчання учнів, етнічну та релігійну приналежність членів цеху¹⁷. Автор робить висновок, що реміснича корпорація сформувалася за нормами магдебурзького права, але певної специфіки їй надавав статус Мізоча як шляхетської резиденції й адміністративного осередку маєтків Дуніних-Карвицьких. Цінність наукової розвідки побільшують п'ять додатків, у яких наведено перелік учнів, майстрів, керівників і писарів мізоцького цеху 1763–1864 рр. (згідно із записами цехової книги), ієрархію цехових професій (за чисельністю майстрів та учнів); записи вступу та визволення учнів мізоцького цеху в 1777–1864 рр.¹⁸.

Про історію резиденції власників Мізоча Дуніних-Карвицьких дізнаємося зі статті докторки архітектури, завідувачки кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування Ольги Михайлишин¹⁹. Авторка на основі збережених досліджень 1930-х рр. детально описала розпланування палацово-паркового ансамблю та будівель на його території. Дослідниця зазначає, що проектною документації не віднайдено, «доведеним фактом є тільки участь у творенні палацового парку знаного в Речі Посполитій майстра садово-паркового мистецтва ірландського походження Діонісія Міклера (Деніса Макклера)»²⁰. О. Михайлишин подає графічну реконструкцію загального вигляду ансамблю та фото будівель, збережених у 1930-х рр. та на початку XXI ст.

Низка наукових розвідок у рецензованих збірниках присвячена новітньому періоду історії краю. Розвиткові національної свідомості

¹² Александрович В. Мініатюра євангеліста Марка та титули Дерманського Євангелія 1507 року // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 9-26.

¹³ Ільків-Свидницький М. «Αδελφότης» з автографом намісника Дерманського монастиря 1791 року // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 56-69.

¹⁴ Альмес І. «Єретичні книги» у бібліотеці Дерманського монастиря 1791 р. // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 70-91.

¹⁵ Близняк М. Сповідний розпис Дерманя 1799 р. // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 36-48.

¹⁶ Там само. С. 46-48.

¹⁷ Фелонюк А. Ремісниче середовище Мізоча в добу Острозької ординації // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 108-138.

¹⁸ Там само. С. 124-138.

¹⁹ Михайлишин О. До історії резиденції Дуніних-Карвицьких у Мізочі // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 65-75.

²⁰ Там само. С. 67.

населення Волині сприяли події Української революції 1917–1921 рр. Обставини утворення та діяльності просвітянських осередків у Мізоцькій гміні досліджує докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету Руслана Давидюк²¹. Аналізуючи діяльність українських просвітницьких інституцій у Дермані, Уїздцях, Кунині, Білашеві, авторка доходить висновку, що «попри несприятливі державно-політичні обставини, просвітянський рух у селах Мізоцької волості (гміни) розвивався в рамках осередків «Просвіти» і «Просвітянської хати»²². У третьому випуску збірника Р. Давидюк характеризує Мізоцьку гміну в контексті протистояння на радянсько-польському прикордонні у міжвоєнний період, звертає увагу на диверсійну та розвідувальну діяльність більшовиків, створення «Закордоту», формування польською владою Корпусу охорони прикордоння (КОП), а також діяльність спецслужби УНР, аналізує зміни у прикордонні та поступове перетворення його на «залізну завісу» у 30-х рр. XX ст.²³.

Відомим особистостям краю присвячені дослідження у всіх випусках збірника. Розвідка доцентки кафедри психології, соціальної роботи та гуманітарних дисциплін Рівненського інституту Університету «Україна» Ліни Бородинської присвячена діяльності уродженця Дерманя, ученого, теолога, письменника, релігійного і громадського діяча Володимира Марциновського²⁴. Боротьбу за українську державність підполковника Армії УНР, генерал-хорунжого УПА Леоніда Ступницького, життєві шляхи якого тісно пов'язані з Рівненщиною і Дерманем, аналізує Р. Давидюк²⁵. Представникові втраченого покоління українських інтелектуалів першої поло-

вини XX ст., археологові, який розпочав свою кар'єру науковця, але не відмовився від національних переконань, за що й був убитий НКВД у червні 1941 р. в одній із в'язниць Львова, Григорію Самчуку присвятив свою статтю А. Фелонюк²⁶.

Про трагічний вересень 1939 р. в історії краю розповідає стаття доцента кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кандидата історичних наук Андрія Руккаса. Дослідник, послуговуючись різномірними джерелами, детально аналізує протистояння польських та радянських військ у Мізочі та околицях, стверджує, що «чи не єдиний бій у південній частині Волинського воєводства між польськими і радянськими військами 17 вересня 1939 р. відбувся в містечку Мізоч Здолбунівського повіту»²⁷.

Цікавий, маловідомий матеріал про Дерманський православний монастир у роки німецької окупації, який перейшов до автокефалії, про духовне життя чернечої спільноти дізнаємося з наукового дослідження нині доктора історичних наук, доцента кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» Андрія Смирнова²⁸.

Українська національно-визвольна боротьба у період Другої світової війни та повоєнний період стали предметом дослідження нині докторанта Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидата історичних наук Андрія Жив'юка. На основі критичного аналізу архівних джерел, документів більшовицьких спецслужб, спогадів, мемуарів автор характеризує особливості, наслідки боїв за Мізоч вояків УПА з нацистами у серпні та листопаді 1943 р.,

²¹ Давидюк Р. Просвітянські осередки в Мізоцькій гміні: обставини утворення та діяльність // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 76-95.

²² Там само. С. 95.

²³ Давидюк Р. Мізоцька гміна в контексті військово-політичного протистояння на радянсько-польському прикордонні // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 92-106.

²⁴ Бородинська Л. Дерманські шляхи Володимира Марциновського // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 156-166.

²⁵ Давидюк Р. Леонід Ступницький: нові штрихи до біографії генерал-хорунжого УПА // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 167-180.

²⁶ Фелонюк А. Григорій Самчук: трагічна доля археолога // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 144-160.

²⁷ Руккас А. Мізоч і околиці 17 вересня 1939 р. // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 181-188.

²⁸ Смирнов А. Дерманський монастир у період німецької окупації (1941-1944 рр.) // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 189-193.

а також бої повстанців із підрозділами НКВД у серпні 1944 р. та січні 1945 р.²⁹ Стаття А. Жив'юка у співавторстві із завідувачем відділу нової та новітньої історії Рівненського обласного краєзнавчого музею, нині офіцером ЗСУ Ігорем Марчуком присвячена непростій долі Раїси Трофімчук, учасниці українського підпілля, яка потрапила до рук радянських спецслужб і погодилася на співпрацю з ними³⁰. Інформативним є поданий до статті додаток – протокол допиту майором держбезпеки К. Мазіним арештованої Р. Трофімчук із розлогими уточнюючими коментарями³¹.

Персональний склад та діяльність Мізоцьких районних відділень НКВД / НКГБ у 1940–1941 рр. системно проаналізував А. Жив'юк, дійшовши висновку, що «описана «зачистка» 1939–1941 рр. була лише прологом до трагічної епопеї упокорення й нищення Західної України «другими советами» в 1944–1953 рр., до чого доклали рук ті самі «діячі»³². Про події вересня 1948 р. у с. Дермань дізнаємося з іншої статті А. Жив'юка. Автор констатував, що «органи МГБ у 1948–1950 рр. доклали максимум зусиль, щоб «зачистити» від решток підпілля та його ідейного впливу «повстанську столицю» Дермань», а в 1957 р. започаткували пропагандистську кампанію під назвою «Дерманська трагедія», водночас міфологізуючи постать «жертви бандерівських душогубів» Миколи Максиса³³.

Антирадянську діяльність української молоді в Дермані у повоєнний період представив кандидат історичних наук, нині доцент Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. академіка Степана Дем'янчука Володимир

Старжець. Автор стверджує, що у післявоєнну добу національний рух опору на теренах західної України набув нових форм, а «освітній простір був чи не найважливішим у протистоянні радянської влади та українського підпілля», простежує методи ведення слідства співробітниками МГБ УРСР щодо молоді, звинуваченої в антирадянській діяльності³⁴.

Дерманцеві Олександру Гнатюку-Гриценку присвячено наукову розвідку згаданого вище І. Марчука. О. Гнатюк перебував у полі зору радянських спецслужб, оскільки після завершення Другої світової війни належав до найближчого оточення Тараса Бульби-Боровця, виконував обов'язки ад'ютанта отамана на еміграції в Німеччині. Згодом О. Гнатюк емігрував до США, а вся його дерманська родина опинилась під наглядом та тиском радянських репресивних органів, «окремі її представники навіть були змушені погодитися на співпрацю з КГБ»³⁵.

Національні групи населення Волині у період Другої світової війни брали активну участь у Рухові опору, кожна в міру своїх можливостей та тих ідей, які сповідувала. Громада волинських чехів «зайняла особливу позицію», про яку предметніше можна дізнатися з дослідження докторки історичних наук, доцентки Волинського національного університету ім. Лесі Українки Світлани Шульги³⁶. Малодосліджену проблему переселення та облаштування українців зі Східної Словаччини у Мізоцькому районі у 1940-х рр. дізнаємося зі статті доцентки кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, кандидатки історичних наук Інни Мартинчук³⁷.

²⁹ Жив'юк А. «Двофронтowa» боротьба УПА: бої за Мізоч у 1943-1945 рр. // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 96-113.

³⁰ Жив'юк А., Марчук І. «Кассандра», що стала «Наймичкою»: життєвий епос Раїси Трофімчук // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 161-231.

³¹ Там само. С. 189-231.

³² Жив'юк А. Мізоцькі районні відділення НКВД/НКГБ у 1939-1941 роках: структура, особовий склад, діяльність // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 107-143.

³³ Жив'юк А. «Зачистка» Дерманя: 30 вересня 1948 року в новітній історії села // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 210-238.

³⁴ Старжець В. Антирадянська діяльність молоді Дерманя у післявоєнний період // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 114-124.

³⁵ Марчук І. Олександр Гнатюк-Гриценко у світлі документів КДБ УРСР // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 125-145.

³⁶ Шульга С. Чеська організація «Бланік» і УПА-Південь: дерманська зустріч // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 194-209.

³⁷ Мартинчук І. Переселення та облаштування українців Східної Словаччини в Мізоцькому районі Рівненської області в 1940-х роках // Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 232-248.

Варто відзначити також публікації краєзнавця, вчителя, мешканця с. Буща Миколи Ужвіна про прозаїка і публіциста Валерія Тарасова, який певний час жив та навчався у Дермані³⁸. Цікавою є розвідка М. Ужвіна про односельця й педагога Антона Федорчука³⁹, доповнена розлогами спогадами останнього «Життя Бущі і одного бущика на протязі 70 років», що є цінним джерелом з історії села⁴⁰. Спогади супроводжені детальними коментарями А. Фелонюка.

Відомому митцеві Борисові Тену (Микола Хомичевський) присвячена стаття докторки філологічних наук, професорки кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету Ірини Захарчук. Дослідниця відзначає цілісність і спадкоємність релігійної, поетичної і перекладацької іпостасей Бориса Тена, простежує шлях його духовних трансформацій на тлі суспільних катаклізмів⁴¹. Своїми спогадами про перекладача Бориса Тена поділився у збірнику професор кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. Івана Франка, відомий перекладач і письменник Андрій Содомора⁴².

Особливу увагу дослідників, краєзнавців можуть викликати опубліковані у другому випуску спогади Лавріна Красовського, з переднім словом та коментарями Андрія Жив'юка⁴³. Ціл-

ком погоджуємось, що нотатки, залишені Л. Красовським, важливі для «відтворення повсякденного життя і думок не тільки простого селянського хлопця, уродженця Дерманя 1921 р., а й цілого його покоління»⁴⁴.

Зауважимо на високому науковому рівні статей, фаховому літературному, технічному оформленні збірника. Кожен випуск містить іменний та географічний покажчики, які допомагають читачеві швидко знайти потрібний текст у виданнях. Третій випуск містить також перелік ілюстрацій із відсиланням до джерела⁴⁵. Вдалим є художнє вирішення обкладинок і форзаців кожного випуску збірника.

Поява наукових, історико-краєзнавчих досліджень про Мізоч, Дермань, Бущу та інші села мікрорегіону заповнюють важливий фрагмент історичного краєзнавства. Подання фактографічного нарративу, порушення дискусійних проблем, нове прочитання окремих сторінок історії населених пунктів, повернення імен краян, які жили на цій землі, яскраво характеризують три випуски збірника «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині». Книги стануть у нагоді науковцям, викладачам, краєзнавцям, музеєзнавцям, всім, хто цікавиться історією України, регіональною, локальною історією.

References

1. Zhyviuk, A., Feliuniuk, A. (Eds.). (2019). *Derman i Mizoch v istorii ta kulturi Volyni*. Vyp. 1. Rivne. 296 s., il. [in Ukrainian].
2. Zhyviuk, A., Feliuniuk, A. (Eds.). (2019). *Derman i Mizoch v istorii ta kulturi Volyni*. Vyp. 2. Rivne. 318 s., il. [in Ukrainian].
3. Zhyviuk, A., Feliuniuk, A. (Eds.). (2019). *Derman i Mizoch v istorii ta kulturi Volyni*. Rivne. Vyp. 3. 368 s., il. [in Ukrainian].

³⁸ Ужвін М. Дерманські сторінки в життєписі Валерія Тарасова // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 146-153.

³⁹ Ужвін М. Стежки на крутосхилах // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 254-257.

⁴⁰ Федорчук А. Життя Бущі і одного бущика на протязі 70 років / Підготовка до друку і коментарі Андрія Фелонюка // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 258-315.

⁴¹ Захарчук І. Борис Тен: грані само тотожності // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 1. Рівне, 2019. С. 239-264.

⁴² Содомора А. Незмірність душі // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 249-253.

⁴³ Красовський А. Спогади. Щоденник // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 164-261.

⁴⁴ Жив'юк А. «Записи для нагадування минулого і будучності...» Лаврін Красовський та його спогади // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 2. Рівне, 2021. С. 154-163.

⁴⁵ Перелік ілюстрацій // *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині*. Вип. 3. Рівне, 2023. С. 318-321.

Олександр Гончаров (м. Київ)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри етнології та краєзнавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com

Бібліографічна діяльність Національної спілки краєзнавців України

Для розвитку краєзнавчого руху, краєзнавства як науки, питання краєзнавчої бібліографії були актуальні як у минулому, так і сьогодні. Передусім значна роль у висвітленні бібліографічних аспектів краєзнавчої тематики належить журналу «Краєзнавство», на шпальтах якого ця тематика присутня більшою чи меншою мірою упродовж усього часу його існування. В період 1927–1930 рр. в окремих числах часопису (тоді органу Українського комітету краєзнавства) у відділі «Бібліографія» публікувались бібліотечка початуючого краєзнавця, рекомендовані списки краєзнавчої літератури, відомості про нову краєзнавчу літературу, підготовлену краєзнавчими організаціями, та поодинокі рецензії. З відродженням часопису «Краєзнавство» Всеукраїнською спілкою краєзнавців у 1993 році бібліографічна тематика на його сторінках отримала продовження й містилася в багатьох рубриках: «Краєзнавці», («Видатні краєзнавці»), «Краєзнавство в особах», («Освітнє краєзнавство в особах»), «Регіональна історія в особах»), «In memorem», «Книжкова полиця», («На книжкову полицю»), «Бібліографічне краєзнавство», «Огляди» («Огляди та інформація»). Висвітлення бібліографічної тематики на шпальтах часопису «Краєзнавство» розглянуто нами у статті цього ж журналу 2017 року¹.

Краєзнавчу бібліографію подають і періодичні видання деяких регіональних організацій Спілки. Так, у науково-методичному виданні Черкаської обласної організації НСКУ «Краєзнавець

Черкащини», що виходить з 1990 року, міститься рубрика «Книжкова полиця», яка ознайомлює читача з новими працями краєзнавців. Рубрику «На книжкову полицю» містить щоквартальний бюлетень Хмельницької обласної організації НСКУ «Краєзнавець Хмельниччини» та науково-краєзнавчий збірник «Краєзнавець Хмельниччини» (Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1).

Бібліографічна тематика мала місце також у матеріалах з'їздів Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 2008 р. – Національна спілка краєзнавців України). Так, у матеріалах та документах II з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців (1996) у другому розділі «Довідкові матеріали» вміщено «Творчий набуток краєзнавців України» (Коротка бібліографія 1990–1996 рр.)². Матеріали наступного, третього, з'їзду Спілки також містять «Творчий набуток літописців рідної землі (1997–2003) (Каталог книжкової виставки, присвяченої III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців)»³. Ще більш широка бібліографія, яка відображає напрацювання краєзнавців у регіонах України, представлена у матеріалах IV з'їзду НСКУ⁴. На жаль, у матеріалах двох наступних з'їздів, V (позачергового) (2012) і VI (2017), краєзнавча бібліографія відсутня. Аналогічно матеріалам з'їздів НСКУ, перелік праць краєзнавців, тільки вже певного регіону і, як правило, за звітний період часу, публікувався в матеріалах конференцій окремих регіональних організацій НСКУ, зокрема Київської міської⁵.

¹ Гончаров О. Бібліографічні та історіографічні огляди на шпальтах часопису «Краєзнавство» (1927–2017) // Краєзнавство. 2017. № 3/4. С. 22–37.

² II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 груд. 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін. К.: Рідний край, 1997. С. 166–186.

³ III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. К.: ВЦ «Академія», 2004. С.133–157.

⁴ Творчий набуток літописців рідної землі (2004–2008) // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г. 2009. С. 144–229.

⁵ Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (26 лютого 2010 року). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров та ін. К.: ТОВ Вид-во «Телесик», 2011. С.51–59; II (позачергова) та III конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (17 січня 2012 р. та 26 лютого 2013 р.) / Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров, В. Дмитрук. К., 2017. С. 79–90.

На початку нинішнього століття вийшли друком декілька окремих довідкових видань Всеукраїнської спілки краєзнавців, які містять інформацію про діяльність ВСК та її обласних осередків. Так, у довіднику «Всеукраїнська спілка краєзнавців: від «А» до «Я»» в інформації про діяльність деяких обласних організацій (Луганська, Черкаська) подається й перелік праць краєзнавців⁶. Довідник «Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997–2003 роки» (упорядники: О. Г. Бажан, А. А. Ситник), окрім документів про діяльність правління ВСК та її обласних осередків, містить також розділ «Творчий набуток краєзнавців» (Коротка бібліографія 1997–2003 роки). Перелік праць подано по кожній адміністративно-територіальній одиниці окремо: Автономній Республіці Крим та областях України⁷. У цьому ж, 2003, році вийшла друком перша частина довідника Всеукраїнської спілки краєзнавців «Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю)» (голова ред. колегії П. Т. Тронько, упорядники: Т. Ф. Григор'єва, Г. А. Вербиленко, Р. В. Маньковська, І. В. Савченко, Л. В. Шевченко). До книги ввійшло понад 400 коротких відомостей (біографічні відомості, твори, література) про активістів краєзнавчого руху в Україні, людей різних за фахом, віком і покликанням із міст, містечок, сіл України, які своєю працею зробили значний вклад у розвиток теоретичного і прикладного краєзнавства, сприяли комплексному, поглибленому дослідженню свого краю, відродженню духовних підвалин українського суспільства. Як зазначалось у передмові, в подальшому планувалось продовжити випуск наступних частин книги, щоб якомога ширше сказати про подвижників сучасного краєзнав-

ства в Україні⁸. Але, на жаль, видання у такому форматі, очевидно, не отримало свого подальшого продовження. Разом з тим, подібна тематика знайшла певне висвітлення в подальших довідкових виданнях Національної спілки краєзнавців України. Так, у ґрунтовному виданні «Літопис Національної спілки краєзнавців України» (2018), що містить хронологію діяльності НСКУ та короткі історичні довідки, хронологію діяльності регіональних організацій за 2008–2018 рр., подається також перелік публікацій про діяльність цих організацій⁹.

Низка регіональних організацій Спілки краєзнавців практично із самого початку своєї діяльності приділяли значну увагу краєзнавчій бібліографії. Так, В.І. Романьком – заступником голови правління Донецької обласної краєзнавчої організації (з 2003 р. – голова правління Дон ОО НСКУ) дані про краєзнавців були оформлені у нариси, що вийшли двома випусками: «Хранителі пам'яті: Краєведи Денетчини» (1993, 1995). У 2004 р. видано біобібліографічний довідник «Краєзнавці Донеччини», де зібрані дані про 115 дослідників рідного краю; у 2014 р. в електронному варіанті підготовлено довідник «Сучасні краєзнавці Донеччини, дійсні члени НСКУ». У 2015 р. вийшло друком друге, доповнене й уточнене, видання довідника «Краєзнавці Донеччини»¹⁰. В ньому в алфавітному порядку вміщені творчі біографії та ос-

новна бібліографія 123 краєзнавців Донецької області, дійсних членів Національної спілки краєзнавців України станом на 20 грудня 2014 року. У передмові до першого видання довідника (цю передмову вміщено і в другому виданні) голова Всеукраїнської спілки

⁶ Всеукраїнська спілка краєзнавців від «А» до «Я»: довід. / авт.-упоряд. О. Бажан, А. Ситник. голов. ред. П.Т. Тронько. Київ, 2001. С. 36–37, 84–86.

⁷ Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997–2003 роки. К., 2003. С. 99–142.

⁸ Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Вип. 1. Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. С. 4.

⁹ Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008–2018 рр. До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд.: Є.В. Букет, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, В.І. Милько. К.: НСКУ, 2018. 500 с.

¹⁰ Краєзнавці Донеччини: Біобібліографічний довідник / Упор. та голова ред. колегії Романько В.І. Слов'янськ: підприємець Б.І. Маторін, 2015. 162 с.

краєзнавців, академік НАН України П. Т. Тронько писав: «Це своєчасне та потрібне видання. Сьогоднішнє та наступні покоління повинні знати тих людей, хто зберігає історичну пам'ять про минуле своєї землі, не дає порватися ниточці, яка поєднує сьогоднішнє з нашою багатою минулиною. Добре ім'я безкорисливого дослідника малої батьківщини повинно бути оточене належною увагою і звучати гордо»¹¹. Перелік нових друкованих видань членів організації публікувався і в заснованому у 2015 р. рішенням президії Донецької регіональної організації НСКУ інформаційному бюлетені «Краєзнавець Донеччини»¹². Й сьогодні, у надскладних умовах воєнного часу, краєзнавці Донеччини продовжують активну роботу. Так, у 2023 р. вийшов друком перший випуск історико-краєзнавчого альманаху «Донеччина: минуле і сучасність». Краєзнавці Покровська видають історико-краєзнавчий альманах «Покровський літописець». 28 березня 2024 р. в Національній історичній бібліотеці України під час зустрічі «Клубу історичної книги» було презентовано другий випуск альманаху «Донеччина: минуле і сучасність». Фахівці відділу культурних комунікацій бібліотеки підготували книжкову виставку «Літературними стежками Донеччини», мета якої – відзначити видатних літераторів Донеччини, які зробили вагомий внесок в культурний розвиток регіону і країни¹³.

Значну біобібліографічну роботу здійснює голова Вінницької обласної організації НСКУ професор С.Д. Гальчак. У 2005 році вийшла за його авторством і упорядкуванням чудово оформлена книга «Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія», яка містить відомості про 281 дослідника краю: коротку біографію, перелік основних праць, а також літературу про них¹⁴. У 2010 р. вийшла книга С. Гальчака «Пізнаючи

історію малої батьківщини», в якій, зокрема, подаються біобібліографічні відомості про членів правління та ревізійної комісії Вінницької обласної організації НСКУ¹⁵.

Краєзнавча бібліографія знаходить місце у довідникових виданнях й інших організацій НСКУ. Так, у спеціальному випуску «Минуле і сучасне Волині та Полісся» (2009 р.) окрім матеріалів і документів, які свідчать про 20 років краєзнавчого руху у Волинській області, вміщено також перелік краєзнавчої літератури про Волинь і Полісся по періодах: 90-ті роки ХХ ст.; 2000–2003 роки; 2004–2006 рр.; 2007–2009 та Бібліографічні покажчики, списки літератури¹⁶. У брошурі голови Кам'янець-Подільської міської організації О. Б. Комарніцького, окрім звіту про діяльність міської організації Спілки у 2010–2014 рр., списку її членів тощо, міститься розділ «Видавнича робота». В ньому зазначається, що члени осередку здійснили велику видавничу роботу, зокрема, у 2010–2013 рр. вдалося опублікувати 29 монографій, 65 брошур, книг та покажчиків, 61 навчальний посібник і подається перелік видань по роках за схемою: Монографії; Книги, брошури, покажчики; Навчальні посібники¹⁷.

У справі підготовки науково-довідкових видань НСКУ тісно співпрацює з Національною історичною бібліотекою України (далі – НІБУ), міцні підвалини співпраці якої з науковцями та краєзнавцями закладені ще в минулому столітті. Так, у 2019 р. колективом НІБУ з ініціативи та

¹¹ Тронько П. Своєчасне та потрібне видання // Краєзнавці Донеччини: Біобібліографічний довідник ... 2015. С. 3.

¹² Нові друковані видання членів НСКУ // Краєзнавець Донеччини: Інформаційний бюлетень Донецької регіональної організації Національної спілки краєзнавців України. № 1. 2015. С. 4.

¹³ Режим доступу: <https://nibu.kyiv.ua/news/460/>.

¹⁴ Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. Вінниця: Книга Вега, 2005. 224 с.

¹⁵ Гальчак С.Д. Пізнаючи історію малої батьківщини: діяльність краєзнавців Вінниччини у 2005 – на поч. 2010 р. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2010. С. 84–127.

¹⁶ Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. Луцьк, 2009. 292 с., іл. (Серія: «Краєзнавча бібліотека Волині»).

¹⁷ Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010 – квітні 2014 рр.: основні результати діяльності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. С. 12–26.

за участю керівників Співки здійснено видання систематичного покажчика змісту журналу «Краєзнавство» за 1927–2017 рр. з нагоди його 90-річчя¹⁸. Ще раніше, у 2014 р., подібне видання вийшло друком на Івано-Франківщині, яке містить інформацію про заснування та видання журналу «Краєзнавець Прикарпаття», тематику його публікацій та авторів. Узагальнено весь обсяг публікацій 20-ти видань журналу за видами краєзнавчої діяльності (№№ 1-20, 2003–2012 рр.)¹⁹.

Серед науково-довідкових видань важливими є біобібліографічні покажчики, які цілком присвячені окремим членам Національної спілки краєзнавців України й ознайомлюють науковців та громадськість з їх творчими надбаннями. Ці покажчики мають свою специфіку і певну перевагу над виданнями, про які йшлося вище, що ознайомлюють з короткими біографічними даними та основними публікаціями значної кількості краєзнавців. Перевага видань, присвячених цілком окремим краєзнавцям у тому, що вони готуються, як правило, до ювілейних дат у житті краєзнавців, які вже мають значний творчий набуток і формат такого видання дозволяє більш повно висвітлити життєвий і творчий шлях ювіляра та дати вичерпну бібліографію його творчого доробку. Ці покажчики особливо важливі для науковців, вони допомагають орієнтуватися у краєзнавчій літературі, розширюючи таким чином можливості науково-краєзнавчого пошуку, сприяючи по-

глибленню краєзнавчих досліджень загалом. Такі біобібліографічні покажчики Національна спілка краєзнавців України, її регіональні організації готують у співпраці з працівниками бібліотек. Так, НСКУ спільно з НІБУ підготували покажчик, присвячений академіку НАН України, Герою України П.Т. Троньку (1915–2011)²⁰, який очолював Національну спілку краєзнавців України (до 2008 року – Всеукраїнська спілка краєзнавців) з часу її заснування у 1990 році і до 12 вересня 2011 року. П. Тронько зумів не лише відродити організований краєзнавчий рух, а й зберегти традиції, закладені його попередниками.

Київська обласна організація НСКУ та Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка започаткували у 2012 році бібліографічну серію видань «Краєзнавці Київщини». Її відкрив бібліографічний покажчик, присвячений творчому доробку відомого українського краєзнавця, лауреата премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України Д. В. Малакова²¹. Друга книга цієї серії присвячена творчому доробку краєзнавця, журналіста, громадського діяча Є. В. Букета²².

Донецька обласна універсальна наукова бібліотека видавала серію біобібліографічних покажчиків «Краєзнавці Донеччини». Зокрема, у 2013 р. вийшов покажчик, присвячений члену правління Донецької обласної організації

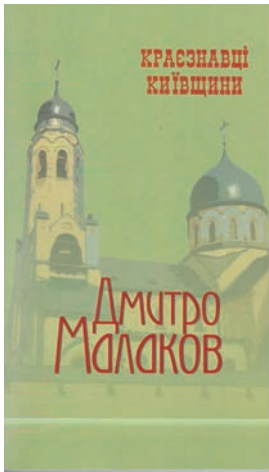
¹⁸Краєзнавство: науковий журнал. 1927–2017: сист. покажч. змісту / НАН України, Ін-т історії України; Нац. спілка краєзнавців України; Нац. іст. б-ка України; заг. ред. О. Реєнт; наук. ред. Р. Маньковська; уклад. О. Михайлова, ред.: В. Кисельова, І. Чеховська. Київ, 2019. 400 с.

¹⁹Довідник журналу «Краєзнавець Прикарпаття». Автор-упорядник М. Косило. Івано-Франківськ, 2014. 104 с.

²⁰Петро Тронько – історик, краєзнавець: каталог видань з фонду Нац. іст. б-ки України / Нац. іст. б-ка України; уклад.: Г. В. Єфіменко, Л. П. Вовк, М. В. Цінська, І. О. Ігнатівич, О. А. Чугіна; авт. перед. слова О. П. Реєнт; наук. ред. Р. В. Маньковська; ред.: С. І. Смілянець, З. Х. Мусіна; відп. за вип. А. В. Скорохатова. Київ, 2016. 104 с. – До 100-річчя від дня народження.

²¹Дмитро Малаков: бібліографічний покажчик / упоряд.: В. Г. Нестеренко, І. І. Тіщенко, Л. Є. Герасименко; відповід. ред. Г. П. Савченко. К., 2012. 146 с. (Краєзнавці Київщини).

²²Євген Васильович Букет: біобібліографічний покажчик / Нац. іст. б-ка України; Київ. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України, відп. ред. І. Б. Гирич; упоряд.: Т. А. Приліпко, С. І. Смілянець. Київ: Мельник М. Ю., 2022. 288 с. (Краєзнавці Київщини; кн. 2).

НСКУ, голові Красноармійської (нині Покровської) міськрайонної організації Спілки, почесному краєзнавцю України й почесному краєзнавцю Донеччини П. С. Гайворонському²³.

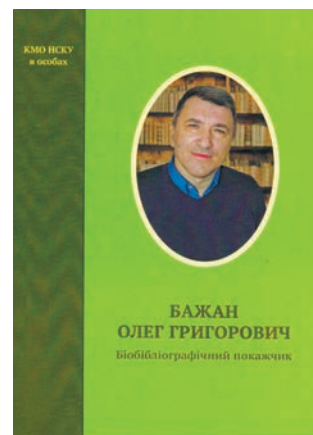
Київська міська організація НСКУ та Національна історична бібліотека України підготували у 2021 році покажчик, присвячений М.Ф. Берлінському²⁴. Оскільки М. Берлінський є одним із перших дослідників археологічних пам'яток

та давньої історії Києва, за що отримав в історіографії почесне звання «першого київського археолога», «патріарха київських старожитностей», то цим біобібліографічним покажчиком столична організація НСКУ та НІБУ започаткували власну серію, присвячену до-

слідникам столиці України – «Києвознавство в особах». Співпраця КМО НСКУ та НІБУ у справі підготовки біобібліографічних покажчиків з розширенням їх тематики є досить перспективною, адже в рядах Київської міської організації НСКУ, яка налічує понад 230 членів,

чимало знаних науковців, краєзнавців. Специфіка столичної організації, зокрема, і в тому, що до її складу входять не лише ті, хто цікавиться історією Києва, а й активні дослідники інших регіонів України. Тому, щоб не обмежуватися лише києвознавчою тематикою (постатями києвознавців), вирішено започаткувати ще одну серію біобібліографічних покажчиків про краєзнавців столичної організації (києвознавча тематика для яких не є превалюючою) – «Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України в особах». В кінці 2023 року видано перший біобібліографічний покажчик цієї серії, який присвячений життєвому шляху, науковій, педагогічній та громадській діяльності О. Г. Бажана – члена президії Національної спілки краєзнавців України, першого заступника головного редактора журналу «Краєзнавство», Заслуженого працівника культури України, Почесного краєзнавця України, автора понад 500 праць – монографій, посібників, підручників, збірників документів, статей. Покажчик підготовлено з нагоди 55-річного ювілею науковця і краєзнавця. У передмові голова НСКУ О. П. Реєнт зазначив: «Поява серії «Ки-

ївська міська організація Національної спілки краєзнавців України в особах» в період відзначення століття вітчизняного організованого краєзнавчого руху є своєчасною і потрібною широкому краєзнавчому загалу, громадськості, буде сприяти подальшому розвитку українського

краєзнавства»²⁵. 22 лютого 2024 р. в Національній історичній бібліотеці в межах проєкту «Видатні краєзнавці України» відбулася презентація біобібліографічного покажчика²⁶. Презентувався

²³ Гайворонський Петро Євгенович – краєзнавець, педагог, письменник: біобібліогр. покажч. / Донец. облдержадмін., упр. культури і туризму, КЗК – Донец. обл. універ. наук. б-ка ім. Н.К. Крупської; уклад. О.В. Кучерява; авт. вступ. ст. В.І. Романько. Донецьк : Каштан, 2013. 90 с.

²⁴ Берлінський Максим Федорович : біобібліографічний покажчик / Київ. міськ. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; Нац. іст. б-ка України ; наук. ред. О. Реєнт ; уклад.: О. Гончаров, А. Петровський, З. Мусіна ; ред. Т. Приліпко. Київ, 2021. 46 с. (Києвознавство в особах).

²⁵ Бажан Олег Григорович : біобібліографічний покажчик / Київ. міськ. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; Нац. іст. б-ка України ; Передм. О. Реєнта ; уклад.: О. Гончаров; ред.: Г. Єфіменко, С. Смілянець. Київ, 2023. 120 с. (Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України в особах). С.9.

²⁶ Режим доступу <https://nibu.kyiv.ua/news/444/>

показчик також студентам історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах краєзнавчої практики, участь у проведенні якої взяв Олег Бажан.

Нині Київська міська організація НСКУ спільно з НІБУ завершують підготовку другого показника серії «Київська міська організація Національної спілки краєзнавців України в особах», який буде присвячено голові НСКУ, заступнику директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України, члену-кореспонденту НАН України О. П. Реєнту, з нагоди його 75-річного ювілею. Не дивлячись на наукову роботу, виконання значних керівних обов'язків у науковій академічній установі, керівництво Спілкою краєзнавців та загалом краєзнавчим рухом у країні, О. П. Реєнт бере також активну участь у діяльності столичної організації НСКУ.

Підсумовуючи огляд бібліографічної діяльності Національної спілки краєзнавців України (автор не ставив за мету здійснити вичерпний аналіз цього напрямку роботи НСКУ), потрібно

зазначити, що краєзнавчій бібліографії Спілка краєзнавців приділяла увагу упродовж усього періоду свого існування. Ці аспекти посіли значне місце передусім у спілчанському науковому журналі «Краєзнавство», матеріалах з'їздів НСКУ та матеріалах конференцій деяких регіональних організацій, у працях довідкового характеру та у спеціальних бібліографічних довідниках. На жаль, деякі видання минулих років, які передбачалися в декількох випусках, не отримали свого продовження. Зазнав певних змін формат бібліографічних видань. В останнє десятиліття деякими регіональними організаціями у співпраці з бібліотеками започатковані серії біобібліографічних показників, присвячених окремим краєзнавцям як минулих років, так і сучасним. Тож можна констатувати, що, не дивлячись на певні недоліки, цей напрям в роботі Національної спілки краєзнавців України та низки її регіональних організацій не переривався, простежується певна тяглість бібліографічної традиції як важливого напрямку діяльності Спілки.

Життя, присвячене збереженню культурної спадщини України (Микола Пархоменко)

Перестало битися серце відомої багатьом пам'яткоохоронцям, дослідникам культурної спадщини і взагалі широкому загалу українців людини - Миколи Трохимовича Пархоменка. Сталося це 25 березня 2024 року. Він не дожив усього кілька місяців до свого 80-річчя (народився 7 червня 1944 року у селі поблизу Іванкова на Київському Поліссі). Все життя Миколи Трохимовича було пов'язано з культурою, світоглядними дослідженнями (після школи навчався спочатку у культосвітучилищі, пізніше закінчив філософський факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка).

Майже 30 років (з 1989 по 2016 рік) Микола Трохимович фактично очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (далі – Товариство), працюючи на посаді штатного першого заступника голови. Опікувався долею Музею народної архітектури та побуту України, був одним із засновників Співки народних майстрів України, організовував та керував численними пам'яткоохоронними програмами, був головним редактором журналу «Відлуння віків» (з 1998 по 2003 рік вийшло 11 номерів у 10 випусках часопису «Вісник Товариства», із 2004 року його переформатовано на всеукраїнський ілюстрований часопис «Відлуння віків»), низки збірок нормативних документів (зокрема, чотирьох випусків збірок «Охорона культурної спадщини. Нормативна база»), численних збірок науково-практичних конференцій, колективних пам'яткознавчих монографій.

Саме у період роботи Миколи Трохимовича у діяльності Товариства стають домінуючими розробка та реалізація загальноукраїнських цільових комплексних наукових тем та програм, зокрема: «Старовинні міста України», «Часи козацькі», «Шевченківські місця в Україні», «Некрополі України», «Пам'ятки та пам'ятні місця національних меншин», «Дерев'яні церкви України», «Створення електронних баз даних пам'яток культурної спадщини». Члени наукових секцій організовували експедиції із вивчення пам'яток археології різних періодів, у першу чергу козацької доби, архітектури, монументального мистецтва, на-

родної культури, науки і техніки. Обмежені фінансові можливості скоротили практику виділення коштів на реставрацію пам'яток, однак Товариство надавало хоч і символічну, але значущу з психологічної точки зору підтримку обласним організаціям для проведення таких заходів. Розуміючи скрутне становище із збереженням нерухомих об'єктів архітектури, Микола Трохимович зініціював створення «Червоної книги культурної спадщини України».

У різні роки М.Т. Пархоменко був членом дорадчих органів при профільних міністерствах, наприклад Експертної комісії із занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України. Помітну роль відігравав Микола Трохимович у вирішенні актуальних проблем національних заповідників, будучи членом їхніх наглядових рад, а саме: Шевченківського національного заповідника, Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка», Національного Києво-Печерського заповідника, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Національного заповідника «Давній Галич», Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», Національного історико-культурного заповідника «Качанівка», Національного історико-архитектурного заповідника «Замки Тернопілля».

М.Т. Пархоменко з честю носив звання «Заслужений працівник культури України» (1990 р.), а також лауреата премії імені Івана

Вагилевича Івано-Франківської обласної ради Товариства (2001 р.).

Микола Трохимович займав активну позицію захисника культурної спадщини України, підтримав Помаранчеву революцію, Майдан. Він згуртував навколо себе дружний і дієвий, творчий колектив, який був загальнонаціональним координаційним центром сфери охорони культурної спадщини, місцем обміну досвідом плідної діяльності між науковцями та громадськістю. Завдяки його підтримці та за активною участю при Товаристві працювали: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, Культурологічний центр, НДКП (Центр) «Часи козацькі», Україн-

ський центр біографічної некрополістики. Микола Трохимович був толерантною, доброзичливою, мудрою людиною із широким колом інтересів. Він любив природу, знав і з розумінням ставився до рослинного та тваринного світу. Був гарним рибалкою, грибником, мисливцем. Організовував поїздки вихідного дня для колективу апарату Товариства на катері, які приносили багато теплих вражень та емоцій.

Добра і світла пам'ять про М.Т. Пархоменка залишиться у всіх, хто з ним працював і спілкувався! Щирі співчуття родині: дружині, сину, онучкам, усім близьким і друзям!

Олена Титова

Багаторічний вчений секретар Товариства,
кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник культури України

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (довідки, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням однією абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації)).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайн-автоматичного формування посилань: □

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статті, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайн-транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером ресстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайн-базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (українською, англійською та російською).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзаци відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати по-слідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Виділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг).

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його же», «Її же», «Їх же», «Его же», «Еї же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Idem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, k. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати один роздрукований примірник та електронну копію статті.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторові не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].

В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyzniansky vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].